

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINISCHES TECHNISCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

О. І. Бочковський

**Вступ
до націології**

EINFÜHRUNG IN DIE NATIOLOGIE UND SOZIOLOGIE

УТГІ

MÜNCHEN — МЮНХЕН
1991 - 1992

ПЕРЕДМОВА

Для уникнення непорозумінь мушу відразу ж на вступі зазначити, що ця праця не являє собою ані підручника, ані бодай систематичного курсу. Це тільки кілька нарисів, що мають своїм завданням з'ясувати головні питання, зв'язані з проблемою нації, на підставі наукових досягнень у цій ділянці соціології. На жаль, не дивлячись на багату, особливо ж у післявоєнній добі, літературу з цього приводу, здебільшого, зрештою, політичного й публіцистичного характеру, саме з наукового боку, дуже актуальне питання про націю не все ще достатньо досліджене. Досі немає точної наукової дефініції поняття „нація” та визначення її істоти, як суспільного явища. Ми бачимо далі, що наукова дискусія з цього приводу доходить цілком до протилежних висловів і тверджень. Серед таких обставин писання підручника з метою популяризації націоналістичних дослідів я вважав недоцільним та з педагогічних мотивів неможливим. Також складання систематичного курсу націоналістичної науки, що належно з'ясовував би стан сучасних наукових дослідів над цим політично найспірнішим питанням післявоєнної доби, виходило б далеко поза межі поставлених Курсами українознавства завдань. Через це я рішив дати тільки оцей цикл окремих нарисів, що охоплюють комплекс головних питань, органічно зв'язаних з проблемою нації. Через це й названо цю працю: „Вступ до націоналістичної науки”, що більш відповідає її змісту та характеру.

З літературних джерел, що будуть зазначені в окремих розділах цієї праці, як і з критичного покажчика загальної націоналістичної літератури, читач матиме змогу докладніше ознайомитися з питанням, що його спеціально цікавитимуть. Цей конспективний нарис націоналістичної науки маю намір ширше розвинути в спеціальній монографії — „Модерна нація”, що буде спробою обґрунтування націоналістичної науки, як самостійної науки про націю.

1934—1947

Автор

I. ПРОБЛЕМАТИКА, ЗАВДАННЯ ТА ПОЧАТКИ НАУКИ ПРО НАЦІЮ (НАЦІОЛОГІЇ)

1. Національне пробудження й відродження Європи

Від середини минулого століття національне питання відіграє дуже активну роль в політичному житті Європи. Під цим оглядом революційні події 1848 року, що символічно й віщо названо „весною народів” є свого роду Рубіконом у новітній європейській історії. Фактично вихідну точку сучасних національних змагань і рухів хронологічно можна посунути ще далі назад. Уже в першій чверті XIX ст. можна констатувати революційні виступи поневолених народів, напр., на Балканах проти турецького утиску: перше сербське протитурецьке повстання вибухло у 1804 році. Але щойно масове грецьке повстання у 1821 р. та звірська розправа з ним з боку турецьких урядів — звернуло увагу європейської opinio на безпросвітню долю балканських християнських народів, що гинули в турецькій неволі, викликавши одночасно живі симпатії до їхніх визвольних змагань. Паризька липнева революція 1830 р. — мала наявний вплив на визвольні змагання європейських пригнічених народів. Відгомін її можна простежити від Балкан, через Польщу (Листопадове повстання) аж до Ісландії, де з цією зв'язані початки новочасних національних і політичних змагань цього найменшого європейського народу.

Добу 1848-1871 років історики називають слушно епохою національного ренесансу Європи. Попереджувала її після Віденського Конгресу (1815 р.) доба „національного пробудження” (1815-1848) за влучною назвою французького історика Г. Веля (G. Weill). Дійсно, минуле століття було свідком пробудження цілої низки т.зв. „неісторичних”, а властиво недержавних народів, як в європейській частині Туреччини, так і в Австро-Угорщині, що з національного боку уявляла з себе дійсно якийсь живий „етнографічний музей”. На сході Європи, де в межах колишньої Російської імперії, цей національний процес захопив у першу чергу тільки західню її територію від Фінляндії через Балтику до України.

Активніше він тут виявився згодом, щойно з початком ХХ ст., у зв'язку з першою російською революцією (1905-06 рр.). Одним з найяскравіших виявів цього європейського анціонального відродження ХІХ ст. було осамостійнення та об'єднання з одного боку Італії, а з другого боку Німеччини. Ці дві події мали далекосягле політичне значення, ґрунтовно змінивши європейські міждержавні відносини, що були встановлені на Віденському Конгресі під впливом Меттерніха, непримиримого ворога національної засади, за його думкою, революційної та дуже загрозової для державного абсолютизму і централізму.

Так у зв'язку з національними визвольними змаганнями неминуче мусив виринути конфлікт між державою і нацією, особливо ж там, де кілька народів було скупчено під чужим політичним пануванням, і де державний централізм вороже ставився навіть до культурних змагань недержавних народів, проголосивши непримириму боротьбу їхнім національним змаганням та програмово ставши на шлях примусового внародовлення їх.

2. Перші спроби національної ідеології й території

Звичайно, що виникнення нації, як політичного чинника на канві історії Європи, поява цієї драматичної постаті, що досі була здебільшого пасивним статистом, мусила викликати до себе зацікавлення з боку політичної ідеології та теорії. Природно теж, що перші ідеологи нації мусили вийти з табору поневоленних народів, як передовсім заінтересованих у теоретичному обґрунтованні та виправданні своїх національно-визвольних змагань.

В дійсності це було так. На цих сторінках мені доведеться не раз вертатися до питання про ідеологію та теорію модерної нації, а при цій нагоді ілюструвати цей його бік відповідними фактами й доказами. Тут покищо обмежуся двома типовими й дуже яскравими прикладами, які, до речі, й хронологічно належать до перших проявів новочасної національної ідеології.

Фіхте (1762-1814). Отже, передовсім згадаю славетні „Промови до Німецького народу” Фіхте (1808 р.), виголошені під час розбиття й поневолення Німеччини французькою інвазією наполеонівських військ, і що стали справжньо „національною біблією” не тільки політичного визволення та об'єднання німців, але залишилися свого роду догматичним

канонічними романістичного націоналізму взагалі. Завданням цих промов, як каже німецький історик П. Йоахімсен, автор програмової монографії „Від німецького народу до німецької держави” (Історія німецької національної свідомості) було „показати нації її втрачену самобутність і навчити, як вона може її знову здобути. Це має статися шляхом нового виховання, що не є тільки народнім вихованням у розумінні Песталоцці, але національним вихованням”. В першу чергу це має бути виховання національної свідомості. Фіхте хотів її будити прищепленням своїм землякам почуття національної гордості, що свідомо й програмово підносилося до щабля німецького месіанізму й виключності одночасно. У своїх „Промовах до німецького народу” Фіхте із захопленням пророка проповідував, що лише німецький нарід є праджерелом справжньої культури; що тільки німецька мова є дійсно живою та творчою; що лише німці вносять поважність, працю, ґрунтовність у всі питання культурного життя й що тільки вони зможуть відновити й відродити світ”. Філософія Фіхте — як каже попередньо цитований автор — „є релігією, а його релігія є, моральним домаганням. Оце саме надає цій постаті особливу велич і виключність”.

Палацький (1798-1876). Зовсім іншого характеру має другий документ, який я хочу тут навести. Це уступ із голосного листа великого чеського історика й будівничого модерної чеської нації — Ф. Палацького, написаного 11.IV.1848 р. у відповідь на заклик всенімецького франкфуртського сейму, куди його було запрошено. Автор славетної історії чеського народу, у своєму згаданому листі, мотивуючи причини своєї відмови, одночасно при цій нагоді позитивно виклав свої погляди на право народів на самовизначення. „Право народів, — писав Ф. Палацький, — це дійсне право природи; жодний нарід на землі не має права вимагати, щоб для його користи приніс себе в жертву його сусід; жодний сусід не є зобов'язаний відцуратися або офірувати себе для добра свого сусіда. Природа не знає жодних пануючих народів або народів наймитів”.

Цікаво порівняти цю національну ідеологію чеського діяча та вченого з попередньо зазначеними поглядами на цю саму справу славетного німецького філософа. Між ними відчувається наявна суперечність, що не є випадкова, але власне типова для новочасної національної ідеології. Цей дуалізм між німецьким національним аристократизмом, який характеризує програмовий національний месіанізм,

виключність, заборчість і чеським національним демократизмом, що знову відзначається свідомою людяністю, визнанням засади рівноправності і толеранції (терпимости), — відтак тягнеться червоною ниткою через усю історію національних ідеологій аж до наших часів. Може ніколи ця досі згадана суперечність національних світоглядів не виявлялася так непримиримо гостро і ворожо, як саме тепер у добу загального розбурхання національних пристрастей і стихій.

3. Національне питання й наука

Національні ідеології були першими теоретичними рефлексами на прояви національного ренесансу, про який тут згадувалося на вступі. Суспільні ідеології, навіть коли вони суто теоретичні, не можуть бути науково зовсім об'єктивними. На них все лишається певне тавро неминучого суб'єктивізму в наслідок заінтересованости, що є невідлучною ознакою людей, діючих як представники громадських гуртків або течій. Ця власне обставина найбільше ускладнює науковий дослід суспільних явищ і наявно гальмує розвиток і поступ громадознавства. Цим у великій мірі можна пояснити релятивно запізнене постання соціології, як окремої науки, як і всі ті манівці, якими мусіла пройти ця молода галузь науки, заки вона щойно у цьому столітті вийшла справді на науковий шлях свого розвитку. Не можна дивуватися, отже, що спеціальні соціологічні дисципліни поставали і відокремлювалися також з великим запізненням. Не дивно, що й наука про націю ще й досі власне не самовизначилася як слід і є все дискусійним питанням між заінтересованими поодинокими науковими ділянками. Адже нація, без сумніву, належить до найскладніших витворів людського співжиття, природу та істоту якої науково дуже тяжко збагнути або з'ясувати. І це тим більше, що згадане явище відзначається великим динамізмом. Зокрема від середини минулого століття ритм і рух національних процесів є дуже швидкий. Націю символічно можна порівняти з річкою, береги якої викликають ілюзію тривкості форми, але яка вічно пливе, все міняючи своє русло. До цього боку національної проблеми доведеться ще звернутися у зв'язку із самоозначенням націології, як самостійної науки.

Цих кілька попередніх зауважень мають пояснити, чому

початки наукового підходу та трактування національних питань були більш випадкового, ніж систематичного характеру й чому в них імпровізація й інтуїція поки що переважали над методичністю й систематичністю. Психологічно не мусить теж дивувати обставина, що піонери націології переважно виходили з рядів поневолених народів і що наука державних націй менше цікавилася націологією й мало сприяла її творенню. Історія або слушніше преісторія націології красномовно стверджує цю тезу. Національна проблема в середині XIX ст. найбільше зацікавлення викликає серед німців та італійців, що переживали у цю добу процес свого політичного самоозначення. Має вона чимало самостійних дослідників серед поневолених народів габсбурзької та царської монархії: чехів, мадярів, поляків, українців, що, або боролися за свою державність (мадяри й поляки), або були захоплені процесом національного відродження (чехи, українці). Властиво, кожний поневолений народ у процесі своєї національної боротьби скоріше чи пізніше мусить мати не тільки своїх ідеологів нації, але й теоретиків, що більше чи менше науково обґрунтовують засади та загальну програму його визвольних змагань. Багато в них різного й своєрідного в залежності від індивідуальності кожного окремого народу. Але чимало є в них теж спільного і загального у зв'язку з всеєвропейським спочатку, а тепер уже всесвітнім характером новочасного національного ренесансу. Саме цей факт, так би мовити універсальної актуальності й подібності між усіма національними рухами, є одною з підстав для творення й виправдання націології, наперед забезпечуючи в ній типологічну методу дослідів, цебто використання способом порівняння збірного, мовляв, характеру національних явищ.

4. Наука про націю чи розподілення проблеми нації між окремими науками

Таке питання не є зайвим або безпідставним. Фактично дотеперішній розвиток дослідів щодо нації йшов скоріше шляхом міжнаукового розподілу цього питання, ніж по лінії самоозначення націології як окремої науки.

Ф. Й. Нойман. На це звертає увагу один із найстарших дослідників національної проблеми — Ф. Й. Нойман (Fr. I. Neuman), автор джерельної й досі все ще цікавої студії „Нарід

і нація” (Volk und Nation, 1888). Він у вступі для прикладу наводить список тих наук, для яких національне питання має, на його думку, спеціальне значення, а саме: народознавство (етнографія), демографія, антропогеографія, народне господарство, соціологія, правознавство, особливо ж державне і міжнародне право. Цей реєстр не є вичерпуючий і вимагає доповнення. Бо, крім згаданих у ньому дисциплін, ще ціла низка інших наук також більше або менше цікавиться національним питанням, напр., антропологія, етнологія, психологія народів, (Völkerpsychologie), історія, естетика, мовознавство, а передовсім політика.

В цьому списку є дві науки — етнологія й етнографія, що на підставі їхньої назви (етнос — нарід), неначебто спеціально є присвячені вивченню питання, про яке тут мова. Таке припущення було б однак помилковим, бо обидві ці дисципліни мають на увазі початкові фази формування народів, а не модерної нації. Їх більше цікавлять примітивні, а не культурні народи. Вони здебільшого закінчують свої дослідження саме на порозі появи новітньої нації й через це не виключають потреби самостійної етнології; скоріше передбачають та обумовляють цю наукову дисципліну. Це саме у великій мірі можна було б сказати й з приводу науки про психологію народів. Зацікавлення інших наук, що наведені у згаданому списку, дійсно є суто спеціальне; вони можуть і не трактувати нації загально.

П. Сорокін. Неначебто й логічно нація мала б у першу чергу бути об'єктом систематичного вивчення з боку соціології, як науки про суспільство. Але передовсім спеціалізація цієї молоді науки не пішла ще так далеко, а відтак дехто із соціологів зовсім негативно ставиться до нації, як до предмету соціологічних дослідів. Напр., відомий російський (тепер перебуваючий в Америці) соціолог П. Сорокін виключає націю з числа своїх „кумулятивних груп”, цебто суспільних колективів. Нація, за його думкою, це нетипово суспільна, але тільки збірна група, яку неможливо визначити, ані на підставі поодиноких ознак, ані на засаді так чи інше комбінованих її властивостей. Через те нація, як така, не є суспільною групою, так само, як, напр., „дичина” — зоологічною, „овочі” — ботанічною. Річ ясна, що таке ставлення справи автором оригінальної „системи соціології” є помилкове й продиктоване власне науковим формалізмом. Складність даного явища, як у цьому випадку, не може, звичайно, бути підставою для виключення його за межі спе-

ціального вивчення з причин кваліфікаційного лише догматизму. Адже ж французький соціолог Р. Моньє (R. Maunier) у своїх викладах про суспільні групи (Essais sur les groupement sociaux. 1929) знайшов місце для нації серед груп територіального типу (Groupements de localite).

Р. Челлен. Останніми часами націю, як об'єкт спеціального вивчення, зараховують до політики, де давніше гегемонію мала держава. Під цим оглядом цікавою спробою треба вважати „Нарис системи політики” (1920) покійного шведського мовознавця — Р. Челлена (R. Kielln), в якому національній проблемі визначена була окрема ділянка, названа автором етнополітикою. Конкретизуючи цю назву, що придбала вже право громадянства в Німеччині, можна б було етнополітику вважати національною політикою, отже, спеціальною або практичною націологією. У своїй системі шведський автор має на увазі державну націю. Досліді її він присвячує спеціальну ділянку свого нарису, якій дає спеціальну назву — демополітика. На думку Челлена, це ще непочатий кут науки, що немає попередників, бо, як він зазначає, „етнографи загалом зовсім не дбають про державні народи й у своїх системах зовсім не торкаються справи політичних кордонів”. Демополітика Челлена є, отже, політичною, а не загальною націологією. Вона свідомо обминає недержавні нації, на які теоретична націологія має звертати спеціальну увагу, бо власне з їх визвольними змаганнями актуальною стала і все більше активізується проблема модерної нації й новочасній історії.

На цьому прикладі можна бачити, що політика, як наука, також лише зі свого становища трактує та студіює національну справу. Це саме можна сказати і про всі інші науки, що так або інакше цікавляться нацією. Кожна з них вивчає лише один бік чи вияв нації, як громадського явища. Кожна з них робить це своєю власною методою. А тому, що науки, які цікавляться нацією, дуже різноманітні, одні природничі (антропологія, біологія), інші — гуманітарні (за німецькою термінологією — Geisteswissenschaften), як соціологія, історія, філософія, правознавство й т.д., ще інші врешті мішаного й переходового типу, як антропогеографія або етнологія, — то, звичайно, неоднакові їх методи й результати дослідів. Загалом, ця „мозаїкова”, так би мовити, метода трактування національного питання лише ускладнює вивчення нації, як такої, цебто як окремого й своєрідного явища людського розвитку та співжиття. Через це саме попе-

редньо з'ясовану тут парцеляцію проблеми нації між окремими науками навіть з методологічного боку доводиться визнати недоцільною. Інакше кажучи, в інтересах всебічного та вичерпуючого дослідження цього питання теоретична загальна націологія, як спеціальна наукова ділянка соціології, за зразком, напр., такої науки про релігію, є необхідна й виправдана.

Ст. І. Папроцкі. Однак, таке неначебто зовсім зрозуміле домагання — це й досі не визначається багатьма дослідниками національних питань. Ще й досі є прихильники вищезгаданого розподілу систематичного вивчення національного питання. Захищав його саме з методологічних мотивів 1933 р. польський дослідник Ст. І. Папроцкі, по думці якого, націологія або природознавство за німецькою назвою - Nationalitätskunde), не є наукою, але тільки предметом наукових дослідів. Особисто належу до протилежного табору. Гадаю, що нація, як суспільний факт, відіграє у сучасному громадському житті культурного людства не меншу роль, ніж держава або релігія. Питома її вага, як культурного й політичного чинника, все зростає й зростатиме в найближчій будучині. Заплутаність, складність а через це і гостра дискусійність національних питань у політичній практиці конче вимагає теоретичного збагнення та з'ясування істоти нації в її генетичному розвитку й сучасному стані. Найкраще цього можна досягти відокремленням націології в самостійну науку про націю. Лише цим шляхом можна усунути дотеперішній хаос у теоретичних дослідях проблеми нації. Тільки самостійна націологія може покласти тривкі теоретичні основи для практичної національної політики (етнополітики). Зайво казати, як це конче необхідно, а особливо тепер, коли не лише Європа, але й інші континенти (Азія, Африка, Південна Америка) масово захоплені національною стихією, що в зорганізованім стані може бути творчою силою й передумовиною культурного здвигу сучасного людства, й яка, навпаки, будучи полишена сама собі без організуючого й контролюючого впливу критичної, наукової думки, стане великою небезпекою й надзвичайно деструктивним чинником.

5. Деякі особливості нації, як об'єкту наукового дослідження

Суспільні явища та процеси дуже складні. Крім цього, вони занадто динамічні. Властиво вони не існують в статичному

стані, цебто бодай відносного спокою. Це дуже утруднює їхнє вивчення. Цим пояснюється, між іншим, чому в соціології, від самого початку, цебто від А. Конта (A. Comte), динаміка все переважала над статикою; чому соціологічно краще з'ясована механіка суспільних процесів, ніж аналітика основних суспільних явищ. Щойно новітня соціологія, як „наука про відносини” (Beziehungslehre) за назвою Л. фон Візе (L. von Wiese), одного з її основоположників і провідників т.зв. „кельнської школи”, в цій науці або сучасний „behaviorism” в американській соціології, напрям, що студіює суспільні явища та процеси, як вислід громадської поведінки людей, — промовує творчі шляхи для розвитку й поступу соціологій, як справжньої науки.

Громадські взаємини людей дуже різноманітні. Чим вищий культурний щабель, тим складніші вони і тим більше виявляють вони нахил до різничковання в міру суспільного поступу. Ці взаємини бувають морального, правного, господарського, політичного, релігійного й т.д. характеру. Кожний рід цих взаємин став об'єктом окремого досліджування й вивчення окремими спеціальними соціологічними дисциплінами. Так повстали та існують політична економія, наука права, наука про релігію, етика, естетика. Деякі з них, як народне господарство, наука права, з'явилися ще перед народженням загальної соціології. Нікому в голову не приходять думка, що можна заперечувати або обмежувати їхнє право на існування.

Нарід і модерна нація

Соціологічним фактом є також національні взаємини між людьми. Цей рід міжлюдських взаємин виразно виявився пізніше у порівнянні з іншими проявами міжлюдських стосунків. Національні взаємини є дуже типовим явищем новочасного громадського життя, передовсім в Європі. На підставі їх та у зв'язку з ними населення ділиться на своєрідні суспільні колективи, що називаються націями. Модерні нації розвинулися впродовж останніх майже двох століть із народів, що творилися впродовж кільканадцяти попередніх століть. Модерна нація є кінцевим виявом новітнього культурно-істричного процесу. Нарід — це старий витвір не лише історичного, але й природного процесу, вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров'ю, цебто спільним походженням. Територія, як спільна бать-

ківщина, об'єднувала народи. Історія моделювала їхню душу, цебто свідомість власної відрубности та самобутности. Модерна нація є витвором цієї національної свідомости та волі до незалежного існування.

Термінологічний хаос

Така загальна схема постання й розвитку модерної нації. Докладніше мова про це буде далі. Але тут вже слід зазначити два основні етапи в націотворчих процесах. П. Мілюков — у своїй теорії нації: „Национальный вопрос” (1925) яскраво розрізнув дві головні фази в історії постання та розвитку народів. Констатування цього факту є дуже важне методологічно з погляду наукового дослідження нації. Виходячи з нього, можна й слід усунути передовсім деякі термінологічні неясності в націологічних студіях. Ми побачимо далі, як паралелізм, а іноді навіть плуралізм назв для означення явищ і фактів народотворчого процесу спричинили зайву й шкідливу плутанину в теоріях нації. Люди були та є рабами слів. Гете влучно зауважив, що людина, коли їй бракує якогось поняття, підкидає замість нього по суті порожнє слово. Очевидно, як протест проти цього культу слова, автор геніяльного „Фавста” демонстративно підкреслив, що на початку було не слово, але чин, цебто факт. Для соціолога взагалі, а для націолога зокрема, таке розрізнювання фактів від слів, як визнання пріоритету фактів над словами, мало б бути першим і основним методологічним правилом. Тоді скоріше можна було б усунути той хаос понять, що, завдяки повному анархізму, панує непереможно в писаннях про національні справи. Тут увесь час плутаються вирази нація, нарід, люд, народність і т.п., однаково в усіх мовах, не зважаючи на те, що цитований попереду німецький дослідник Фр. І. Нойман написав цілу студію, щоб внести світло в цей термінологічний хаос, і що згодом інший його земляк, відомий географ Ал. Кірхгоф присвятив цьому питанню спеціальну студію: „До зрозуміння понять нації та національності” (1905).

Складність істоти нації

Ед. Єллінек. Націологічні досліди ускладнюються не лише через згадану попередньо термінологічну плутанину. Нація, як громадське явище, безперечно належить до найскладніших

виготовів суспільного життя. Дослідники марно намагаються знайти такі ознаки, що вичерпували б повно істоту нації та уможливили б наукову її дефініцію. З цих причин, як ми бачили, Сорокін націю взагалі викреслив зі списку об'єктів соціологічного дослідження. Під цим оглядом цей російський соціолог не є унікалом. В особі відомого німецького дослідника держави Ед. Еллінека він має свого попередника. У своєму класичному підручнику: „Загальне державознавство” Ед. Еллінек спеціально звертається та аналізує істоту нації й приходить з цього приводу до такого зовсім негативного висновку: „Неможливо, отже, навести хочби один певний, об'єктивний критерій народу. Неможливо також втворити такий критерій шляхом комбінації кількох ознак. З цього випливає, що нарід не є нічим об'єктивним в розумінні чогось назовні існуючого. Скоріше він належить до великого гурту суспільних явищ, які взагалі неможливо визначувати зовнішніми мірками. Нарід - це скоріше щось істотно суб'єктивне, прояв певного змісту свідомості. Багато людей, що почують себе зв'язаними багатьма спільними культурними ознаками і через це відрізняються від інших — творить нарід”. Тут не місце для аналізу та критики такого погляду. Зроблено це буде на дальших сторінках цієї праці. Але тут я навів горішню цитату, як класичну ілюстрацію того, що нація, як об'єкт наукового дослідження, належить до найскладніших і найспірніших питань новочасної соціології. Цей скептицизм іноді доходить до заперечення самої можливості об'єктивно-наукового збагнення її істоти, а таким чином і самої науки про націю взагалі. Треба, отже, відповісти на питання — чи цей скептицизм є виправданий. Інакше кажучи, чи можлива націологія? Чи є вигляди й підстави для існування такої спеціальної соціологічної дисципліни?

6. Чи є можлива і виправдана спеціальна наука про націю?

Ми бачили, що „мозаїкова” метода вивчення нації, цебто фактичний розподіл дослідів над цією проблемою між різними науками, не є задовольняючою з багатьох причин. Постає природне питання, чи можлива окрема наука про націю? Чи є для цього потрібні передумови й головню окремий дослідний матеріал?

Перешкоди на шляху самоозначення соціології

Цікаво, що під цим оглядом народження націології багато де в чім нагадує історію початкового розвитку соціології. Саме минає 100 літ від засновання О. Контом соціології, як окремої науки, місце якої автор у свій час славетного „Курсу позитивної філософії” точно визначив у своїй відомій класифікації наук, одночасно з'ясувавши проблематику та завдання цієї наймолодшої дитини в родині наук та охрестивши її (у 1838 р.) новою назвою „соціологія”, замість „соціальна фізика”, як би вона мала бути названа по думці декого з тогочасних дослідників, напр., Кетле (Quetelet), одного з фундаторів наукової статистики.

Виявилось однак незабаром, що самоозначення наукових дисциплін є зв'язане з тяжкою боротьбою. Поява соціології зустрічалася з відвертою ворожнечою з боку сусідніх наук: народного господарства, історії, філософії й т.д., представники яких заперечували право на існування цієї наймолодшої наукової дисципліни. Ця боротьба тяглася продовж цілого майже XIX ст. Заперечувалася сама навіть назва соціології, яку мовні пуристи вважали недопустимим філологічним варваризмом через те, що перша її половина була латинського походження, а друга грецького. В цьому добачали вороги соціології злочинне порушення мовного стилю. Для ілюстрації цих критик соціології наведу уступ з відомої фундаментальної праці Дільтея (Dilthey): „Вступ до гуманітарних наук” (1883), де цей оборонець відрубності т. зв. „духових наук” (Geistwissenschaften) в протилежність до наук природничих (Naturwissenschaften) на адресу громадознавства й спроб О. Конта відокремити вивчення суспільних явищ та процесів, як самостійну науку, — іронічно писав: „Нова наука встановлюється відкриттям важних правд, а зовсім не шляхом огороження патиками досі не окупованого у світі терену фактів...”.

Ще в кінці минулого століття П. Барт (P. Burth) написав велику полемічну монографію з цього приводу, а саме: — „Філософія історії, як соціологія” (1897 р.). Майже кожен підручник соціології, що виходив перед першою світовою війною, починався з виправдання назви та права цієї науки на існування.

Зупинився я тут на цьому через те, що доля націології, яка саме народжується, дуже нагадує початки історії соціології. Як безпідставно там було заперечувано права соціології на

існування, так немає рації поборювати спроби обґрунтування націоналізму, як спеціальної соціологічної дисципліни. Заслуга О. Конта саме полягає в тому, що він визначив суспільне явище, як об'єкт самостійного наукового дослідження, що правильно розмежував сферу її дослідження від інших наукових комплексів і, напр., біологічного, як найближчого. Інша справа, як Конт сам виклав основи цієї науки. Сьогодні соціологія Конта, цього батька філософського позитивізму, звичайно, має переважно лиш історичне значення. Але свого часу це був величезний крок наперед у напрямі наукового трактування питань суспільного характеру. На О. Конті базувався дальший розвиток новочасного громадознавства.

Спеціалізація соціології

Природною була також пізніша диференція та спеціалізація соціології. Адже загальна соціологія могла вивчати суспільні явища й процеси в цілому. Завданням окремих спеціальних соціологічних дисциплін є досліджування поодиноких проявів суспільного життя. Як вже згадувалося, деякі з цих спеціальних соціологічних дисциплін постали вже перед появою соціології, як напр., народне господарство. Інші, як скажимо, наука про релігію або культуру, появилися згодом. Є фактом, що соціологія та соціологічна метода трактування явищ громадського життя мали незвичайний корисний вплив на гуманітарні науки. Модерні наукові напрями в історії, філософії історії, естетиці, правознавстві, науці про релігію, державу, культуру, літературу тощо є незаперечним цього доказом.

Соціологія та нація

Ця спеціалізація соціології опинилася на порозі національної проблеми, як вияву, без сумніву, своєрідних та з фактичного боку дуже типових явищ нашої доби. Спеціальну своєрідність національних явищ, як окремого фактора громадського сучасного життя, либонь ніхто не буде заперечувати. Для теперішньої доби доводиться їх визнати мабуть найбільш типовими. Масовий їх характер конче вимагає систематичного й всебічного їх вивчення. Ця справа дуже утруднюється у зв'язку з надзвичайною складністю природи національних взаємин людей, однаково зовнішніх (інтернаціональних), так і внутрішніх (інтранаціональних).

Наука покищо безсила дати відповідь на питання: що таке нація? Через що і як люди відчувають свою національну приналежність? Як поставали народи? Як перетворювалися вони в модерні нації? Яка суспільна функція нації? Проблема еволюції народів це одно з найактуальніших і все ще відкритих питань націософії. Масарик, що як філософ і соціолог, багато присвятив уваги національним справам, писання якого з цього погляду мають каменярьське значення для націології, у своєму відомому трактаті: „Нова Європа“, написаного під час Першої світової війни, дуже добре ілюструє цю складність проблематики народознавчих дослідів, кажучи: „Нації змінюються з бігом часу; в якій мірі і через що? Чи вони змінюються фізично (анатомічно) шляхом схрещування, або й в наслідок професії? Через те, що живуть у містах? В залежності від харчів? Можливо, що в наслідок потестеуї? А як впливає зміна тіла, зглядно кістяка на психічні властивості? Чи психічні властивості народів змінюються незалежно від фізичних і чому? Чи ці властивості змінюються самі по собі, або під впливом сторонніх психічних властивостей? Шляхом засвоєння чужих думок, звичаїв, установ і т.д. Виникає, отже, нелегка проблема самобутности народів, самостійности та самодостятности їхньої культури”.

Потреба і виправданість націології

Вже ці питання — це свого роду націологічна проблема. Вже вони виправдують потребу націології, як окремої спеціальної соціологічної дисципліни. Бо тільки націологія, використовуючи дані й матеріали окремих наук, що зі свого становища цікавляться деякими з цих питань, як, напр., антропологія, етнологія і психологія народів може дати критичну й вичерпну відповідь на них.

Саме тепер, після великої війни, національні справи як дуже складні та заплутані в своїй істоті, ще більше ускладнюються. Перед нашими очима постали і творяться незвичайно складні суспільні витвори національних колективних шукань і змагань. Напр., італійський фашизм, німецький гітлеризм, що знаходили більший або менший відгомін не лише в Європі, але і по всьому світі (Японія). Дослід і вивчення належать до компетенції соціології. Але загальна соціологія не зможе з'ясувати вичерпуючо причини та природу цих явищ, як і передбачити можливі вигляди їхнього майбутнього розвитку. Найкраще це могла б зробити знову таки націоло-

гія. Конкретно — ті соціологи, що спеціалізуються на вивченні національних рухів і питань.

Отже, констатую і підкреслюю знову: є досить своєрідної, мовляв, „суспільної матерії”, для націології. Саме життя вимагає уконститування цієї спеціальної дисципліни соціології. Передовсім це лежить в інтересах самої загальної соціології. Відкидати або заперечувати націологію можна лише з мотивів наукового формалізму чи консерватизму.

Наука про релігію

Так само, як тепер нехтуються чи поборюються змагання або спроби в напрямі самоозначення націології, в минулому можна було заперечувати осамостійнення кожної нової спеціальної соціологічної дисципліни. Візьмемо для прикладу одну з них: науку про релігію. Аджеж доба, коли релігія домінувала в громадському житті, належить вже (бодай для Європи) до минулого. Природа релігійних почувань значно простіша за національні. Гострота їх наявно занепадає у порівнанні, напр., з минулими століттями (XV-XVII), коли релігія відігравала дуже активну політичну роль, була одним з провідних чинників державного життя, доказом чого може бути дуже вимовна тогочасна теза: *cuius regio, eius religio* (чия влада, того віра); врешті, спричинила горожанські й міждержавні війни, напр., у Чехії з приводу гуситства, а скрість по всій Європі на ґрунті антагонізму між католицизмом і реформацією — сьогодні все це принаймні в Європі належить до історії.

Це значить зовсім, що роля релігії, як фактора суспільного розвитку народів, є вже остаточно скінчена. Соціологічно, безперечно, релігія є одним з найцікавіших і найглибших суспільних явищ і заслуговує якнай докладнішого з'ясування з боку науки. Можна констатувати, що наука віддавна і широко цікавилася проблемою релігії. Не згадуючи вже про богослов'я, інтерес якої до релігії був специфічний та обумовлений здебільшого потребами церкви, ціла низка різних наук від історії, філософії, етики до етнології та соціології виявили не абияке зацікавлення до питань релігійного характеру. Здавалося, що таким чином вивчення релігії є достатньо забезпечене з боку науки. А проте, у середині XIX ст. постала наука про релігію та порівнююче вірознавство, як спеціальні соціологічні дисципліни. Право громадянства цих наук ніхто не заперечує, а позитивне їхне

значення для загальної соціології є поза всяким сумнівом.

Так само недоцільним і безпідставним є заперечування потреби або можливості науки про націю, що однаково виправдана як з теоретичного, так і з практичного боку. Найкращим доказом цього може бути факт, що націологія силою обставин почала вже творитися від середини минулого століття; що вона має чималу свою преісторію, що видатні соціологи, як Масарик, передбачили й констатували потребу цієї спеціальної соціологічної дисципліни, присвяченої вивченню нації, національних рухів і національних питань.

7. Преісторія й каменярі націології

Звичайно, я не маю наміру писати тут докладної й вичерпної історії початків науки про націю. Я хочу лише пригадати загально про тих і те, ким і що було зроблено для постання новочасної націології, а одночасно коротенько схарактеризувати відношення поодиноких народів і країн до національного питання.

І. Г. Гердер. Хрещеним батьком націології слід уважати І. Г. Гердера (1744-1803), цього „архієрця чистої людяности”, що наприкінці XVIII ст. підніс проблему нації, передбачуючи майбутню роль та значення як культурного та громадського чинника в новітній історії Європи. Нація для Гердера є природним органом людства; держава — „штучним витвором”. Природа, — писав він у своїх славетних „Ідеях до філософії історії людяности”, — виховує родини; найприродніша держава є також один нарід з одною національною вдачею, що в ньому заховується впродовж багатьох тисячоліть; а якщо народжений з нього володар захоче цього, то може її (національну вдачу, — Б.) дуже легко виплекати; бо нарід — це також природна рослина, як і родина, тільки що вона має більше галузів. Нічого, отже, завданню влади не є більше протирічним, як неприродне перемішування людських племен і народів під однією булавою”. Гердер передбачає, що держави — з національного боку мішані — розпадуться й що ідеал всевітньої людяности здійсниться в національних державах. Звичайно, що націософія Гердера ще дуже романтична, сьогодні його погляди вимагають ґрунтовних наукових коректур. Проте, незаперечною заслугою цього німецького філософа лишилось назавжди те, що він перший належно розрізнив націю від держави. Аж до світової війни в західній Європі

науково й особливо політично ці два поняття без потреби плуталися, особливо ж у Франції та в Англії. Подекуди й головню з політичних міркувань на цей шлях вступила й об'єднана державно батьківщина Гердера. Є зрозумілим також той величезний вплив, який мала національна філософія автора „Ідей” на пробудження й відродження всіх поневолених народів взагалі, і на слов'янські зокрема, що констатує Масарик у своїй монографії „Чеське питання”, кажучи: „Був, отже, Гердер головним слов'янським учителем у добі відродження”.

Німеччина.

В Німеччині, як реакція проти спроб Наполеона збудувати універсальну монархію, прокинулося, про що вже тут була згадка, сильне національне почування. Воно виявилось більше у формі національних ідеологій, ніж теорій. Докладна історія націоналізму мусила б узгляднити обидва ці прояви зацікавлення до національної проблеми й то тим більше, що здебільшого вони мають не чистий характер, цебто ідеологія переплітається в них з теорією (напр. у Фіхте).

Отже, щодо Німеччини, то крім Фіхте, про якого тут вже була мова, слід згадати ще Гегеля, філософії якого з її апотеозом германо-німецькою культури та духа, була впливовим причинком до модерної націоналістичної або точніше висловлюючись, до націоналізму. З нею зв'язані пізніше дослідження над взаєминами між расою та нацією. Генетично з неї можна виводити німецький расизм, з його племенним месіанізмом і очевидним прямунням до германської гегемонії в Європі. В Німеччині елементи нації та її впливів були введені в деякі спеціальні соціологічні науки: напр.: до народного господарства Лістом і до права Савіні (Savigny). В мистецтві взагалі, а зокрема у музиці, програмово підкреслює національний момент Р. Вагнер, правда скоріше як ідеолог, ніж теоретик. До цього доведеться ще вернутися на дальших сторінках цієї праці.

Австро-Угорщина.

Австро-Угорщина своєю різноманітною національною структурою була природним тереном для розвитку націоналістичних теорій. Тут у завзятій боротьбі зустрічалися народи державні з народами поневоленими. Тут у класичних

формах, напр., у чехів, проходив процес національного відродження. Тут робилися безнадійні спроби з боку народів-панів законсервуватися й витримати незайманим свій історичний „стан посідання”. Зрозуміло, що Австро-Угорщина впродовж усього XIX ст. і на початку XX ст. була майже батьківщиною всіляких націоналістичних спекуляцій і теорій. З боку чехів слід згадати Ф. Палацького та Масарика. З поляків науково національним питанням дуже цікавився відомий соціолог Л. Гумплович, автор джерельної монографії „Право народів і мов в Австрії” (1879 р.). З мадярів барон Еетвеш, теорія якого про націю, як „історично-політичні індивідуальності” була дуже популярною в середині минулого століття.

Цікаво, що в Австро-Угорщині була опрацьована національна програма соціально-демократичної партії, відомий вийшли видатні соціалістичні націоналісти: К. Кавтовський, К. Реннер, автор фундаментальної монографії: „Боротьба австрійських народів за державу” й особливо О. Бавер, що написав марксистською метою модерну націоналістичну теорію. Маю на увазі класичний його твір — „Національне питання й соціальна демократія” (1907 р.). Австро-Угорщину називали часто „національною лабораторією”. Вона цю назву дійсно виправдала. Політична історія габсбурзької монархії від 1848 до 1918 рр. є для дослідника національних питань практичною національною школою. Для історика початкової націоналістичної колишньої придунайської монархії залишила чималу теоретичну спадщину, що вимагає свого критичного огляду й наукового усистематизування.

Італія.

Не можна дивуватися, що Італія в процесі свого національного „risorgimento” (відродження) в середині XIX ст., коли вона проробила величезну еволюцію від „географічного поняття”, за висловом Меттерніха, до модерної державно об'єднаної нації — дала низку видатних дослідників національної проблеми й що їй належить почесне місце в історії початків націоналізму.

Я вже тут казав, що перші ідеологи та теоретики нації, природно виходили з табору поневолених народів, які визвольні змагання своїх народів хотіли обґрунтувати й виправдати науковою метою. Саме під цим оглядом справді

піонерське значення мають праці перших італійських націоналістів, так само, як зрештою, попередня італійська національна ідеологія мала незаперечний і великий вплив на національні рухи по всій Європі. Під цим оглядом Дж. Мадзіні (G. Mazzini), один із духових провідників італійської визвольної боротьби, автор містично-романтичної та яскраво месіянської ідеології, фундатор відомої організації „Молода Італія” (Giovane Italia), заснованої у 1831 р. фактично був головним ідеологом тодішньої всеєвропейської національної боротьби. По зразку „Молодої Італії” політичні емігранти та революціонери заклали на весні 1834 р. (у Швейцарському Брні) аналогічне товариство, назване „Молода Європа”. В історії національних змагань поневолені народів — ця „Молода Європа” була справжнім ідейним ферментом, що підсилювала духово закріпачені нації в їх визвольній боротьбі.

Італійська трійця. Але Італія дала Європі в цей час не тільки видатного ідеолога національної боротьби в особі Дж. Мадзіні, що був, так би мовити, втіленням національної думки. Одночасно Італія дає зразкові приклади діячів на двох інших головних відтинках національної боротьби. Дж. Гарібальді (G. Garibaldi) — це ідеал воюючого на постлугах національної революції; ідеал шляхетної й святої справи національного визволення відданого революціонера; це персоніфікація національно-революційного чину. А. Кавур (Cavour) — рідкий приклад незвичайно талановитого дипломата на початку політичної кар’єри народу, що зриває пута чужої неволі. Згадана італійська „трійця” — це справді майже винятковий приклад щасливої гармонії головних чинників визвольної боротьби. В історії він майже не повторюється. Інші поневолені народи могли багато чого навчитися з цього італійського прикладу. Як було уже зазначено, „Молода Європа” у процесі свого національного самоозначення взорувалася здебільшого на зразку „Молодої Італії” та італійської визвольної боротьби. Націологічно — з погляду не лише своєї ідеології, але й техніки боротьби, політичної тактики та дипломатії, вона мусить цікавити кожного дослідника національних рухів, хоча сьогодні вже має головне історичне лише значення.

Від ідеології національно-визвольної боротьби Італія незабаром перейшла до теорії нації, до наукового обґрунтування свого „risondimento” — ренесансу. Власне з

цього боку її досягнення і спадщина, як оригінальний матеріал до пренаціології, яка нас тут передовсім цікавить.

Манчіні та Маміяні. Під цим оглядом в історії початків наукового дослідження нації особливе значення мав Туринський університет, два професори якого, Манчіні (Mancini) а Маміяні (Mamiani), звернули особливу увагу на націю, як об’єкт наукового дослідження. Посівши в 1851 р. катедру міжнародного права в згаданому університеті, П. Манчіні виголосив свій славетний інавгураційний виклад на тему: „Про націю, як підвалину міжнародного права”, що відтак був оголошений друком в його курсі міжнародного права, а згодом й окремо не раз публікувався. Для Манчіні, нація — це джерело свободи та основа громадських взаємин взагалі. Це думка вченого. Але Манчіні одночасно також і ідеолог визвольної боротьби свого народу. В його ідеології нація — це „свята та божеська річ”, (Santa e divina cosa), „як сама воля” (quanto la stessa liberata). Націологічно заслуга цього італійського вченого полягає в тому, що він у своїй теорії нації дав цікаву й досі ще актуальну аналізу та класифікацію головних елементів нації, з якою нам доведеться ознайомитися в дальшому нарисі цієї праці так само, як з дефініцією нації цього піонера націології. Крім цього, на увагу заслуговує також те, що Манчіні в основу своєї системи міжнародного права кладе націю замість держави. Це й тепер, після першої великої війни та відомих „14 точок” президента Вілсона й всупереч новітнім спробам модернізації міжнародного права — все ще „музика майбутності”. Колега Манчіні, також професор Туринського університету й спеціаліст у ділянці міжнародного права, Маміяні, в 1859 р. у додаток о своєї праці: „Нове право вільної Європи” видає цікаву розвідку: „Про краще людське об’єднання та національну засаду”, де викладає свою теорію нації, а головню подає власну дефініцію нації, на думку самого автора „ясну та стислу”, й яка відтак не раз цитувалася пізнішими дослідниками цього питання. Пізніше ми подамо її серед інших зразків різних дефініцій нації. Покищо обмежимося цими матеріалами щодо ролі Італії в преісторії націології.

Польща.

У зв’язку з цим треба тут у кількох словах зупинитися на Польщі, що поруч із Італією в XIX ст. відіграла дуже активну роль у національно-революційних змаганнях „Молодої Ев-

ропи". Під цим оглядом однак, значення тодішньої Польщі, конкретніше, її національної еміграції, було з одного боку ідеологічне, з другого — активно-революційне, але менш усього теоретичне у розумінні націоналістичним. Ідеологічно мав вплив месіанізм польської поезії (Міцкiewicz, Словацькі, Красінські), містична польська національна філософія. Революційно — не лише два польські протимосковські повстання (1830 і 1863 рр.), але й передовсім активна участь польських легіонів майже у всіх тогочасних національно-революційних акціях по всьому світі, а передовсім в армії Наполеона. Теоретично поляки не внесли багато в теорію нації. Їхня концепція нації — була історична. Вона жила здебільшого спогадами про колишню Річ Посполиту. Мріяли про відбудовання незалежної Польщі у межах 1772 року. Але їхній революційний табір зумів органічно зв'язати справу визволення польського народу з політичними змаганнями тодішньої європейської демократії. Поляки були співфундаторами та активними членами „Молодої Європи”. Їм вдалося придбати для польської справи тоді повстаючий І Соціалістичний Інтернаціонал. Батько наукового соціалізму К. Маркс був здекларованим пологофілом. Міжнародний соціалізм у своїй першій фазі наявно космополітичний і байдужий, коли просто не ворожий до національних відродження та визвольних змагань інших поневолених народів, а передовсім слов'янських (в Австро-Угорщині та на Балканах), взяв під свій захист польських самостійників і не раз активно виступав на оборону визвольних змагань польського народу. Поляки фактично перші здобули партійну автономію в лоні Соціалістичного Інтернаціоналізму, зрештою збудованого на основі державного, а не національного представництва. Щойно після неуспіху їх січневого повстання 1863 р. і в наслідок цього занепаду революційної ідеології, а поруч з тим і спроб замирення з існуючим політичним „status quo“, робляться з польського боку теоретичні спроби виправдання існування й „культурної нації” державно поневоленої, та навіть пошматованої. Маю на думці цікаву польську ідеологію т.зв. органічної праці. Теоретично це т.зв. „варшавський позитивізм” з відомим польським філософом і письменником Ст. Сівентховським на чолі. В основу цього світогляду була покладена відома теза Декарта: „думаю, отже існую” в її застосуванні до поневоленого народу, що позбавлений політичної самостійності, проте, культурно існує і є здатний до поступового

розвитку, як активний та рівноправний член людства.

Каталонія і Фр. Пі-й Маргаль. Від Польщі, цього тодішнього національного авангарду Європи, мусимо на момент перекинутися в західній куток Європи, бо аж у Каталонію, що в преісторію націоналістичної вписала кілька цікавих і оригінальних сторінок, де націоналізм ще й досі є систематично та дуже успішно плекана.

Наполеонівська інвазія розбудила національне питання почування Іспанії й викликала стихійний опір проти спроб негетерогенного корсиканця перекинути свою владу за Піреней. Іспанський молодий націоналізм майже відразу ж пішов шляхом державного централізму. Звідки неминучий його конфлікт із новокаталонським рухом, що пізніше, в середині ХІХ ст. починав набувати виразно політичного забарвлення, нав'язуючи, паравда, дуже приспаних, але, проте все живих ще спогадів про колишню самостійність та автономію Каталонії, цієї транепіренейської України.

У зв'язку з темою цього уступу, мушу пригадати тут про видатного католицького діяча й політичного теоретика Ф. Пі-й-Маргалья (Fr. Pi y Margall), якому припадає керуюча роля під час першої іспанської революції 1873 р. й що тоді вже робив заходи для проголошення каталонської республіки. Пі-й-Маргаль є автором джерельної монографії „Народи” (Las Nacionalidades), написаної в 1876 р., і хоча конкретно пристосованої до політичних відносин в Іспанії але яка теоретично трактує проблему нації в цілому її засязі; тому в цій праці каталонського М. Дрогоманова належить, без сумніву, почесне місце в преісторії націоналістичної.

Франція.

Менше всього зацікавлення до національної проблеми знаходимо в той час у Франції. Це не тяжко зрозуміти й пояснити. В 1789 р. в наслідок Великої Революції Франція, перетворившись у „єдину та неподільну” (une et indivisible) республіку, пішла по лінії послідовного та безоглядного централізму. За революційною ідеологією нація стала синонімом держави. Таким чином офіційно все населення Франції уважала французьким, незалежно від його етнічного походження або рідної мови. Отже, однаково провансальці та баски, каталонці та бретонці, ельзасько-льотарингські німці або фляманці. Французькі „аложени” (іногородці) виснажені національно під час революції, що особливо дошкульно

вдарила по них, продикалися до нового життя дуже поволі. Новопровансальський та необретанський рух, що датуються від середини XIX ст., мали характер мовно-літературний, а подекуди культурний: чужі були їм національно-політичні аспірації, а тим менше якийсь автономізм чи федералізм, не кажучи вже про сепаратизм. Зрештою, вони не виходили поза місцевий провінційний масштаб. Париж політично їх не боявся, а естетично кокетував з ними, доказом чого може бути загальнофранцузький культ великого провансальського поета Фр. Містрала, ідеолога і провідника т.зв. руху „фелібрів”, цього найбільш яскравого вияву неопровансальського національного ренесансу, що знайшов згодом відгомін і серед бретонців.

Е. Ренан. Щойно поразка Франції у війні з Прусією (1870-1871) й втрата Ельзас-Льотарингії викликала по той бік Рейну велику й зрозумілу реакцію. Французька опінія мусила задуматися над істотою національної проблеми. З національного боку цікавим цієї реакції можна уважати славетний трактат Е. Ренана (до речі, трактат цей — вклад бретонця для культури французької): „Що таке нація? (1882 р.), в якому видатний вчений і письменник з особливим наголосом підкреслив значення національної свідомості та волі, як найосновніших ознак нації, що за його думкою, є властиво „щоденним плебісцитом”, стверджуючим її непереможне бажання бути та залишитися собою. Цей твір автора славетного життєпису Христа, є найкращим французьким матеріалом до преісторії націології. Бо інші французькі праці XIX ст., що трактують неначебто національні питання, як, напр., монографії Летурно (Letoueneau) або Лебона (Le Bon) — цього останнього відома й дуже популярна розвідка про закони духового розвитку народів — більше належать до обсягу етнології, ніж націології, як науки передовсім про сучасну націю, а не наріду його давніших стадіях творення. Лише перше видання оригінальної монографії Жоане (Johannet) „Національна засада” (1908 р.), можна уважати новою спробою модерної французької націології, яка щойно під час I-ої світової війни виявила себе більше активно. Але з погляду історії націології — Франція може бути цікава, як країна традиційного азилу для національної еміграції всієї Європи, коли не всього світу. Через це вона претендує іноді на титул доброзичливого протектора народів-кріпаків. Справді, перед Першою великою війною в Парижі головню була зосереджена інфор-

мація та пропаганда поневоленних націй. Звичайно, вона також цікава, як матеріал до історії націології. Хронологічно вона припадає вже на початок цього століття, точніше кажучи, на останні кілька років перед I-ою великою війною.

У 1912 р. у Парижі заходами литовського емігранта й видатного національного діяча Й. Габріса був заснований „Союз поневоленних народів” (Union des Nationalites) і почав виходити спеціальний журнал „Les Annales des Nationalites), яскраво націографічного характеру. Між іншим одне його подвійне число (ч. 3-4, 1913 р.) було присвячене українському питанню. У зв'язку з цією акцією в 1913 р. вийшов також у Парижі збірник лекцій про поневолені народи Осередньої та Східної Європи й з цікавою передмовою відомого французького історика Г. Сеньобо. Заголовок цієї книжки та вступ до неї — „Автономічні прямування в Європі” — характеризує зміст цієї праці, що змальовує національні рухи в Європі напередодні вибуху всесвітньої катастрофи; гарну національну аналізу національно-визвольних змагань зробив згаданий французький вчений у своєму програмовому вступі до них. Було вже зазначено, що під час Першої світової війни українці, як зрештою, по всьому світі, виявилось живе зацікавлення національною проблемою. Оглядові впливу Першої світової війни на націологічні проблеми буде присвячений окремий уступ цього нарису. Там мова й про французькі надбання на цьому полі.

Англія.

Тут на прикінці цього уступу ще кілька слів про Англію з погляду преісторії націології. Щодо цього, то роля її дуже нагадує вже з'ясоване становище Франції. Коли йдеться про Англію, як великодержаву, передовсім трансконтинентальну й позаєвропейську, то це зовсім зрозуміле. Англію фактично цікавили більше расові питання; конкретно проблема гегемонії білої раси серед кольорових племен, як тубільного населення позаєвропейських її колоній.

У себе дома, але за морем, Англія, правда, мала одно дуже дошкульне питання, а саме ірландське, а в порівнанні з європейськими національними проблемами було дуже своєрідне. В ньому переважали моменти: політичний, релігійний, господарський, суспільний, але майже жодної ролі не відігравав мовний антагонізм, що на континенті й національних суперечках є здебільшого на першому місці.

Правда, й у себе під боком Англія мала одну національну справу, а саме кімрійську (у Велзі), кельтсько-мовний та культурний характер якого були наявні, натомість політичний — виявився після світової війни. Недиво, що англійська наука минулого століття зробила дуже багато й була у значній мірі каменярем у ділянці етнології та фолкльору, як розуміється й етнографії. На полі націоналістичної науки вона виступила самостійно вже під час Першої світової війни, якщо не рахувати цікавих етнографічних монографій Сетона-Востона „The Southern Slav Question“ (1911 р.), „Europe in Melting Pot“ (1919 р.), присвячених положенню поневолених австро-угорських народів, передовсім словаків та югослав'ян.

Правда, в дорібку англійської наукової літератури є дуже цікава публікація Бейджота (Bagehot), яка у перекладах на чужі мови відома під неточною назвою — „Про походження народів“, напр., в німецькому: „Ursprung der Völker“, але що має на увазі не сучасні нації, тільки давні народи у початкових фазах їх творення з племен, коли природа була рішачим чинником, ніж занадто ще примітивне суспільство. Автор сам назвав цю працю: „Природознавство і політика. Думка про застосування природної селекції та спадщини до громадським суспільств“ (1872 р.). Як видно з цього заголовку, згадана праця Бейджота є даниною у той час пануючому у наступі дарвінізму та теорії еволюції. Звичайно, історично вона може цікавити етнологів, що мусить студіювати повстання та розвиток модерної нації від найстарших її праліній. Проте, було б неправильним зараховувати цю книгу до преісторії етнології. Своїм змістом вона скорше належить до генетичної соціології, що досліджує початки і первісний розвиток суспільних установ, а не до етнології, яку у першу чергу цікавлять модерні культурні нації.

Росія.

Ми бачили, як Австро-Угорщина, завдяки різноманітному національному складу її населення, була державою, що виявила себе дуже активно на полі націоналістичних дослідів, вписавши не одну цінну та оригінальну сторінку в преісторію нової науки про націю.

Цікаво, що цього не можна сказати про східню сусідку габсбурзької монархії, небіжку Російську імперію, що з національного боку також уявляла з себе якийсь дуже

своєрідний „етнографічний музей“ живих народів, різноманітного походження, культур, мов.

Ідеологічно, Росія в національному питанні здебільшого й за дуже незначними винятками стояла на дуже космополітичних та універсальних позиціях, оскільки, бодай, йде мова про її поступові демократичні та передовсім — революційні кола громадянства. Відомий ідеолог і теоретик російського соціалізму П. Лавров у програмовій заяві (1873 р.) писав, що: „... національне питання має зовсім зчезнути перед завданням соціальної боротьби...“, а взагалі, на його думку, це вже ... „преісторична засада“. Ще більше різко підкреслив це інший московський революціонер П. Ткачов, доводячи, що „розумовий поступ прямує до знищення... національних особливостей...“ (1879 р.). Московський соціалізм і революціонізм фактично залишився на цих позиціях увесь час. Право народів на самозначення визнавалося ним здебільшого теоретично й під примусом невимолимої дійсності. Московський революційний табір був вірним традиційному російському централізму, заініційованому ще декабристами (Пастель).

О. Герцен. Винятком, заслуговуючим на увагу з цього боку, був відомий російський публіцист О. Герцен, видавець у свій час славетного закордонного часопису „Колокол“ (Дзвін), до якого з великою пошаною ставився Т. Шевченко, ознайомившись з ним по дорозі зі свого заслання до Петрограду. Герцен не був теоретиком, але скоріше ідеологом національного питання. Для нього право кожного народу на самостійне існування було громадською аксіомою. Визнавав це право він і за Україною, тавруючи безпідставні зазіхання на неї з боку Москви, так і Польщі. Герцен йшов власне далі, бо право на самозначення визнавав навіть за кожним „географічним положенням“. Писання цього видатного російського публіциста, а особливо славетні його спогади: „Билое й думи“ (Минуле та думки) з погляду преісторії етнології дуже цікаві через те, що в них автор багато присвятив уваги й живо змалював тогочасні національні рухи, зосереджені довкола „Молодої Європи“. Майстер слова, він залишив миттєві портрети видатних провідників національно визвольних змагань (Дж. Мадзіні, Гарібальді, Кошута, Ворцеля й т.д.), одночасно плястично схарактеризувавши додатні та відемні риси національних еміграцій тієї доби.

М. Бакунін. Його приятель і земляк, революціонер з фаху,

М. Бакунін є другим білим кругом серед москалів, оскільки йде про їхнє ставлення до національних питань. Він також не був великим теоретиком у цій ділянці, але зате невтомним практиком. У поневоленних народах М. Бакунін добачав природного союзника революції та ворога держави, яку він заперечував, ідеологічно стоячи на позиціях анархізму. Він активно брав участь у всіх тодішніх акціях поневоленних народів, спрямовуючи їх у бік революції. Така його роля була на I-му слов'янському конгресі (на Зелені Свята) в 1848 р. у Празі, що під його впливом закінчився вибухом відомої революції. У 1849 р. він разом з Р. Вагнером виступає активно у саксонській революції, стараючись, зрештою марно, революціонізувати лужицьких сербів. М. Бакунін встряває також у підготовчі заходи до польського січневого повстання 1863 року. Відтак (1864-69 рр.) він закладає таємне революційне „Міжнародне Братерство”, де скупчені були представники різних народів, що боролися за своє визволення (італійці, поляки, німці), або проти політичного абсолютизму (французи, скандинави).

М. Бакунін був революційним слов'янофілом. Московське слов'янофільство, як відомо, у своїй історії було течією консервативною, коли не просто реакційною, — в кожному разі антиєвропейської орієнтації, що відкидало західний демократизм та конституціоналізм. Національна засада в цьому світогляді була одним із головних ідеологічних складників, але політично вона розумілася зовсім реакційно й немала нічого спільного з революційно-визвольними змаганнями поневоленних народів. „Визвольна” роля царської Росії на Балканах, серед тамтешніх православних народів, у світлі фактів виглядає зовсім прозаїчно, без традиційного сержанку слов'янофільської романтики, в яку ці події були звичайно одягнені для приваблення симпатії ширшого загалу.

Писання російських слов'янофілів, що здебільшого були ідеологами повстаючого московського націоналізму, як Хомякова, Аксакова, особливо ж Леонтьєва, чи зрештою, московського націоналіста Достоевського, звичайно, цікаві, як матеріали до історії початків націології. Цікаві так само, як писання ідеологів німецького пангерманізму, багато зі становища взаємин між нацією та расою. З цього боку на особливу увагу заслуговує свого часу дуже голосний твір Н. Данілевського: „Росія та Європа”, що уважався евангелією молодого російського націоналізму, науково, зрештою, пра-

ця мало оригінальна, бо здебільшого залежна від своїх німецьких зразків (головно, й оскільки йде про теорію „культурно-історичних” типів, запозичену від німецького історика Рюккерте), а до того ще й реакційну, поскільки вона стояла на протиеволюційних, антидарвіністичних позиціях.

Проф. П. Мілюков, що у своїй, попередньо фитованій, теорії нації, докладно аналізує споби російських національних ідеологій, слушно відокремлює А. Градовського, як чи не єдиного московського дослідника, що науково цікавився проблемою нації, правильно зрозумів її істоту та оцінив її значення, як „ідеї нової, що належить до нашого століття”.

А. Градовського та В. Соловйова, автора спеціальної розвідки про націю, доводиться з російського боку зарахувати до тих піонерів, що поклали свої цеглини під фундамент майбутньої націології. З приводу нації висловлювалися також інші російські вчені, напр., П. Струве або Бердяєв. Але їх трактування нації суто містичне та метафізичне (П. Струве дивиться на націю, як на „істоту понадрозумову та нерозумну”), — і через те я свідомо цих дослідників не зараховую до піонерів націології, бо такими вони в дійсності не були.

Звичайно, царська Росія, як жива, мовляв, лабораторія національних рухів, з погляду початкової націології є дуже цікавим джерелом. Але під цим оглядом історик націології автентичний матеріал та теоретичне його розроблення скоріше знайде серед національних ідеологів та теоретиків „інородчеського” походження, ніж серед росіян, що реально політичну вагу національної проблеми для імперії царів почали розуміти щойно після першої революції (1905-1906 рр.), а небезпеку її відчули аж після жовтневої революції (1917 р.), коли Російська імперія, цей „велетень на глиняних ногах” фактично вже завалився. Націографічно багатий матеріал до історії національних рухів у передвоєнній Росії, а також у Німеччині та в Австрії, був зафіксований в дуже цікавому збірнику А. И. Кастелянського: „Форми національного руху в сучасних державах” (1910 р.), якому, звичайно, належить почесне місце в бібліографії націознавчої літератури.

Українці та націологія. Оскільки в Австро-Угорщині чехи були піонерами національних дослідів, то в царській Росії ця роля припала українцям. Мотиви зацікавлення національною справою в обох цих випадках були ті самі: наукова теорія мала підсилити й виправдати національно-визвольну прак-

тику й змагання цих двох поневолених народів, що у XIX ст. національно прокинулися й були втягненні у вир всеєвропейського національного ренесансу. Властиво майже кожен з українських вчених, що працювали для воскресення свого народу, фактично більше чи менше працював також, як каменярь майбутньої націології. Це доводиться однаково сказати як про М. Костомарова, так і про В. Антоновича.

М. Драгоманов. Але коли у цих українських вчених націологічний інтерес був побічним, то М. Драгоманова досліди на полі національних рухів й національної проблеми взагалі органічно входили в програму його наукової діяльності У XIX ст. в Європі не багаті було вчених, ім'я яких більш заслужено може бути вписане на сторінках преісторії націології, ніж ім'я автора „Чудацьких думок про українську національну справу” й „Історичної Польщі та великоросійської демократії”, щоб обмежитися лише двома зі становища науки про націю, без сумніву, найцікавіших праць великого українського європейця, авторитет якого сучасний дезорієнтований український націоналізм дарма намагається принизити, не розуміючи понадчасового в писаннях Драгоманова й політично полімізуючи з ним у площині вузько-сучасного політичного реалізму.

Великі заслуги М. Драгоманова, як одного з найвидатніших каменярів націології, безсумнівні для кожного, кого проблема нації цікавить з наукового, а не виключно політичного або лише тактичного боку.

На II конгресі німецьких соціологів в Берліні (1912 р.), спеціально присвяченому науковому з'ясуванню істоти нації, значення цього українського дослідника національних рухів зокрема підкреслив відомий німецький вчений М. Вебер: „кожному, хто всебічно хоче зрозуміти велике значення правного утворення міжнародних взаємин, то для того найголовнішим джерелом могли б бути писання Драгоманова...” Також Т. І. Масарик — у своїй цінній монографії про марксизм („Суспільне питання”), звертає увагу на М. Драгоманова, як на критика національного шовінізму Лясаля. М. Драгоманов справді має великі заслуги, як безоглядний критик того революційного соціалізму, що по суті був замаскованим лише державним націоналізмом представників пануючих народів та який прикривався абстрактним інтернаціоналізмом для поборовання реальних визвольних змагань поневолених народів. Для автора тези „космополітизм у цілях, націоналізм у

засобах” між розумним інтернаціоналізмом і здоро творчим націоналізмом не було і не могло бути суперечки. М. Драгоманов добре розумів, що це лише два, один друг доповнюючі, громадські процеси. Через це М. Драгоманов був послідовним оборонцем усіх плебейських народів новочасних національних рухів він слушно добоводив поступову силу історії. Його національні й націографічні писання — це наріжні камені в будинку науки про націю, преісторія якої на все буде в першу чергу зв'язана з історією цього трагічного українського вигнання, якого переслідувала не лише за життя, але не залишас в спогаді навіть після смерті. На цьому можна закінчити уважний привід до преісторії націології перед світовою війною, національне питання політично поставила на чергу для науки одночасно викликала до нього теоретичне зацікавлення.

8. Війна й національна справа

Коли наполеонівські походи по всій Європі будили серед пригноблених народів почуття національної свідомості та стихійного протесту проти споконвічного угніту, ставлячи протек, за малими винятками, національну проблему, як політичного, конкретного домагання вієнського конгресу 1815 р. національна засада щоденно існувала, як державно-творчий чинник), то після вибуху Великої Війни 1914 р. незабаром виявилось і це інстинктивно відчували обидва воюючі табори, що національне питання однією з головних дієвих осіб цієї вселюдської драми майбутня мирового конференція не зможе знехтувати засади, в ролі політичного фактора так, як це без труднощів зробити її вієнська попередниця з перед сто років.

Уряди та визвольна боротьба. Цим пояснюється, дипломатія обох ворожих таборів майже наперекор прилюдно почала визнавати право поневолених народів самовизначення; чому з обох боків дієвого фронту — офіційно проголошено, що ця війна є війною за визволення народів.

Дипломатія й політика капітулюють, звичайно, і непереможними фактами. Під час кривавих подій 1914 рр. вони примушені були визнати політичне значення національної засади, рахуючись з наявним фактом стихійности й непереможности національно-визвольних рухів у всій Європі. Що робилося це під примусом імперативу

дійсності, видно добре з того, що кожен воюючий табір конкретно мав на меті „визволення” поневолених народів, які були в ярмі ворожих держав, забуваючи чомусь зовсім про тих, що страждали під боком від свого власного утиску. Наприклад: Антанта цікавилася і підтримувала визвольні змагання австро-угорських югослов'ян, чехів, і словаків. Блок центральних держав і особливо Німеччина виявляла велике політичне зацікавлення до східно-європейських народів, замкнених у царській „тюрмі народів” (українців, поляків, литовців, фінів і т.д.), або підтримували протианглійські змагання ірландців. Проте, всупереч цій наявній нещирості, для якої національне питання було лише тактичним маневром чи політичною зброєю для ослаблення сил ворожого табору шляхом національної ірреденти, раз піднесена, поставлена руба й визнана урядовою національна засада, стала відтак політичним чинником, з яким довелося числитися мировій конференції, що у 1919-1920 рр. ліквідувала цю всесвітню пожежу.

Націографічна література. Нас цікавить тут баянс Першої світової війни з національного погляду. Він чималий і дуже різноманітний змісту. Отже, передовсім ця війна незвичайно поширила літературу про національні справи. Звичайно, наукова їх вартість дуже зглядна, бо ці писання в першу чергу були політичного та пропагандивного характеру. Але серед цих писань є багато, що докладно знайомлять з історією поодиноких національних рухів та з фактичним положенням різних поневолених народів і через це мають незаперечне націографічне значення. Льозанська Центральна поневолених народів (Office des Nationalités), на чолі якої стояв попередньо згаданий уже литовець Габріс, видала наприкінці світової війни цікавий каталог цієї пропагандивної й інформаційної літератури, який можна уважати спробою бібліографічного покажчика літератури до національного питання за час Першої великої війни. Періодичний орган, що стежив головню за справами російських поневолених народів, були цитовані тут також („Les Annales des Nationalités“), який на початку війни було перенесено з Парижа до Льозанни. В Англії, за редакцією Сетона але під фактичним проводом Т. Г. Мвсарика, почав виходити тижневик „The New Europe“ („Нова Європа“), спеціально присвячений національним справам у звязку з війною, але який більшу увагу звертав на положення австро-угорських недержавних народів. Націологічно і націографічно його науковий рівень був вищий за

льозанський згаданий часопис, хоча й він, розуміється, не був вільний від певних політичних тенденційностей та однобокостей.

Об'єднання й конгреси поневолених народів. Перша Світова Війна була добою об'єднання й порозуміння між поневоленими народами як російським, так і австро-угорським. Виявом цього були міжнаціональні конференції або конгреси, як, напр. проєктований у Берліні (в грудні 1915 р.) „Конгрес міжнародних студій” („Congres international d'Etudes“), що з технічних причин не відбувся, а на якому мали розглядатися: текст проєкту „Деклярації прав народів“, вироблений паризько-льозанською постійною комісією й на підставі спеціальної анкети цієї комісії складені „максимуми” й „мінімуми” вимог поодиноких поневолених народів. Ці матеріали оголошені були відтак (1916 р.) друком й гаагському „Збірникові звітів про різні точки програми мінімум”, що вийшов заходами „Централу для тривкого миру” („Organisation Centrale pour le paix durable“).

В. Вільсон. В літку 1916 р. у Льозанні відбувся конгрес поневолених народів, що пройшов під знаком славетних „14 точок” президента В. Вільсона, цього великого американського ідеаліста, що мав відвагу поставити національну проблему в цілу її природну величину без традиційного дипломатичного крутіства, але який практично не орієнтувався в дуже заплутаних національних справах Європи та залишився осамітненим на мировій конференції зі своїми плянами, а, зрештою, був зражений та дезорієнтований своїм народом і батьківщиною. Трагічний приклад В. Вільсона є саме класичним прикладом того, як тяжко погодити національну ідеологію й теорію з політичною практикою.

В Льозанському конгресі поневолених народів активно брали участь також українці. Докладний звіт про нього є, звичайно, цікавим не лише як історичний, але й етнополітичний документ, бо знайомить читача з конкретними політичними домаганнями пригноблених націй і наявно демонструє поглиблення національно-визвольних змагань під впливом війни. Це ще в більшій мірі треба про римський конгрес поневолених народів (весною 1918 р.), що відбувся під егідою Антанти й де програми, головню австро-угорських поневолених народів були вже конкретно формувовані.

Ми бачимо, отже, як світова війна дійсно руба поставила

національну справу. Для поневоленних народів це була здебільшого непередбачена історична нагода, для поставлення своїх визвольних домагань на арену міжнародної політики. Для великих держав, що поборювали або нехтували ці змагання, це була остання пересторога, що підкреслила реально-політичну вагу національних рухів у наш час. Все це разом має, звичайно, значення з погляду етнополітики, цебто національної політики. Але було б помилкою гадати, що зі становища теоретичної націології весь цей величезний матеріал не має вартости. Навпаки, він промощував природно й неминуче шлях до постанови й самовизначення науки про націю. Від цієї масової омпірії був лиш один крок до націології. У моїй праці — „Національна справа”, писаній у 1917-18 році, констатує в передмові незвичайну активність національного питання у зв'язку зі світовою війною, я, звертаючи увагу на те, що з наукового боку це питання все ще мало досліджене та з'ясоване, казав: „Націологія, як спеціальна наука про цю справу, чекає ще на свого Челлена (цебто відомого шведського фундатора наукової системи політики, -Б.). Ця війна спричиниться до її постанови, це річ певна...”.

Пишучи це понад 17 роками в австрійському конфінаті, без доступу до тодішньої антантської літератури про національні справи, я не знав, що вже під час кривавих подій світової війни, були покладені перші підвалини під націологію й появилися перші наукові теорії нації. Із змістом головних із них ми ознайомилися згодом.

9. Т. Г. Масарик і початки націології

Перший президент Чехо-Словацької республіки має величезні заслуги, як один із найголовніших попередників і каменярів націології. Ще, як професор університету, Т. Г. Масарик у своїх викладах завжди жваво реагував на всі актуальні питання. Недарма він називав ці свої виклади „практичною філософією”; власне й здебільшого були вони — практичною соціологією. Для Масарика теоретична наука, відірвана від реального життя взагалі не існувала. Наука для життя, а не життя для науки, — було його гаслом. У цьому одна з головних прикмет громадського реалізму цього вченого. Цікаво, що одна з найбільш теоретичних його праць, яка трактує питання класифікації науки, називається „Спроба конкретної логіки” (1887 р.).

Зрозуміла річ, що великий цей організатор і будівничий чеського національного життя й державної самостійности, з його надзвичайною чуйністю до кожного прояву громадських змагань сучасности, не міг не цікавитися та не реагувати на національну справу, яка відігравала активну роллю в історії Австро-Угорщини від середини минулого століття аж до її занепаду. Реагував він на неї передовсім практично, як публіцист і політик, цікавився й досліджував він її також теоретично, як соціолог і філософ. Трактуючи всі суспільні питання конкретною метою, Т. Г. Масарик, як соціолог, добре розумів і передбачав, що вивченню національного питання, мусить бути присвячена окрема спеціальна соціологічна дисципліна. Думки ці він висловлює вже у своїй попередньо згаданій „Конкретній логіці”. До неї автор клясичної монографії про чеське національне відродження: „Чеське питання” (1895 р.), — вертає відтак не раз, все підкреслюючи потребу такої спеціальної науки й з жалем констатує, що вона ще не постала. Навіть під час світової війни, коли національні справи цікавили його передовсім з практичного боку, а саме у політичній площині, Масарик усе має на увазі теоретичний аспект цього питання. Після М. Драгоманова, Т. Г. Масарик безперечно найвидатніший каменярь сучасної націології. Хронологічно він, немов, продовжував працю в цій ділянці, яку розпочав його великий український попередник.

Про Масарика, як піонера націології, слід було б говорити вже попередньо, бо його перші націологічні писання й виступи датуються ще з кінця ХІХ ст. Якщо присвячую йому тут окремий уступ у зв'язку з Першою Світовою Війною, то роблю це свідомо тому, що саме у цих бурхливих і кривавих роках цієї всесвітньої завірюхи найбільше та найяскравіше виявилось відношення його до національної проблеми, як практика й теоретика.

У моїй монографії: „Т. Г. Масарик — національна проблема та українське питання” (1930 р.), я докладно з'ясував (у розділі VI), погляди будівничого чехо-словацької держави на національне питання, ясно документуючи їх цитатами із головних творів і прилюдних його заяв. У цій праці, на дальших її сторінках, мені ще не раз доведеться покликуватися на Масарика при аналізі різних проявів моментів сучасного національного процесу. Через це тут я обмежуюсь тільки стислою характеристикою становища Ма-

сарика до національної проблеми, маючи на увазі його заслуги, як каменяра наукового трактування цього питання.

Отже й насамперед, Масарик від самого початку студював національні справи соціологічною методою. Він розрізняв у них політичний і соціологічний бік. Вже в передмові до згаданої тут своєї праці „Чеське питання” Масарик це виразно зазначає й підкреслює в перших її рядках, кажучи: „Чеське питання” трактую тут у політичному розумінні, в сенсі політичної практики, але маю на увазі соціологічну аналізу всіх отих питань, які виринають перед тим, коли хто хоче зрозуміти сенс чеської історії, хто хоче дізнатися, чим культурно ми живемо, чого бажаємо, чого сподіваємося, як окремих нарід”.

Далі Масарик слушно особливу увагу звернув на методологію націознавчих сиудій. В цьому „Чеському питанні” (§21) він формлює своїх дев'ять методологічних правил з цього приводу, з яких три є загальних, а останні — спеціальні. Отже, перше в них є спеціально характерне для Масарика, як соціолога-теоретика, а одночасно і політика-практика. Наводжу його тут, як основне правило, на якому має базуватися наукова націологічна методологія взагалі. Ось воно:

„Народи й нарід власний можна трактувати зовсім усебічно безсторонньо, й не має потреби обожувати весь свій нарід: для мене, напр., словаки не є менше милими через те, що я пізнаю їх помилки. Не розумію, чому пізнання дійсности малоб заважати природній любові до свого люду, своєї мови, свого народу. В народи особливого призначення — не вірю. Я не потребую принижувати інші народи для того, щоб піднести свій. Я пізнаю також помилки інших народів, але вони мене так не печуть, як помилки мого народу — або мої власні. Я радо визнаю кращі прикмети інших народів, але це не має жадного впливу на мої національні почування. На мою думку, є моральним обов'язком говорити відверто про чужі та свій нарід: національне крутіство заважає власному поступу...”

Правильним і загально націологічного значення є спостереження, зазначене у другому методологічному правилі Масарика, що про характер і властивості окремих народів висловлюється здебільшого погляди поверхові й неслухні. Через це автор „Нової Європи” рішуче проти узагальнювання, як методологічного правила, в трактуванні національних питань. Саме під час Першої світової війни,

коли своєрідність і відрубність окремих національних питань виявилася з яскравою наявністю, Масарик у „Новій Європі” сформулював стисло цей свій погляд:

„Кожне національне питання, — писав він з цього приводу, — є самостійною, окремою проблемою, що вимагає знання фактичних відносин. Слід звернути на це методологічне правило якнайбільшу увагу; саме під цим оглядом серед політиків і державних діячів Європи є занадто мало фактичного знайомства з мовними та національними питаннями”.

Беручи на увагу заплутаність і складність національних взаємин, Масарик є тої думки, що „стілки є національних справ, скільки народів і меншостей; отже, немає одного шаблону поладження всіх національних питань”.

Політична практика щоденного життя, головню в Австро—Угорщині, з якою Масарик мав нагоду досконало ознайомитися, як посол до віденського парламенту, приводили його до попередньо наведених методологічних висновків.

Його суто соціологічне розуміння та трактування історії нації уможлилювали йому правильну орієнтацію в конкретних національних справах. Доказом цього — його виступ у віденському парламенті (1908 р.) з приводу українського питання проти галицьких москофілів, що трактуючи цю справу однобоко й виключно з філологічного становища, приходили до зовсім безпідставного заперечування українського національного руху. У своїй цій знаменитій промові, полемізуючи з ними, Масарик, доводячи виправданість українських національно-визвольних змагань, дав цікаву й правильну формулу утворювання модерної нації:

„Річ певна, панове, казав він, — політичні, господарські та суспільні причини формують не тільки нарід, але й його літературну мову. Є тому помилкова думка, що мовознавство й література творять націю; ні, панове, важнішою є політична централізація й концентрація політичних сил”.

Очевидно, що всебічне ознайомлення Масарика з емпірією сучасних національних процесів з одного боку, а з другого теоретичний його інтерес, як філософа й соціолога, до нації, вказали йому правильний шлях до вивчання цього своєрідного й складного суспільного євища сучасного громадського життя. Тому є зрозуміло, що він віддавна передбачав і висловлювався за самоозначення націології, як самостійної науки про націю. Вже в 1891 р. у своєму трактаті „Політика, як

наука й мистецтво”, Масарик говорячи про національне питання, писав: Постає тут нова нелегка ділянка для дослідів; народність, як нова категорія суспільна та політична стає важною для зрозуміння всекультурного розвитку й організації.

Я тут попередньою цитатою з „Нової Європи” ілюстрував, як Масарик ґрунтовно трактував проблематику нації, одночасно у низці запитань про те, як нація постала, творилася, розвивалася, — накреслюючи фактично програму та зміст майбутньої націоналґогії. Резюмуючи в цій праці свої уваги з цього приводу, він вкінці так конкретизує своє становище в цій справі: „такі є, коротко кажучи, проблеми науки національної філософії, що досі ще не була уконстатована точно, як наукова дисципліна. Де є питання, якими цікавляться історики, антропологи, етнографи. Філософи історії та соціологи; засяг і глибина цих студій у XIX ст. й в нашому є дальшим доказом, що національність є загально визнаною засадою, яка охоплює все громадське життя”.

Масарик, як дослідник національних справ, слушно стояв на позиції самостійного та спеціального наукового вивчення цього складного суспільного явища. Парцеляція (розподіл) проблеми нації поміж окремими науками його наявно не задовольняла. Через це він все підкреслював неуконститування націоналґогії, очевидно уважаючи здійснення цього завдання лише питаннями часу й дальшої спеціалізації соціології.

10. Р. В. Сетон Востон та його націоналґогічні праці про Австро-Угорщину

Про цього видатного англійського дослідника національних питань в середині Європи була вже тут згадка. В преісторії націоналґогії йому належить почесне місце. Р. В. Сетон Востон (R. W. Seton Watson) був одним з небагатьох європейських вчених і публіцистів, що ще перед вибухом Першої світової війни розумів велику вагу національної проблеми з погляду політичного майбутнього Європи. Свою увагу дослідника він звернув на Австро—Угорщину й Балкани, слушно вважаючи ці країни „небезпечною зоною” європейського миру. Він завчасу алярмував світову опінію, бажаючи запобігти міжнародній катастрофі, що лавиною впала на Європу влітку 1914 року. В передмові до своєї книги: „Європа в пе-

ретопленню” („Європа в плавильному кітлі”), („Europe in the Melting-pot“, 1919), що постала із збірки націоналґогічних нарисів, друкваних на сторінках заснованого ним у 1916 р. тижневика „The New Europe“, Сетон Востон ретроспективно сам нагадує свою працю в цім напрямі. Його передвоєнні писання в другому десятиріччю цього століття увійдуть, безперечно до списку головних джерел націоналґогічної літератури. На працях видатного шотландського націоналґогіста англійської культури (звідси його псевдонім Scotus Viator, — шотландський мандрівник), найкраще видно, як під впливом ознайомлення з національною емпірією таких країн національних суперечностей, як Австро-Угорщина і Балкани, та опанування цієї національної старовини методами наукового дослідника, поглиблювалися й ґрунтовно змінювалися теоретичні погляди й саме трактування цих питань з боку видатного спеціаліста в цих справах.

Огляд головних націоналґогічних праць Сетона Востона. Сетон Востон дебютував у 1907 р. самостійною розвідкою: „Майбутність Австро-Угорщини” („The Future of Austro-Hungary“), в якій, висловлюючи загальну тодішню опінію про габсбурзьку монархію, рішуче поборював „поверховну тезу, що Австро-Угорщина великодержавна розвалиться по смерті Франца Йосифа”. Через рік цей автор дає свою джерельну монографію „Національна проблема в Угорщині” („National problem in Hungary“), вивчення якої, звичайно, докладніше познайомила його з буденною долею й безпросвітньою прозою поневолених народів (головно — словаків і хорватів) по той бік Ляйти. Автор починає розуміти, що тут є ключ до політичної ситуації над Дунаєм і свій погляд висловлює як пересторогу на адресу габсбурзької династії, кажучи, що „доля Близького сходу” в першу чергу залежатиме від перебігу подій в Загребі, Будапешті та Відні та що „історичною місією габсбурзького роду є забезпечення рівноправности та свободи всіх народів цієї держави...”. Протиставлення цьому, — на думку автора, — уможливило б Росії придбати зверхність на Балканах та було б загрозою для самостійного існування певної великодержави на середньому Дунаю”.

На цю саме добу припадає ера будапештанського абсолютизму у відношенні до соборницьких югослов'янських змагань у наслідок сербо-хорватської коаліції від 1905 року, що найяскравіше виявився у відомому провокаційному загребському монстр-процесі в 1909 р. Сетон Востон, як і його

колега, кореспондент „Times“ — В. Стід (W. Steed) ґрунтовно вивчили значення й роллю югослов'янського питання для австроугорської проблеми. У 1911 р. появилася нова велика праця першого з них під заголовком: „Югослов'янське питання та Габсбурзька монархія” (The southern Slav Question and the Habsburg Monarchy), яку Сетон Востон присвятив „тому австрійському державному діячеві, що буде мати досить генія та відваги для вирішення югослов'янської проблеми”. В кінцевому розділі він доводив, що „майбутність Австрії, як великодержави, залежатиме від розв'язання цієї проблеми...” й що „все східне побережжя Адрії лишається ще нерозв'язаним рівнянням європейської аритметики”. Ми бачимо, як завдяки науковій націоналістичній методи Сетон Востон все правильніше з'ясовує національний хаос середньої Європи й усе краще розумів істоту й майбутність австроугорської проблеми. Трактуює він її одночасно й націоналістично й націоналістично, цебто аналізує свою базу на багатому питоному й джерельному матеріалі політичних фактів. Паралельно зі своїми великими працями синтетичного характеру, він пише менші аналітичні студії, як, напр., „Корупція та реформа в Угорщині” (1911 р.), або „Абсолютизм у Хорватії” (1912 р.). Особливо балканські війни у 1912 і 1913 роках дуже вплинули на становище націоналіста до цих питань. Дві свої англійські публікації він переробляє та доповнює для німецького видання. Це дві його книги — „Малярські вибори” й „Південнослов'янська справа”, що вийшли вже напередодні Першої світової війни. Сетон Востон не втратив ще остаточно віри в Австро-Угорщину, але тут він їй закидає „з ґрунту помилкову політику відносно сербів і хорватів”. Що правильна націоналістична аналіза не позбавлена можливості політичного передбачення, доказом цього може бути такий висновок автора, зроблений в його німецькій монографії про югослов'янське питання: „Балканський здвиг примушує Австро-Угорщину до прискорення її повільного кроку та до вжиття всіх зусиль для виправлення минулих помилок. Безпосередня майбутність покаже, чи має Австрія таку моральну силу, щоб вирішила питання сербохорватського об'єднання та примусила Угорщину до радикальної ревізії її національної політики, оскільки Австрія рішила спроневеритися своїй історичній місії, до абдикації на користь національних держав: сербської, болгарської й румунської. Ця альтернатива передовсім торкається Німеччини, яка легко може

опинитися в позиції, що їй доведеться розплачуватися за австрійські політичні борги”.

Перебіг і кінець Першої Світової Війни знаменито виправдали цю політичну і націоналістичну прогнозу Сетона Востона. Австрія навіть о 12 годині, коли цей автор адресував їй останню свою працю й пересторогу не спромоглася на рішучий крок у своїй націоналістичній політиці. Відень традиційно капітулював перед Будапештом. З приводу саме югослов'янського питання вибухла Перша Світова Війна, що поховала Габсбурзьку монархію. Берліну, як слушно передбачав англійський націоналіст, — довелося багато доплачувати за свій політичний альянс із Віднем.

Націоналістичне здемаскування Австро-Угорщини. Австро-Угорщина була перед війною клясичною лабораторією національних питань. В особі Сетона Востона знайшла вона під цим оглядом свого славного дослідника. Праці цього англійського вченого є зразками наукової націоналістичної методи. Вони цікаві не лише з теоретичного боку, але й з практичного, як наявний доказ, що націоналізм можлива й здатна для політичної прогнози. Визвольна боротьба австроугорських народів під час світової війни мусіла в першу чергу поборювати політичний забобон, що без заховання габсбурзької монархії неможливе нове політичне впорядкування Середньої Європи. Через усі меморанди проф. Масарика червоною ниткою тягнеться провідна думка, що передумовою не лише визволення наддунайських народів, але й утворення Нової Європи є розбиття й викреслення з політичної карти дуалістичної австроугорської монархії. Ця акція мала успіх в антантському таборі, а передовсім в Англії, у великій мірі обумовлено було попередньо згаданими тут націоналістичними працями Сетона Востона про наддунайську чорно-жовту імперію, переконуюче виявившими нездатність цієї різнонаціональної держави до життя. Це може бути доказом практично-політичного значення теоретично-націоналістичних дослідів. Саме недослідженість із цього боку колишньої Росії й дуже поширений науковий забобон, що ненавчливо вона уявляє із себе географічну й економічну єдність, скріплену впродовж останніх сто літ політичною історією московського державного велетня, була великою перешкодою на шляху визвольних змагань поневолених народів Сходу Європи.

11. Національна програма тижневика „The New Europe“

Після вибуху світової війни Сетон Востон продовжував свої націоналогічні дослідження, маючи на увазі конкретні політичні завдання, які взяла на себе Антанта, визнавши право на самозначення недержавних народів. Щодо Австро-Угорщини й Балканів, то він міг виступати в ролі справжнього експерта. Але всесвітній характер катаклізму 1914-1918 років примусив його значно поширити цю первісну програму національних студій, а саме в напрямі європейського сходу, здебільшого на терени небіжки царської імперії. У цитованій уже тут його передмові до книги „Europe in the Melting Pot“, автор сам констатує, що перші два роки війни він присвятив писанню інформаційних публікацій про східно-європейські політичні справи, якими англійці мало цікавилися, уважаючи їх питаннями другого-рядного значення. Одночасно він доводив тезу, що ліквідація Австро—Угорщини та Європейської Туреччини є „природним і неминучим наслідком національної програми Антанти, урядово проголошеної, а навіть більше, що „без цього неможлива повна її перемога“. Відтак автор підкреслив світове значення югославської проблеми з геополітичного боку та у зв'язку з німецьким прямуюванням на Схід (Drang nach Osten). Через це, за його думкою, Антанта мусіла найбільшу увагу звертати також на Македонський фронт. Позитивно Сетон Востон формулював свою національну програму в цей час у цих словах: „На мою думку, питанням територіального характеру, хоча вони були тільки засобом до мети, хронологічно належало першенство; ці питання, як я гадав, — зосереджені були довкола утворення Нової Європи на основі, в першу чергу, „національній, отже, обмежуючи Німеччину до природних її кордонів, відмовляючи польську та чеську самостійність, довершуючи італійське, румунське, югослов'янське та грецьке об'єднання й виганяючи турків з Європи“.

Пропаганді цієї програми був саме присвячений лондонський тижневик „Нова Європа“, заснований у 1916 р. Сетоном Востоном. Близькими співробітниками цього органу та цієї програми були: Масарик, Стід та італійська публіцистка п. Розе.

Конкретна програма „The New Europe“ передовсім мала на увазі державних діячів і політиків, від яких на майбутній мировій конференції залежало полагодження національно-територіальних питань. Сетон Востон скаржить, що власне

у цих чинників таке справедливе і радикальне ставлення спірних національно-державних справ зустрічалося здебільшого з малим зрозумінням і ще меншою симпатією. Автор згадує, що „безмежна ігноранція відповідальних діячів“ у цих справах з одного боку, а з другого — байдужість і непоінформованість щодо них ширшого загалу, спонукали його до засудження часопису: „The New Europe“, який крім справ суто практичного характеру, поширював також нову ідеологію та погляди на національні питання. Цей часопис, між іншим, слушно критикував анахроністичну теорію абсолютної державної суверенності, доводячи, що засада невтручання суперечить ідеї проєктованого Союзу Народів, як зверхнього органу над усіма державами, побудованого на засаді міждержавної співпраці, а, отже, й міжнародньої контролі. Крім цього, тижневик „Нова Європа“ пропагував тезу, що національні домагання всіх поневолених народів мають бути в межах можливості якнайбільше задоволені, бо „заспокоєний націоналізм є першою істотною передумовою нового міжнароднього ладу“. Цей ідеологічний напрямок апелював відтак до широких мас і головню до працюючого люду, що чим далі більше буде все активнішим чинником у міжнародній політиці, а через це має бути заздальгить політично добре поінформований і підготований. „Єдиним ліком проти теперішньої ситуації, — писав Сетон Востон з цього приводу влітку 1919 р. (сьогодні це його зауваження є ще більш актуальним), — є все більше ознайомлення з чужими країнами та усвідомлення того, що закордонна політика не є монополем декількох небагатьох людей, але безпосередньою й життєвою потребою кожного чоловіка й кожної жінки на цьому острові (здебільшого в Англії,-В.)“. Це правильне твердження англійського націоналога можна, звичайно, адресувати до населення кожної культурної держави й в цьому саме загальне національне її значення.

Засада й ідеологія цього демократичного світогляду були для англійського загалу з'ясовані вже наприкінці 1914 р. у книжці „Війна та демократія“ („The War and Democracy“), що вийшла налікадом „Робітничого Просвітнього Товариства“ при ближчому співробітництві Сетона Востона й другого англійського націоналога, проф. А. Е. Ціммера.

Нова Європа. Українська справа й Росія. Я казав уже, що у часописі „Нова Європа“ Сетон Востон поширив свою націоналогічну дослідну діяльність на Схід Європи. В по-

передньо наведеній тут його конкретній національно-політичній програмі немає, однак, згадки про східноєвропейські національні проблеми. Це пояснюється тим, що актуальними вони стали щойно після жовтневої революції (1917 р.) у Росії. На цю історичну подію „Нова Європа”, звичайно, жваво реагувала. Також Сетон Вотсон цікавився цими справами, доказом чого є збірка його статей: „Європа в переродженні”, де є вміщений і спеціальний його нарис „Українська проблема”, первісно оголошений в серпні 1917 року на сторінках „The New Europe“ (ч. 44). Ця стаття доводить, що Scotus Viator добре був ознайомлений з українським питанням у цілому соборному його аспекті. Цікаво, що вперше він з ним зустрічається у підкарпатському варіанті під час його студій (1907-8 рр.) національних відносин у передвоєнній Угорщині. Слід звернути увагу на те, що крім шведа Р. Челлена, Сетон Вотсон — це другий чужинець, як спіціаліст у національних справах, — зрозумів світово-політичне значення української проблеми, уважаючи її одним з п'яти головних мотивів (англо-німецький антагонізм, ельзас-льотаринська справа, Царгород і Дарданели, югослов'янське питання), які спричинили вибух світової війни. Він це зазначає на вступі свого нарису про українську справу. „Про п'ятий мотив, каже він: „... про українську проблему можна виправдано сказати, що після трьох років воювання, громадська думка ледве що знає про неї. Розвиток подій після революції спричинився, що не можна більше її нехтувати, особливо через те, що революція ґрунтовно змінила традиційні відносини Австрії та Росії до цієї проблеми й між ними. Варто зазначити, що за думкою цього націолога, Переяславська умова, не дивлячись на дефекти її стилізації, є одним з найважливіших актів і головніших стадій у розвитку новочасної Росії”.

Сетон Вотсон не дарма довго й ґрунтовно студював національні відносини в колишній Угорщині. Він, що приїхав до Австрії, як мадярофіл, у процесі цих студій опинився на протилежному боці, чудово зрозумівши національну вдачу мадяр, непримирно ворожих до угорських поневолених народів. Цей націологічний досвід поміг йому швидко зорієнтуватися в істоті московсько-українського питання за методою аналогії. Критикуючи централістичну політику Столипіна, зокрема його виборчий закон з 1907 р. скерований проти „іногородців”, Сетон Вотсон пише у своїй згаданій статті про українське питання: „Дійсно, московські націоналісти у

відношенню до України послуговуються тими самими датою, якими мадяри там довго баламутили західню Європу у справах поневолених угорських народів...” Щодо нов Росії перед большевицьким переворотом, він вимагає переведення демократичної програми. Після жовтневої большевицької революції й окупації України Німеччиною Сетон Вотсон (у 1919 р.) рішуче висловився проти советського ладу, був за протибольшевицьку інтервенцію з метою відновлення на теренах СРСР демократичного ладу категорично відкидаючи думку монархічної реставрації, домагаючись радикальної аграрної реформи, а з національного боку перебудови бувшої царської імперії на федеративних засадах, що „єдино, — за його думкою, зможуть зосередити тенденції господарського життя замирити їх з особливими національними потребами поглядами лімітрофних народів”. Побожання з боку німецького „Drang nach Osten“ через Україну привело Сетона Вотсона, як і Масарика до ідеї російської федерації замість здійснення такої на сході Європи засади самоозначення народів, яку вони пропагували щодо Австро—Угорщини, Німеччини та Балканів. Це цікавий приклад національно-компромісу й капітуляції націологічної теорії перед практично-політичною vis major.

Критика методу Мірової конференції. Одним з найголовніших мотивів, виправдуючих потребу й рацію існування теоретичної націології — це конче потрібний їй вплив на практичну політику. Націологія науковою методою має з'ясувати складні й запутані національні питання, промощуючи так шлях до справедливого й доцільного їх полягодження практичною політикою. Теоретична націологія, отже, має модернізувати старі дипломатичні методи й сприяти становленню нової дипломатії. Під час великої війни бага говорилося й писалося про це. Пропагандором нових дипломатичних шляхів був саме тогочасник: „The New Europe” Сетон Вотсон у своїх писаннях про політичні й національні справи присвячував цій темі особливу увагу. Думали, що післявоєнна Європа має будуватися й організуватися в дусі цих нових засад, з врахуванням усіх наслідків, що виникали визнаного права народів на самоозначення. Так, на жаль, сталося. Крім єдиного В. Вільсона, що щиро перейнявся духом цієї нової національної ідеології, доказам чого його відомі „точок”, як конкретна новоевропейська програма, решта дипломатичних керівників Мірової Конференції, як те

ретично, так і ще більше практично були прихильниками метод старої аристократичної дипломатії, не маючи великих симпатій до її демократизації. Недивно, отже, що мирові пакти вийшли здебільшого дуже компромісовими, маючи в собі багато зародків майбутніх національних конфліктів. Запобігти цьому марно намагався Сетон Вотсон, гостро критикуючи методи Мирової конференції й завчасу остерегаючи перед неминучими шкідливими її наслідками. Його цитована вже тут книга: „Європа в переродженню” саме кінчається такою критичною увагою. Маю на думці його статтю: „Великі й малі народи” (За нові методи в Парижі), опубліковану в червні 1919 р. на сторінках „The New Europe”. Сьогодні, після 15 років можна сказати, що розвиток Європи вповні виправдав цю етнополітичну пересторогу видатного англійського націолога. Провідні думки й тези цього нариса були покладені в основу практичної націології. Вони органічно належать до програми націології, творячи інтегральну частину проблематики й завдань цієї нової науки. Через це слід на них тут зупинитися.

Сетон Вестон нагадує в цій статті історію трьох попередніх мирових конференцій, на яких була в XIX ст. виворена політична карта передвоєнної Європи, а саме Віденського конгресу (1815 р.), паризького (1856 р.) та берлінського (1886 р.). Автор слушно констатує, що всі ці мирові конференції цілковито знехтували інтереси й потреби поневолених народів. „Мотиви, права й бажання народів, про які передовсім розходилося, — каже він, — майже не бралися під увагу; їх державні діячі, представники немов якихось нижчих формацій у політичній організмі Європи, мусіли бути вдячні, що мали право боронити свою справу перед судовим трибуналом конгресу, хоч не були його делегатами...”.

Це оскільки йде про два останні конгреси — паризький та берлінський. Віденський, — національну засаду взагалі зигнорував і карту Європи збудував, рахуючись виключно з династично-монархічними інтересами. При вирішуванні таким чином т.зв. „східнього питання” із врахуванням інтересів виключно європейських великодержав і з одночасним трактуванням балканських народів, як „німої худоби”, скупчувався поволі той запальний матеріал, що в 1914 р. привів до вибуху всесвітньої катастрофи.

Сетон Вестон слушно звертає увагу на те, що й на Паризькій мировій конференції залишилося чимало ще з цього староевропейського духу й дипломатичної техніки.

Доказом цього може бути вже сама її організація з рішучою роллю, за його висловом, „самозванних” Рад п’яти чи десяти далі абсолютна непоінформованість головних керманічів цього мирового конгресу про територіяльно-національні питання, які вони вирішували (автор лише майбутньому історикowi відповісти на це питання, хто краще склав політичну карту Європи: Клемансо, Ллойд Джордж, Орляндо аб Меттерніх, Кастяріф і Талейран чи врешті Бісмарк, Андраш та Дізраелі); головню ж механічна система територіяльних компенсацій за рахунок народів і, звичайно, без їх згоди прикладом чого може бути т.зв. лондонський пакт, авансо: компенсуючий вступ Італії до війни по боці Антанти на шкоду австро-угорських югослов’ян. Засада права народів н самозначення була святочно проголошена, але „народи вс ще лишалися фігурками на шахівниці”. Головним прогріхом Мирової конференції було те, що вона все притримувалася „фікції абсолютної індивідуальної суверенності”, хоч одночасно керувала Союзом Народів, існування якого звуку поняття державної зверхности. Мирові конференція занадт обмежила голос представників поневолених народів, пр долю яких рішала. в результаті „Нова Європа”, яку вон збудувала, хоч й є значним поступом у порівнянні з передвоєнною попередницею, оскільки йде про задоволенн національних вимог деяких середньоевропейських лімітровних східноєвропейських народів, проте ж загалом, політичним вивором недосконалим, сприяючим новий загостренням національних питань. Сетон Вестон, я націолог й етнополітик, своєчасно й слушно скритикува дипломатичну техніку будування „Нової Європи”, добр передбачаючи на підставі нещодавнього історичного досвід що ця метода веде до полагодження, яке жодни: полагодженням не буде, бо навіть найбільший автократиз: чи наказ не примусять окремих людей або народи д самогубства”.

Після воєнна історія „Нової Європи” чудово виправдала цю прогнозу. Одночасно вона є живим і непереможним доказом що у наш час неможливо вже „полагоджувати” національні питання старими дипломатичними методами. Інакш кажучи, що практична етнополітика мусить спиратися н висновках теоретичної націології, що єдино в стаі розплутати складні міжнародні відносини й дати ключ д діцільного вирішення національних питань із державного теоретичного боку. Я свідомо й довше зупинився тут на ро.

Сетона Вотсона та його часописі „The New Europe“. Під цим оглядом серед новочасних дослідників національної проблеми йому належить одно з перших місць. Його слід уважати одним з фактичних фундаторів практичної націології.

12. Поширення націологічних дослідів під час світової війни

Велика війна викликала жваве зацікавлення національними питаннями не тільки з практичних мотивів, щепто з погляду на визвольні змагання поневолених народів, що домагалися фактичної реалізації свого права на самоозначення, яке засадничо було визнано обома воюючими таборами. Під час цієї критичної доби, коли завалювалася в безодню історії спорожнявілі підвалини державного абсолютизму, коли в пожежі та крові народжувався новий світ і творилися контури майбутніх міжнаціональних і суспільних відносин, до національної проблеми був, природно, виявлений також і чималий теоретичний інтерес. Звичайно, не у бездоганно чистій та абсолютно науковій формі, що було неможливо з огляду саме на занадто складний характер конкретних справ цього порядку й наявно суб'єктивну заінтересованість у них, тих, хто їх підносив. Тому зовсім зрозуміло, що література про національні питання з цієї бурхливої доби, має більше пропагандивний, ніж суто теоретичний характер; що в ній переважають праці націографічного, отже, описово-інформаційного типу над націологічними розвідками, яких цікавить у першу чергу науковий бік цих проблем. Часто ці праці були мішаного характеру, щепто в них переплітається весь час практика з теорією. Спеціальна преісторія націології мусить цій военній літературі на національні теми також свою увагу. Бо не зважаючи на те, що здебільшого вона має вже лише історичний характер, й цікава, як джерельний матеріал до процесу самоозначення майже всіх поневолених народів цілого світу, проте серед цих публікацій в повені фактичного матеріалу, можна віднайти також цінні статті до національної ідеології й теорії, як вони були сформульовані провідниками та представниками різних народів.

Націологічна акція Німеччини. На попередніх сторінках я змалював заходи й надбання з цього боку у Франції та Англії. В додаток до цього слід тут пригадати, що також Німеччина виявила під цим оглядом незвичайну активність. Тут постала

низка спеціальних товариств з метою систематичного вивчення та пропаганди різних національних справ: напр., української, польської, грузинської, вірменської, ірландської, флямандської, пруської та паніслямського руху й т.д. Було засновано далі кілька спеціальних видавництв, де виходили брошури й публікації інформаційного та пропагандивного характеру, претендуючи на наукове трактування національних питань. Ось декілька зразків таких видань для прикладу: збірка публікацій „Німецького передньо-азійського Комітету“, програмово-націологічного характеру: „Країни та народи Туреччини“ („Länder und Völker der Türken“); або інша серія брошур на актуальні теми, що виходили у Франкфурті (Frankfurter Zeitgemässe Broschüren). Деякі німецькі журнали видавали спеціальні числа, присвячені окремим національним питанням; напр., — мюнхенський щомісячник „Süddeutsche Monatshefte“ випустив окремі числа про Бельгію, про східноєвропейських жидів (Ost-Juden). Виходили далі збірники про цілі комплекси національних питань, як, напр., колективна праця про Росію, названа „Колос на глиняних ногах“ (1916 р.), що вже заголовком вимовно виявляє свій більш політичний, ніж науковий характер.

Зомбарт. Загалом доводиться ствердити, що наука взагалі, а в Німеччині особливо, під час війни не змогла утриматися на належній висоті теоретичної об'єктивності, здебільшого й майже без застережень опинившись на послугах офіційної політики. Як приклад згадаю, клясичну під цим оглядом, брошуру відомого німецького економіста й соціолога Зомбарта: „Крамарі й герої“ („Händler und Helden“), що була виявом „патріотичних міркувань цього вченого, але претендувала на також наукове схарактеризування національних вдач англійців і німців. Отже, за думкою Зомбарта, англійці це типові крамарі й тільки; натомість німці — це герої без докору і страху. „Найяснішою ознакою нашого німецького духа, — каже він, — є те, що ми вже на землі здійснюємо об'єднання з Божістю“. Звідки логічний висновок, що німці — це народ Богом вибраний (Das Gottesvolk). Звичайно, отакі патріотичні міркування, навіть вчених, не мають нічого спільного з наукою. Ця публікація Зомбрата цікава як „документ доби“ та яскравий приклад прострації наукової думки під час війни. Вона може бути зразковим прикладом в негативному розумінні попередньо цитованого методологічного правила Масарика, що не має

потреби й не вільно вихваляти свій нарід коштом приниження другого, хоча б його ворога, як в даному разі — англійського. До націології, звичайно, цієї брошури Зомбарта не доводиться враховувати. Навіть навпаки: вона може бути клясичним прикладом того, як не мають бути писані націологічні розвідки, претендуючи на науковість.

Ф. Навмана „Середня Європа” (Mitteleuropa). Щоб закінчити цей огляд літератури більш пропагандивного й тенденційно-політичного, ніж дійсно наукового й націологічного характеру, згадаю ще про одну програмову німецьку публікацію, що хоча суто політична за своїм завданням і змістом, була також спробою певної ідеології й пляну виразно націологічного напрямку. Маю на увазі книгу відомого німецького політика Фр. Навмана — „Mitteleuropa“, яка після своєї появи під час війни набрала великого розголосу і викликала живу політичну дебат. Автор, що написав цей свій твір тоді, коли почала вже виявлятися трагічна безнадійність осамітненої Німеччини, висуває ідею й тезу свого роду нового політичного континенту „Середньої Європи”, яка ще більш скріпленого об’єднання Німеччини з Австро-Угорщиною, довкола яких згодом мають гуртуватися країни й народи, що лежать на схід від Росії. Концепція наванманівської „Середньої Європи” постала з переконання автора, що для Німеччини є виключене порозуміння з Францією, яка політично зв’язала свою долю з Англією й згодом має стати якоюсь Португалією — більшого та кращого формату - по боці британської великодержавної унії. З другого боку на Сході є природний ворог Німеччини — московський колос. Між цими двома політичними бар’єрами лежить „Середньоевропейська країна, що простягається з півночі від Балкан до Альп, Адріатичного моря до південних кордонів дунайської рівнини”. Візьміть карту в руку, — пише Фр. Навман, — у вступному розділі своєї цієї програмової монографії, — й подивіться, що лежить поміж Вислою та Вогезами, що знаходиться поміж Галичиною й Боденським озером. Ця площа мусить творити у Вашій увазі єдність; багато розчленує братню країну (Bruderland), оборонний союз; господарську область...”. Автор поборює політичний партикуляризм у межах цієї Середньої Європи; він висловлюється за міжнаціональне взагалі, а зокрема за германо-слов’янське порозуміння; на його думку є фатальним непорозумінням уважати Першу світову війну „вивом” рі-

шаючої боротьби між германами та слов’янами; свою „Середню Європу” Фр. Навман трактує не як випадкову концепцію, обумовлену лише фактичним політичним положенням, в якому опинився центральний бльок, але як історичну неминучість. Бо, за його думкою, тільки в політичному, господарському й військовому об’єднанні зможуть утриматися поодинокі середньо-європейські народи. Часи малих держав і суверенностей, мовляв, минули вже назавжди. Автор непохитно вірить у те, що війна витворить середньоевропейську душу...”. З’ясуванню й характеристиці її саме присвячена його праця, що трактує цю тему всебічно, починаючи преісторією Mitteleuropa та докладно відтак змальовуючи всі питання, зв’язані з цією концепцією, а саме: релігійні, національні, господарські, військові, митні, конституційні. Докладнішим статистичним оглядом проєктованої „Середньої Європи” та критичним показником відповідної літератури вона кінчається.

Побіжно ця наванманівська „Mitteleuropa” немов була працею суто націологічного характеру. В дійсності так не є. Навпаки, вона може бути прикладом політичної й наукової тенденційності. Середнь-європейське питання з націологічного боку дуже цікаве, особливо ж у географічній та господарській площі. Після світової війни воно раз-у-раз виринає у виді різних проєктів дунайської федерації чи бадай господарського зближення; на жаль, і здебільша так само, як і у Навмана, з певними політичними комбінаціями (мадярські, австро-угорські ревізійні пляни). Я докладніше зупинився на проєкті „Середньої Європи” так би мовити, з педагогічних міркувань.

На цьому прикладі можна добре показати загрозу для теоретичної націології з боку практичної політики. При цій нагоді до речі буде зформуванню таку тезу у зв’язку з завданням цієї праці: Теоретична націологія не має бути на послугах практичної політики, науково виправдуючи кон’юнктурні її комбінації, саме навпаки, практична політика, — в данім разі суто політична, — мусить керуватися вказівками, що випливають з аналізу фактичного положення, науково з’ясованого й доведеного теоретичною націологією.

Ця теза в першу чергу обов’язує, звичайно, теоретичних дослідників національних питань. Ми бачили на прикладі Зомбарта, що під час світової війни наука у своїх політичних виступах не завжди була на належній висоті. На жаль, цей німецький дослідник капіталізму не є під цим оглядом якимсь

винятком, але скорше типовим явищем. Досить перечитати два останні розділи розвідки славетного покійного німецького майстра науки В. Вундта: „Народи та їхня філософія” (1915 р.), що є апотеозом німецького ідеалізму й не скрізь об’єктивною критикою французів та англійців, щоб переконатися у слушності попередньо зробленого закиду.

Німецькі націологічні писання. Серед німецьких письменників багато прислужився під час війни для націології відомий соціалістичний теоретик і нестор марксовської науки К. Кавтський. Уже задовго до війни почав він цікавитися національними питаннями. З під його пера в кінці минулого століття вийшла наукова розвідка, що появилася також у перекладі на українську мову: „Народність і її початки” (1898 р.). Відтак цей автор забирав голос з приводу польського питання, чесько-німецького соціалістичного спору й виступав із критикою цитованої тут вже джерельної монографії О. Бауера: „Соціал-демократія та національна справа”. Світова війна була для К. Кавтського приводом для кількох публікацій націографічного й націологічного характеру. Автор, правда, скрізь у них трактує національну проблему в дусі марксизму, й це надає його писанням на цю тему певну односторонність. Проте, соціологічно беручи, його розвідки про національні справи належать, безперечно, до найґрунтовніших у німецькій націологічній літературі, а взагалі можуть бути зараховані до фундаментальної цієї доби є тепер саме дуже актуальна публікація: „Раса і жидівство” (1914-1915 рр.), що доводить всю безпідставність модних расових теорій і базованого на них арійського расизму. Критичною є і дальша його праця: „Сполучені Штати Середньої Європи” (1916 р.), де К. Кавтський реагує на попередньо зазначену тут монографію Ф. Навмана „Середня Європа”, а при цій нагоді річево розглядає як цей самий проект, так і інші його варіанти, виказуючи їх тенденційність і необґрунтованість.

Суто теоретичною є його розвідка: „Визволення народів” (1917 р.), що була спробою обґрунтування права народів на самоозначення, а фактично може уважатися спробою нарису націології на засадах марксовської теорії. Після революції 1917 р. ця публікація вийшла у Києві в перекладі на українську мову. Сам автор уважав її теоретичним вступом для дальшого досліджування деяких конкретних національних питань, особливо актуалізованих світовою війною. В передмові до цієї праці К. Кавтський заповідає ці майбутні свої нариси, що мали трактувати в національним аспекті

справи: Сербії, Бельгії, Ельзас-Льотарингії та Чехії. Дійсно незабаром вийшли дві його націографічні публікації. Сербія й Бельгія в історії (1917 р.) та Ельзас-Льотарингія (1917 р.), що в історичній ретроспективі націологічною методою з’ясували складні і заплутані проблеми: югослов’янську, валонсько-флямандську й ельзаську. Революція, очевидно, перешкодила автору довести до кінця цей започаткований його плян. Після війни він під вражінням своєї подорожі до відновленої грузинської Держави, К. Кавтський видає покищо останню свою націографічну публікацію: „Грузія — соціал-демократична республіка” (1921 р.). В молодій націологічній літературі всі ці праці видатного соціолога марксовської школи все займатимуть чільне місце. Особливо цікаві вони своєю методологічною витривалістю й послідовністю у трактуванні найбільш складних національних взаємин.

На жаль, не можна цього сказати про решту німецької літератури націологічного характеру. На ній занадто тяжить тавро політичної тенденційності й громадського психозу, спричиненого війною. Відтак вона була занадто актуальна й не пережила своєї бурхливої доби. Сьогодні її вартість здебільшого тільки історична.

Націологічні мотиви в німецьких антропо-географічних працях. Націологічні питання порушувалися часто і публікувалися також й німецьких публікаціях інших наукових відділів, напр., в антропогеографії або політичній географії. Серед праць цього характеру слід згадати оригінальну розвідку відомого географа А. Пенка (A. Penck): „Природні області Росії” (1918 р.), як безперечно цікавий матеріал до націографічного розмежування Сходу Європи за антропогеографічними засадами. Сюди ж можна зарахувати також і нове видання старої праці А. Геттнера: „Росія” (1916 р.) а також монографію М. Фрідріхсена: „Лімітрофи європейської Росії”. (Їхні географічні властивості та значення для війни. 1915 р.). Згадані публікації були спробами виявлення національної різноманітності небіжки царської Росії, а на засаді цього заперечення рації існування цього державного колосу й неминучість його розпаду. З боку наукової об’єктивності вони, звичайно, не дорівнюють згаданим тут попередньо критичним розвідкам і працям Сетона Вотсона, скерованим проти Австро-Угорщини; проте в політичній літературі, що доводить політичний анахронізм московського державного велетня та його суперечність і непримиримість із побідним наступом національного принципу та з наявним і

непереможним здвигом національно-визвольних рухів на Сході Європи — ці німецькі публікації пробили перші виломи й досі догматичний науковий канон про природну й географічну єдність Росії.

К. Реннер. У зв'язку з попереднім уступом і зокрема з тим, що було сказано про К. Кавтського, слід тут зупинитися на К. Реннерові (K. Renner), одному з найвидатніших представників австрійської націоналістичної, також соціалістичного (т.зв. австро-марксистського) напрямку. Цього дослідника питання нації все цікавило в державному аспекті та з правного боку. Він усе намагався розв'язати політичну „квадратуру кола”, цебто за його влучним виразом конфлікт між нацією та державою. Вже перша його публікація: „Держава і нація” (1889 р.), видана під псевдонімом Synoptikus вивчає й трактує це питання. У своїй другій більшій монографії: „Боротьба австрійських народів за державу” (1902 р.), автор робить спробу застосувати наукову методику до національних справ на конкретному і дуже складному прикладі австро-угорської манархії, правильно передбачаючи, що оскільки впродовж 10-20 років габсбурзька монархія політично не модернізується, й не знайде ключа до вирішення своїх гострих національних конфліктів, то про її долю й навіть саме існування рішатимуть сторонні чинники. Для К. Реннера наддунайська ця дуалістична імперія не була політичним анахронізмом. Уважаючи не можливим до переведення ідеалістичної національної держави (в цьому саме за його думкою й полягає політична „квадратура кола” цієї проблеми); він гадав, що майбутність належить типу „держави народів” (Nationalitäten або Völkerstaat), який представляла власне Австро-Угорщина. Для цього вона мусила конче політично і конституційно модернізуватися й демократизуватися, словом, стати свого роду монархічною Швайцарією. Як націоналіст, К. Реннер багато присвятив енергії й наукового хисту для обґрунтування й захисту цієї своєї тези. Джерельна його праця: „Підвалини та розвиткові завдання австро-угорської монархії” (1906 р.) докладно з'ясовує й мотивує цю націоналістичну теорію на тлі проблематики габсбурзької держави. В обох цих працях видатний австрійський націоналіст поборював політичну бездіяльність, що була „найвищою засадою політичної практики Австро-Угорської Імперії, одночасно вказуючи реальний шлях до виходу з фатального лабіринту, в якому опинилися народи Австро-

Угорщини, завдяки справді програмовій безпрограмовості віденської урядової політики.

К. Реннер не був лише націоналістом-теоретиком, але й етнополітиком-практиком. Він рішуче відкидав заклик своїх критиків, що уважали його націоналістичні теорії утопічними й не до здійснення. Реннер слушно покликався на те, що його теорія „персональної автономії” унеможливила чесько-німецьке порозуміння на Моравії, що примінення її на Буковині сприяло замиренню національного ворогування в цій країні, що його націоналістичні засади були покладені в основу нової конституції для Боснії і Герцеговіни, на жаль, вже запізно, мовляв, у дванадцять годину існування Австро-Угорщини.

Світова війна, сигнал до якої вийшов саме із цієї анектованої югослов'янської провінції, — фактично була початком кінця цієї дуалістичної держави, що систематично нехтувала всі вказівки новочасної історії, що базувала свій лад на гегемонії панських народів, марно намагаючи спинити переможний наступ своїх народів-кріпаків. К. Реннер навіть у цю трагічну добу не втратив ще надії та віри в раціо існування Австро-Угорщини. Доказом цього його програмова публікація сутонаціоналістичного характеру „Відновлення Австрії” (Oesterreich Erneuerung, 1915) в передмові до якої він ретроспективно пригадує свою ідеологічну минулість і востаннє апелює до громадської opinio цієї держави на захист своєї улюбленої думки про наддунайську Швайцарію. „Справа відновлення Австрії, — каже він у цій передмові, — може бути лиш справою всіх її народів і клас”. Цей заклик прийшов уже запізно. Австро-угорські народи — кріпаки, національне пробудження яких К. Реннер своєчасно констатував, передбачаючи неминучість політичної їхньої боротьби за національне визволення, — (чехи, словаки, югослов'яни), — рішуче розійшлися вже з Віднем і Будапештом, уважаючи світову війну найвідповіднішою нагодою для здійснення своїх самостійницьких змагань. Мовляв, — пост фактум, — вийшла остання праця Реннера — „Право самоозначення народів з особливим застосуванням до Австрії. Фактично це було нове, поширене й перероблене видання його старої, цитованої вже тут монографії. „Боротьба австрійських народів за державу”. Коли перша її частина: „Нація і держава” (1918 р.) вийшли з друку, габсбурзька монархія вже була в безнадійній агонії. Через це певно не появилася заповіджена друга частина цієї моно-

графії, що мала конкретно змалювати „Установи національної автономії”. Політично, отже, цей твір видатного австрійського націолога належав до історії від самого моменту своєї появи. Проте він лишається цікавою спробою національної системи застосованої до певного конкретного випадку. Австро-Угорщина, як держава, розпалася, але як державний тип існує й далі в різних варіантах. Теоретично Реннер може мати сатисфакцію, що тип чистої національної держави, — це національний ідеал, який на 100% не до переведення в політичній дійсності. Більшість існуючих держав — це свого роду Австро-Угорщини в мініятурі. Звідси проблема національних меншостей та потреба правного їх захисту міжнародного характеру. Ренерівська „квадратура кола”, цебто дилема, національна держава або державна нація, претендуюча на гегемонію в державах різнонаціонального складу, лишаються все актуальною справою та однією з найважливіших проблем наукових дослідів з боку сучасної націології.

Зразки французької, американської та англійської націології. Ми бачили, що під час світової війни Париж став одним з головних осередків національно-визвольних змагань поневолених народів, що боролися по боці Антанті. Французькі державні діячі висловились за право народів на самоозначення. Видатні французькі вчені активно допомагали ознайомленню свого загалу з деякими конкретними національними питаннями у зв'язку з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Так, старий чехофіл та історик кінця чеської самостійности й трагедії після поразки на Білій Горі 1620 р. проф. Ер. Дені (E. Denis) видав під час війни спеціальну книгу про словаків (е оасе, 1917), яку можна вважати не тільки самостійним націологічним нарисом про Словаччину, але й цікавою спробою націологічного трактування питання чехо-словацького об'єднання. Як вступ до цієї монографії, згаданий вчений дав документальну критику Австрії саме з націологічного боку, доводячи повну її залежність від Німеччини, захопленої пангерманістичним месіянізмом.

Нічого дивного, що цікавість французьких вчених від реальних національних питань поширилася на національну проблему, як таку взагалі. Під цим оглядом французька молода націологія нав'язує на славну традицію Е. Ремана: істоту нації вона трактує в аспекті психо-волюнтаристичному, отже, як вияв масової національної свідомости та колективної волі до самостійного існування. Так це питання

про націю ставить і з'ясовує Г. Озе (H. Hauser) у своїй розвідці: „Національна засада” (1916 р.). Французька така концепція нації є критикою й запереченням німецького її розуміння, базованого передовсім на суто антропологічному, цебто расовому підкладі. Полемізує з ним Р. Жоане у другому виданні цитованої вже тут його монографії: „Le principe des Nationalités”. На його думку культурний світ, залежно від двох різних концепцій, можна розділити на дві групи. „Перша концепція, — каже він, — складена французами є „виборча” (елективна), розуміє націю, як факт свідомости, ознакою чого є воля народу; друга німецького походження — добачає в ній факт біологічний (природний), виявити який є завданням науки”. Треба запам'ятати дуалістичне розуміння нації в сучасній науці, бо саме з націологічного боку воно дуже важке з огляду на своє політичне використання. Психо-волюнтаристичне розуміння нації поділяє вся модерна французька соціологія. Один з найоригінальніших її представників, покійний Ед. Дюркгейм (E. Durkheim) — напередодні своєї смерті дав таку дефініцію нації: „Народність (nationalité) — це є людська громада, члени якої з причин етнічних або історичних хочуть жити під одними у тими самими законами; хочуть утворити державу... Серед культурних народів уважається тепер засадою, що ця спільна воля, коли вона настирливо виявляється — має право бути узглядненою й навіть, що саме вона є єдино тривкою підвалиною держави”.

Можна сказати, що такий погляд переважає в сучасній науці та в національній ідеології. На цьому базувалася національна програма американського президента В. Вілсона, конкретизована в його відомих „14 точках”. Свою націологічну ідеологію й теорію, бодай в головних тезах, він сформулював уперше в своїй промові (27. V. 1916 р.) у Вашингтонській Лізі Миру. Головні її тези були такі:

1. Кожен нарід має право вибирати собі таку владу, під якою хоче бути;

2. Малі держави мають таке саме право на те, щоб їхня зверхність і територіяльна незайманість були шановані, як цього бажають великі й сильні народи, та як вони цього вимагають;

3. Світ має бути звільнений від кожної загрози порушення миру через напад чи непошану до прав народів і народностей.

Офіційно президент В. Вілсон з'ясував оцю свою націологічну програму у своїй заяві до Сенату 22. I. 1917 р. в

справі майбутнього миру, де він розвинув і мотивував потребу Союзу Народів, як наддержавної установи, заведення якої мало бути забезпечення міжнародного миру. За його думкою, Ліга Націй мусіла б мати ефективну міць для унеможливлення замахів на її авторитет чи спротив проти її рішення з боку будь-якої держави чи народу. В. Вілсон відкидав далі засаду політичної „рівноваги сил”, пропонуючи замість неї принцип „політичної кооперації”. Тому він зробив й цій заяві внесення в справі поширення відомої американської „Доктрини Монроє” на весь світ, щоб вона, отже, стала загальною засадою. Конкретно він формулював цю думку так: „Жодному народу не вільно поширити свою формулу влади на інший нарід або жіншу народність; власно навпаки: кожен нарід — однаково, великий та могутній чи малий — мусить бути вільним і сам без загрози й обмеження встановити для себе свою державну форму та розвиток. Пропоную, — казав далі В. Вілсон, — щоб в майбутньому всі народи зріклися союзництва, що веде до перегонів у потужності, що заганяля б їх до сіток інтриг та егоїстичної конкуренції, а власні їхні інтереси затемнювала б чужими впливами. В концепції великодержав не має бути місця для складних союзів... Пропоную, отже: Влада за згодою підвладних; свобода морей..., обмеження зброєння, що військо і фльоту зробило б засобом для утримання порядку, а не зряддям нападів і егоїстичного насильства...”.

Тиким мав бути дух „Нової Європи” та післявоєнного світу за думкою цього американського ідеаліста, що стояв на первісних позиціях американської демократії та був вірним нащадком своїх великих попередників — Вашингтона і Лінкольна.

На мировій конференції В. Вілсон був у ролі політичного Дон Кіхота серед великодержавних Санчо-Панчів, якого, врешті, зрадила його власна батьківщина, ізолюючись від Європи, не визнаючи Союзу Народів та залишаючись на позиціях своєї американської доктрини Монроє. Проте зі становища майбутнього відродження й відновлення всього світу, а Європи зокрема і передовсім, після сучасної політичної дезорієнтації та реакції — ідеологічна програма В. Вілсона, маючи на увазі скріплення міжнародного солідаризму наближення й співпраці не втратила завісім свого значення й лишається реально невикористаним ще матеріалом до практичної націології. Завданням теоретичної націології є методичне усистематизування засад і тез

покійного американського президента, як дуже цінного матеріалу етнополітичного характеру.

Англійська націологія, що дуже успішно розвивалася головню після Першої світової війни, а під час її виявила, як ми бачили, більше нахилу до націографічних і етнографічних справ, проте і за час війни дала деякі цікаві твори з обсягу теорії нації. З цього боку на увагу заслуговують монографії видатного англійського дослідника національної проблеми Р. Мюра (R. Muir), а саме: „Націоналізм та інтернаціоналізм” (1918 р.) й головню його суто націологічна праця: „Національна влада, її зріст та засади”, що є джерельною розвідкою про постання та формування у першу чергу європейських історичних і великодержавних націй. Це, свого роду — європейська історична націологія. В дальшому параграфі цього нарису ми матимемо змогу ознайомитися з новітніми досягненнями англійської націології.

Українська націологічна література. Також українська націологічна література значно поширилася після війни. Під час війни з українського боку велася передовсім велика пропагандивна акція, головню заходами Союзу Визволення України”, що видав на багатьох мовах і навіть потурецькому, інформаційні публікації про українське питання. Накладом партії українських есерів була видана ціла низка націографічних розвідок, головню соціалістичних авторів (К. Кавтського, Р. Реннера, Ж. Жореса, Х. Житловського і т.д.), але й Ренана а також знову видані клясичні „Чудацькі думки про українську національну справу”, М. Драгоманова. З націологічного боку заслуговує на увагу виданий у Москві збірник „Украинский вопрос” (1915 р.), як вдала спроба націографічної синтези українського питання. Можна тут згадати й дві мої праці з обсягу націології, а саме: Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування (1916 р.), що були першим систематичним оглядом національних питань у межах царської імперії та докладної аналізи її саме з націологічного боку; відтак мою публікацію: „Національна справа” (1918 р.), де була дана назва цієї нової науки про націю, зроблена спроба покладення першого фундаменту під нею; окрім цього запроєктовані з одного боку „Деклярація прав народів”, як програмова ідеологічна база для майбутнього миру та будування дійсно нової Європи. (Цікаво, що проєкт „Деклярації прав народів” був ухвалений в червні 1916 р. у Льозанні на III-му Конгресі поневолених народів; отже, майже у той

самий час, коли я, ізольований в австрійському конфінаці, складав свій, не знаючи про те, що діялося під цим оглядом в антантському таборі, а з другого, „Націологічний інститут, як спеціальна установа для вивчення сучасних національних рухів і питань. За мою думкою, він мав бути заснований в столиці самостійної України, в Києві. Я гадав, що визволений український нарід, який на собі зазнав і відчув страшний національний утиск, має виявити ініціативу в напрямі зорганізування і зосередження націологічних дослідів після світової війни, що уявлялася всім нам кривавим прологом до нової ери в історії культурного людства. На жаль, сталося інакше. Саме після війни Європа опинилася на роздоріжжі. Україна була закута в нові пута. В історії почався, немов якийсь відлив назад. Весь світ був захоплений нечуваною досі кризою, що крім причин господарських і суспільних у великій мірі була викликана також загостренням національно-державних суперечностей. Через це сьогодні націологія, декларация прав народів, Націологічний Інститут — це все постуляти в своїй попередньо згаданій праці. Ми зараз побачимо, що над з'ясуванням їх працює тепер розпорошено вся Європа. Національна справа силою фактів і вимог життя науково досліджується в різних країнах і багатьма народами. Теорія нації викладається у високих школах. Для досліду нації постали спеціальні установи — часописи, видавництва, товариства. Націологія твориться, отже, непереможно на наших очах. На жаль, і часто на шкоду справі — розпорошено й несистематично, з перевагою, звичайно, політики над наукою. Але сьогодні тяжко вже заперечувати факт її існування та актуальність її самовизначення. Що було зроблено і чого досяглося в цім напрямі за останніх 15 років — про це мова у наступному розділі.

13-14. Шляхами розвитку націології після війни

Інтерес до націологічних студій війни дуже збільшився після Першої світової війни. Однією з головних причин цього явища слід уважати гостру актуальність національного питання й після мирового конгресу, що вирішив його, оскільки йде мова про Європу, дуже компромісово, ухилившись від послідовного переведення права самовизначення народів більш, ніж треба було з погляду політичної доцільности. Національна справа існує, отже, й надалі в Новій Європі у формі проблеми „національних меншостей”.

Це з одного боку. А з другого — у формі дуже войовничого паннаціоналізму (зглядно неонаціоналізму), отже, імперіялістичного націоналізму, що рішуче відкидає давнішу демократичну націософію, ідеологічно протиставлючи їй свою нову концепцію — автократичного та ірраціонального націоналізму, який виключає фактично міжнародній солідаризм і філософію національного гуманітаризму (італійський фашизм, німецький гітлеризм).

Пробудження кольорового людства й націологія. Але національне питання приваблює увагу ширшого загалу й дослідників-спеціалістів ще й з іншої причини. Коли перед 1914 р. доменою національних змагань і рухів була головно Європа й т.зв. біла раса, то після 1918 р. і під безсумнівним впливом світової війни почалася масова національна ферментація також серед кольорового людства і передовсім в Азії, як теж у Південній Америці. Перемога японців над Росією у 1904-1905 роках була смертельним ударом, дискредитуючим авторитет і непереможність білої раси в очах не лише азійських народів, мусульманського світу, але й кольорових племен у колоніях європейських держав. Світова війна, де кольорові війська були комбатантами білих, а чимало з них побувало також на європейських фронтах і мали нагоду зблизька придивитися до своїх білих панів у цьому божевільному “négligé”, звичайно, ще більше привизила культурний престиж білої раси в очах жовтих, чорних і брунатних людей як Старого, так і Нового Світу. Коли, отже, перед світовою війною Європа мала до діла й знала конкретно тільки японське або китайське питання, що лякали її іноді привидом панмонгольської „жовтої небезпеки”, яку так поетично-віщо змалював російський філософ В. Солов'єв у своїх незвичайно оригінальних „Трьох політичних розмовах” з таким віршованим свого роду мотто:

Панмонголізм, хоть имя дико,
Но мне ласкает слух оно:
Как би предвестием великой
Судьбины Божией полно...

... то після 1919 р. до цих традиційних питань євроазійських взасмин прилучається ціла низка інших: індуське, індо-китайське, арабське, сірійське, єгипетське, мексиканське, муринське й т.д. — з маревом різних нових „панізмів”, як пантуранізм, панславізм, панафриканізм тощо. Джерельно це

питання змалював американський спеціаліст Лотроп Стоддарт (Lothrop Stoddard) у своїй ґрунтовній праці: „Здвиг кольорового людства” (The rising tide of color, 1923), який присвятив цій проблемі іншу свою незвичайно цікаву монографію: „Новий світ ісламу” (1920 р.), що трактує пробудження й активізацію кольорових племен у зв'язку панісламізмом, як націогенетичним чинником. Європейський читач має змогу ознайомитися з цими фундаментальними книгами видатного американського расолога з їх французьких перекладів, що появилися в Парижі незабаром після виходу в світ англійських оригіналів згаданих праць (Le nouveau monde de l'Islam, 1923; Le flot montant des peuples de couleur, 1925).

Під цим оглядом заслуговує також на увагу книга нарисів французького знавця цих справ Є. Фора (Elle Faure). „Інші країни на обрії”, що протиставляючи Схід Заходів, дає цікаві спроби характеристики масової душі негрів, арабів, індусів, китайців, японців, стараючись у кожного з цих позаєвропейських народів збагнути найістотніші ознаки їхньої національної вдачі.

2. Ревізіонізм

Є ще одна причина, що сприяє поширенню та поглибленню націоналістичних заходів після війни. Маю на думці ревізіонізм переможених держав, а саме: мадярський і німецький. Критичне і вороже становище Німеччини та і нової Угорщини до мирових трактатів впливає з великодержавних, а не національних мотивів. Їм розходиться про політичне відновлення status quo ante bellum, цебто про реставрацію історичного „стану посідання”, про повернення довоєнних державних кордонів. Не треба доводити, що наявний політичний анархізм, не виправданий здебільшого жодними національними аргументами. На користь новопосталих держав — мадяри й німці національно менше втратили в порівнянні з тим, щоб втратили народи цих держав на випадок реставрації давньої Угорщини або Німеччини. Адже ані мадярський, ані німецький ревізіонізм не мав на увазі якоїсь часткової коректури теперішніх кордонів на підставі національної засади. Їхній ревізіонізм — це лише тактичний засіб до поновлення своєї передвоєнної гегемонії над чужими сусідніми народами. Ревізіоністична пропаганда цих двох держав зовсім безпідставно прикривається засадою

національного самоозначення. Винародовлюючи їхню політику щодо своїх національних меншостей, свідомо й програмово нехтуючи норми міжнародного захисту, недержавних народів, є переконливим аргументом проти їх ревізіоністичних домагань, що є політичною загрозою європейського миру. З другого боку, положення мадярської й німецької найбільшої меншости, напр., у Чехо-Словаччині як національних меншостей, є з фактичного боку зовсім справедливо переведено.

Я згадую тут про цей ревізіонізм через те, що він радо поширює свою пропаганду під прапором начебто чистої націоналістики. В дійсності ця „ревізіоністична націоналістика” є цілковито на послугах імперіалістичної політики, зневажуючи марку науки для замаскування своїх явно винародовлюючих і суто державницьких загарбницьких змагань. Треба тому з великою обережністю підходити до всіх націоналістичних заходів німецького чи мадярського походження. Цим я не хочу ще сказати, що націоналістична праця в інших державах, оскільки вона має офіційний або напівурядовий характер, — є під цим оглядом бездоганна. На жаль, скрізь у націоналістичній акції відчувається наявний і чималий вплив політичної тенденційності, звичайно, з очевидною шкодою для їхньої об'єктивності з наукового боку. Але ця тенденційність найбільше вражає в німецьких націоналістичних заходах та в мадярському ревізіонізмі.

Властиво, в данім разі, як, зрештою, й взагалі націоналістика є тільки теоретичним вступом до етнополітики, цебто практичної національної політики. У своїй істоті національне питання є суто політичним. Не можна, отже, дивуватися, що політика домінує так необмежено над наукою у трактуванні національних справ. Проте навіть в інтересах самої практичної етнополітики є, щоб теоретична націоналістика була по змозі відполітизована. Бо лише тоді вона буде в стані з'ясувати належно й всебічно природу міжлюдських взаємин з національного боку, що, звичайно, є передумовою — постановляючи такої націотехніки, яка зможе найкраще поклагодити суперечності нашого часу.

Після цих критичних зауважень, які слід мати на увазі, студіюючи сучасну націоналістичну літературу та працю, можна тепер приступити до загального ознайомлення з фактичними досягненнями в ділянці націоналістики в післявоєнній добі.

3. Німеччина.

Сучасна націологія плекається, як про це вже згадувалося, в кількох різних формах. З них головнішими можна уважати такі:

- а). націологічні установи (інститути, товариства, семінари);
- б). національні журнали та спеціально друковані органи;
- в). націологічні й націографічні спеціальні публікації;
- г). викладання націології в школах.

Не маючи на увазі писання докладного історичного нариса новітньої націології з післявоєнної доби, я обмежуся в дальшому викладі ілюстрованим матеріалом з кількох головних країн, де національним досліддам присвячується спеціальна увага. З методологічних причин, щоб не повторюватися й уникнути зайвого розпорощення цього матеріалу, я розподіляю його далі за географічним принципом, а не попередньо поданим речевим розгрупованням по фактичному змісту; цебто весь матеріал (а, б, в, г) подаю отут відразу й разом для країни зосібна. Найбільше таких установ дуже різноманітного характеру та типів має Німеччина. Крім мотивів політичних, про які була мова попередньо, пояснюється це відомою тенденцією німецької науки до спеціалізації й систематизації теоретичних і практичних дослідів. Німецькі націологічні установи з одного боку мають на увазі вивчення національної проблеми взагалі, а з другого боку систематичне ознайомлення з національним походженням і долею закордонних земляків. Як сказано, в одному і другому випадку сильно відчувається на цій націологічній праці політична тенденція.

З головних німецьких націологічних установ слід згадати оці: Берлінське „Німецьке товариство для вивчення національного права” (Deutsche Gesellschaft für Nationalitätenrecht), в Штуттгарті існував „Німецький закордонний Інститут (Deutsches Auslandsinstitut), завданням якого було вивчення справ за- й прикордонних (Grenz- und Auslandsstudien); в Липську знову працював при німецькому культурно-політичному товаристві Інститу для вивчення закордонного німецтва та науки про закордон (Institut für Auslandsdeutschum und Auslandkunde der deutschen Kulturpolitischen Gesellschaft); при університеті в Марбурзі (Marburg) заснований був „Інститут для вивчення при- й закордонного німецтва” (Institut für Grenz- und Auslandsdeutschum), зв'я-

заний з відповідною катедрою спеціальним німецькознавчим семінаром в цьому університеті.

Поза цими установами програмово націологічного призначення в Німеччині національні питання побічно студіюють ще кілька інших товариств: Східньо-європейський Інститут (Osteuropainstitut) в Бреславі або Німецький науковий Інститут для Ельзас-Льотарінгських справ (Wissenschaftliches Institut der Elsass-Lotharinger im Reich). Також „Інститут закордонного німецтва та науки про чужину” (Institut für Auslandsdeutschum und Auslandkunde) у Мінстері, що мав напрям своїх студій націологічний. Питання із обсягу націології трактуються відтак у берлінській „Високій політичній школі”, де восені 1930 р. закладена була спеціальна катедра загальнонімецької політики, інакше кажучи, для політики німецького соборництва.

Керівник цієї катедри М. Г. Бем (M. H. Boehm), талановитий німецький дослідник національних питань і один із найактивніших каменярів німецької націології, написав для „Етнополітичного Альманаху” (Ethnopolitischer Almanach, 1931) — програмову розвідку: „Завдання й організація європейських націологічних студій”, де знайомить читачів з сучасним станом цієї справи у Німеччині та в Європі взагалі, а крім цього зосібна присвячує увагу націології, як такої, й викладам з цієї дисципліни на високих школах. Автор слушно констатує великі прогалини під цим оглядом. Націологія не плекається ще систематично. Викладалася у Німеччині спорадично, більше у семінарах чи в спеціальних установах, ніж на високих школах, де немає досі окремих кафедр цієї дисципліни. Нема, зрештою, у цьому нічого дивного. Адже сам М. Г. Бем, — це піонер націологічних студій в Німеччині, як видно з наведеної цієї його програмової розвідки, не продумав цієї справи послідовно до кінця. Пропагуючи конечну потребу систематичного вивчення національних питань, він проте на вступі застерігається, що в цім випадку „не розходиться про утворення якоїсь нової науки...”. Він закидає ту парцеляцію проблеми нації поміж кількома різними науками, яка тут була вже скритикована й рішуче відкинена з огляду на свою непридатність. Об'єднуючим моментом, за думкою автора, могла б бути нова соціографічна метода при досліді національних явищ поміж окремими науками. Так він гадає, й хоче з'ясувати істоту нації, як суспільної групи. Такий зайво складний шлях пропонує Бем для того, щоб врешті прийти до

єдиного правильного висновку, а саме: соціографічною методою сконструювати „науку про націю” (Nationalitätskunde), отже, ту саму націологію, як спеціальну наукову дисципліну, присвячену виключно систематичному вивченню нації, як він каже, й мають служити фактичні матеріали, публіковані на сторінках „Етнополітичного Альманаху”, й яка має з’ясувати тверезо та конкретно організаційну розбудову поодиноких національних груп. Здавалося б, що тепер все є в прядку. Алеж ні. Ба трохи нижче, маючи на увазі конкретне завдання національної політики, цей самий автор проголошує потребу іншої націологічної дисципліни, яку він „науково хоче назвати „етнополітикою”. Проблематику та завдання цієї етнополітики він уявляє собі так: „Її загальним завданням, — каже він, — буде стежити за боротьбою і змаганнями народу та народности зо всіма силами, з якими національні прояви, як відрубний світ явищ, мають до діла, підумовиною використання для цього всіх мислимих засобів. Таким чином, — читаємо далі, — відчиняються перед нами останні двері: й ми стаємо перед основним і рішальним питанням, — чим власне є нарід, як історична особовість, як втілення народництва, як носій народности та національного характеру? Ця основна наука, яку Осип Вільфан (голова відомих Європейських Конгресів для національних справ і представник словінської меншости під Італією, — О.Б.) називає етнікою та яку ми хочемо назвати загальною теорією націй, систематично й зв’язано досі не була ще викладана взагалі”.

В чім справа? Кінець цитати Бема — це і є власне визначення націології, як самостійної та спеціальної науки про націю. Але початок її має на увазі вивчення реальної національної політики, як підстави для теоретичної націології. Це націотехніка, цебто практична націологія. За Р. Челленом, про що вже тут згадувалося, саме цю практичну націологію найдоцільніше назвати етнополітикою. З методологічних і практичних міркувань краще однак розмежувати завдання й навіть щодо назви розрізнити ці дві частини націології — практичну, тобто етнополітику від теоретичної, цебто націології. Коли перша й своїй істоті є передовсім націотехнікою, а, отже, й нормативною дисципліною, то націологія мусить лишитися чистою наукою (science pure) програмово об’єктивістичною. Через це до її компетенції належить й націософія, цебто філософія нації, але знову таки не в розумінні того чи іншого національного месія-

нізму, тільки як систематичний вислід наукового досліду національної владі окремих народів, методою соціологічної типології й характерології. Націософія має, отже, науково з’ясувати істотні ознаки національної особовости окремих народів, а таким чином їх функціонувальну роллю.

На цьому прикладі читач добре може побачити, який хаос усе ще панує в націологічних студіях і скільки зайвих непорозумінь може тут виникнути на ґрунті самої лише термінології. Новий ще доказ, як слова й назви можуть заплутувати й затемнювати без потреби й на шкоду справи її суть та розуміння. Свої погляди на націю М. Г. Бем має розвинути в спеціальній монографії, що буде обґрунтованням етнополітичних і націологічних тез цього автора.

4. Журнали й публікації. З черги переходимо до німецьких журналів і публікацій націологічного характеру. Зазначимо тут лише найголовніші з них. В Липську з 1930 року виходив „Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung“ пересічні публікації націологічного характеру, але спеціально призначені вивченню сучасного німецького буття у соборному аспекті цього питання. Слід взагалі відмітити, що вся німецька націологія у всіх її проявах має яскраво національний, та, якщо можна так висловитися, германоцентричний характер. Звідки й не менш яскрава політична її тенденційність, всупереч не раз щирому бажанню утриматися на висоті об’єктивної науковости.

Штутгартський німецько-дослідний інститут, згаданий тут попередньо, що розвинув свою працю у великому масштабі, й при якому існує багата спеціальна бібліотека, архів, музей, що містився у власному великому будинкові — „Дім всенімецькості” (Haus des Deutschtums), видавав свій спеціальний часопис „Der Auslanddeutsche“ (Закордонний німець), цікавий, як вичерпне джерело фактичного та інформаційного матеріалу про положення й життя сучасних німців по всьому світі. Його заходами вийшла відтак окрема серія публікацій меншого формату, що так само й монографічною методою трактують питання німецькознавчого характеру.

Тут цитувався вже „Етнополітичний Альманах” (Ethnopolitischer Almanach), що починаючи з 1930 р. щороку видавався цим інститутом. Це був провідник в „європейських національних рухах”, як з’ясовує таке його інформаційне призначення підзаголовок цього річника. Крім кількох

теоретичних та історичних статей на національні теми в „Етнополітичній Альманасі” був цікавий відділ документів; отже, ухвал та постанови міжнародних конгресів й установ у зв'язку з актуальними національними проблемами; потім досить обширна етнополітична хроніка з усієї Європи з багатим фактичним матеріалом про життя головно національних меншостей та поневолених народів; врешті, бібліографічний показчик новітньої націоналістичної літератури. Таким чином при згаданій установі, як свого роду націоналістичній централі, твориться „Етнополітичний Архів”. Хоча на цих альманахах і лежало незаперечне тавро політичної тенденційності, проте при вмілому і критичному користуванню цими публікаціями, вони можуть бути корисними для націоналістичних студій. Доводиться констатувати, що є це покищо перша та єдина спроба в цим напрямі.

5. Конгрес європейських національних меншостей.

„Етнополітичний Альманах”, як видно вже з його назви, є публікацією практично-націоналістичного характеру. У зв'язку з цим слід тут згадати про одну установу також етнополітичного характеру, що у великій мірі стимулювала появу „Етнополітичного Альманаху”. Я маю на увазі „Конгреси європейських національних меншостей” (Europäische Nationalitäten Kongresse), що об'єднують представників майже 40 мільйонів національних меншостей в повоєнній Європі, які належали до 40 національних груп та 14 націй в 14 державах. Ця організація постала в 1925 році з німецької ініціативи. Одним з її піонерів був покійний генеральний секретар Е... — д-р Евальд Амменде (E. Ammende), що саме німці були ініціаторами цих конгресів, це зовсім зрозуміле. Адже німецький нарід національно є найбільш пошматований та має свої меншости в десятих державах. Понад вісім мільйонів є таким чином розпорошено поза Німеччиною, Австрією й Швейцарією.

Згадані конгреси європейських національних меншостей спочатку засідали щороку в кінці літа в Женеві, відтак у Відні та у Берні. До 1934 року відбулося 11 цих конгресів. Головою їх був згаданий вже тут представник словінської меншости в Італії — д-р О. Вільфан (I. Wilfan). Генеральний секретар їх має постійний офіс у Відні. Завданням Е... є поширення й поглиблення міжнародного правного захисту існуючих національних меншостей. Ці конгреси — фактично є

прилюдною трибуною, звідки поневолені народи, оскільки вони представлені в цій централі, мають змогу виступати зі своїми скаргами й домаганнями перед усім світом. Провід Е.Н.К. дбав про те, щоб Союз Народів виявляв більшу активність у справах захисту національних меншостей, поскільки це належить до його компетенції. Е.Н.К. ставиться критично до мирових умов, що витворили сучасне положення національних меншостей у багатьох випадках зовсім незадовільним, бо міжнародно-правний захист є ілюзоричний та існує лише на папері; фактично ж національні меншости зовсім здебільшого віддані на поталу державно пануючій більшості. Проте Е.Н.К. ідеологічно відкидають мілітарний ревізійнізм, як засіб усунення кривд національних меншостей та покращання їхньої долі. Вони тримаються тієї думки, що поганий мир все ж таки ліпша річ за найкращу по своїм можливим наслідкам війну. На сторінках цієї праці — це буде спеціально мова про етнополітику, мені доведеться нераз повернутися до цієї справи. Додати ще слід, що українці представлені були в цій установі та брали активну участь у конгресах європейських національних меншостей.

Цій установі націоналістична сучасна література завдячує одну актуальну публікацію, а саме: „Nationalitäten in den Staaten Europas“ (Народи, фактично національні меншости в європейських державах, 1931 р. з додатком у 1932 р.). Ця величезна книга (566 стор. великого формату) є першою спробою фактичного змалювання положення національних меншостей у 14 європейських державах. В 40 статтях за числом цих меншостей, представлених в Е.Н.К. а підставі автентичних матеріалів, маємо в цьому збірнику докладний звіт про сучасний стан окремих національних меншостей майже в усій Європі. Не можна дивуватися, що цей огляд є переважно критичний і подекуди політично тенденційний, освітлюючий стан речей під кутом національного максималізму. Проте для кожного націоналіста й головно етнополітика ця публікація може бути цінним джерелом під умовою, звичайно, вмілого та критичного користування нею.

Гірше справа мається у Німеччині з навчанням націоналістичної на високих школах, як це констатує М. Г. Бем. Чиста націоналістика ще не заведена, як спеціальна дисципліна в пляхах навчання високих шкіл. Фактично націоналістичною методою плекається положення німецького народу в прикордонних зонах або закордоном в спеціальних Інститутах чи товариствах, як про це була мова попередньо. Лише Марбурзький

університет мав катедру цієї науки. Правда, у Кенігсберзі існував спеціальний націоналістичний семінар, в Берлінській школі політичних наук у 1930 р. була заснована окрема катедра для німецької політики з відповідним при ній семінаром.

Після першої світової війни можна було констатувати в Німеччині велике поширення націоналістичної спеціальної літератури. Головніші праці з цієї ділянки реєструються у бібліографічних покажчиках „Етнополітичних Альманахів”. З праць цього характеру слід згадати джерельну історично-соціологічну монографію проф. М. Мітчерліха (M. Mitscherlich) про формування західно-європейських націй і новочасний націоналізм (Der Nationalismus Westeuropas, 1920) — та спеціальну публікацію: „Нація й національність”, що вийшла як додаток до III тому „Соціологічного Річника” (Jahrbuch für Sociologie, 1927), — й виключно присвячена науковому з’ясуванню проблеми та істоти нації соціологічною методою. На увагу заслуговує відтак менша студія Фельса (Dr. Fels) про поняття та істоту нації (Begriff und Wesen der Nation) у збірці „Deutschtum und Ausland“ (6, 1927).

Наприкінці цього року слід згадати щомісячний орган Союзу національних меншостей в Німеччині „Kulturwehr”, спеціально присвяченого інформації про культурне положення ненімецького населення в німецькій державі. Він почав виходити у Берліні в 1925 році за редакцією серболоужицького публіциста Яна Скали. Після гітлерівського перевороту нова влада заборонила цей журнал, але відтак зняла свою заборону і він виходив знову як кварталник, звичайно, рахуючись з політичним режимом гітлерівської Німеччини.

6. Австрія.

Нова Австрія виявила також чималу активність на полі націоналістичних дослідів. Керує цими студіями відомий австрійський вчений проф. В. Вінклер. Австрійська націоналістика мала переважно статистичний напрям. Не треба доводити, яке велике значення може мати статистика для націоналістичних дослідів взагалі, а зі становища національних меншостей зокрема. Адже ж справа національної статистики є одним з найбільш важливих питань як теоретичної націоналістики, так і практичної етнополітики. Заходами проф. В. Вінклера в 1922 р. у Відні був заснований Статистичний Інститут народів мен-

шостей, що розвинув дуже жваву видавничу діяльність. Між іншим, його заходами вийшов фундаментальний „Статистичний підручник соборної німецькості”. Відтак накладом цієї установи було видано фундаментальний „Статистичний підручник європейських народів”, як одна з перших спроб з’ясування національних взаємин в Європі у світлі статистичних даних. На жаль, цікавий цей почин, як слушно це підкреслила критика, не уникнув політичної тенденційності за рахунок наукової об’єктивності.

У Відні виходив також спеціальний націоналістичний журнал, головню етнополітичного напрямку, а саме щомісячник „Нація й держава”, як часопис, що своїм завданням уважав систематичне вивчення справи європейських національних меншостей. У ньому політика також здебільшого домінувала над наукою.

7. Польща.

Відновлена самостійна Польща національними справами цікавиться більш теоретично, ніж практично їх вирішує, не зважаючи на очевидну політичну актуальність проблеми національних меншостей для цієї держави. Після Німеччини, Польщу, як країну національних дослідів, можна поставити на другому місці. Цікаво, що й характер національних студій в цих двох країнах дуже подібний: в обох цих народів вони зосереджуються довкола державно-національних інтересів свого народу, цебто мають націоналістичний напрям. Німецька націоналістика виходить і базується на вивченню соборної всенімецькості; польська — також має яскраво польогоцентричний напрям навіть і тоді, коли фактично вона виходить у цих студіях далеко поза межі Польщі, як напр., у систематичних дослідях азійського сходу або Кавказу.

Націоналістичні студії в Польщі зосереджені у варшавському Інституті дослідів національних справ (Instytut badań spraw narodowościowych), що був заснований 1926 році і на чолі якого стоїть згаданий вже тут попередньо націоналіст Ст. Й. Папроцькі. Цей Інститут реорганізований в 1926 р., має кілька спеціальних секцій (для дослідів справи української, жидівської, литовської й німецької), а крім того загальну секцію для вивчення національних питань в сусідніх країнах. Його накладом видається націоналістичний журнал — „Sprawy Narodowościowe” з французьким додатком „Question minoritaires” (Справи меншостей), для інформації чужини, що

виходить чотири рази у рік. Згадана польська націоналістична централа видає також книжки, присвячені вивченню та з'ясуванню національної проблеми („Biblioteka Narodowosciowa“). В цьому видавництві минулого року вийшла студія заслуженого польського етнологіста Л. Василевського: „Національний склад європейських держав” (1933 р.), яку можна вважати першою систематичною етнологічною націографією сучасної Європи.

Польська етнологія в останніх роках почала спеціалізуватися за засадою поділу праці. Так, напр., в 1931 р. в Торуню був заснований спеціальний „Балтійський Інститут”, завданням якого є організоване вивчення Помор'я. У Вільні існує „Науково-дослідний Інститут для Сходу Європи”, у Варшаві працює інтенсивно „Східний Інститут”, що видає кварталник „Wschod-Orient”, у Кракові „Товариство для дослідів Сходу Європи”. Всі ці польські установи розвинули чимало видавничу та викладову діяльність. Практично націоналістичний характер має варшавський, добре редагований, тижневик „Biuletyn Polsko-Ukraiński” — спеціально присвячений аналізі польсько-українських взаємин.

Польська етнологічна література за останні часи наявно поширюється. В цій діяльності чільне місце належить невідомому й заслуженому каменяреві польської етнології, попередньо цитованому Л. Василевському (Плохоцькому), авторові багатьох націографічних і етнологічних книг і розвідок на різних мовах, а також і джерельної польської монографії про українське питання: „Ukraina i sprawa ukraińska”, Краків, 1911 р.), яка пізніше вийшла у новому виданні й з новим заголовком: „Ukraińska sprawa narodowosciowa w jej rozwoju historycznym”, (1925 р.). В новітній польській етнологічній літературі на окрему увагу заслуговує спеціальна студія проф. М. Гандельсмана про розвиток новочасної нації, вміщена на вступі першого тому його етнологічних розвідок: „Rozwoj narodowosci nowoczesnej” (1923 р.), а, отже, й як цінний вклад до наукової теорії нації взагалі.

Велике зацікавлення до національних питань виявляє польсько-національна демократія. До її табору належать два активні етнологи: С. Грабські, автор етнополітичної монографії „Panstwo narodowe” (1929 р.) та проф. Р. Рибарські, що видав соціологічну студію „ao, eoa i aa” (1926 р.). На жаль, в обох цих працях наука є на послугах політики й державного націоналізму.

Як було вже зазначено, крім загально етнологічних установ і видань, в Польщі функціонувало ще кілька спеціально польнознавчих товариств і організацій, здебільшого практично-етнополітичного характеру, завданням яких є захист або поширення польськості в прикордонних провінціях, як напр., „Zwiazek Obroncy Kresow Zachodnich” з централею в Познані, що видає часопис „Strazniza Zachodnia”, орган „Wschod Polski” до цієї категорії доводиться зарахувати також товариство „Rada organizacyjna polakow z zagranicy”, яка видає свій часопис „Polacy zagranica”.

Як бачимо, теоретично етнологія в Польщі була представлена добре, на жаль, не можна сказати, щоб польська теоретична етнологія мала вплив на практичну етнополітику польської держави. Під цим оглядом треба сконстатувати наявний дисонанс. Практично нова Польща не знайшла шляху до позитивного вирішення національних питань, зокрема ж українського. До речі, варто тут згадати про спробу національних меншостей в Польщі видавати свій орган. Маю на увазі місячник „Natio”, що почав виходити у 1927 році і де всі матеріали друкувалися паралельно в чотирьох мовах: польській, німецькій, французькій та англійській. Цей часопис, що мав обслуговувати національні інтереси української, жидівської, німецької та білоруської меншости в Польщі, на жаль, проіснував недовго.

8. Чехо-Словаччина.

Теоретично міркуючи, можна було б припускати, що нарід, який зазнав національного утиску, визволившись й ставши самостійним, не повинен би був утискувати свої національні меншости. Практика багатьох нових держав, що постали після війни, проте заперечує цю етнополітичну гіпотезу. З тим більшою сатисфакцією доводиться відмітити під цим оглядом Фінляндію та Чехо-Словаччину; обидві ці держави практично дали своїм меншостям більше, ніж нормально були до цього зобов'язані відомими міжнародними нормами про захист національних меншостей. Молода Чехо-Словаччина після свого утворення опинилася перед двома важкими національними питаннями: німецьким й мадярським. З боку цих двох національних меншостей загрожувала їй досить реальна небезпека протидержавної ірреденти. Німецьке питання впродовж останніх років було практично і позитивно полагоджено. Німці творять складову частину по-

літичної коаліції в Чехо-Словаччині. Також серед мадярської меншости позитивізм поширюється і здобуває нові позиції. Цікаво, що опозиційно і ревізійністично настроєні саме підкарпатські мадяри. Певні дисонанси у чехо-словацьких взаєминах або в державній політиці на Підкарпатті зв'язані якраз з цією небезпекою іредентичного ревізійнізму або традиційного чеського русофільства. Докладно, з'ясувати ці справи виходило б за межі цієї праці. Загально-теоретична про це мова далі в розділі про етнополітику. Немає зрештою нічого дивного, що Чехо-Словаччина виявила стільки зрозуміння і вміння в ділянці практичної етнополітики. Під цим оглядом вона мала давню й живу традицію та добру ідеологічну спадщину. Була тут мова про Ф. Палацького та його модерне розуміння національної засади в дусі рівноправності й справедливості, з рішучим запереченням принципів національної гегемонії чи виключності.

Відомий чеський публіцист та каменяч чехо-словацької самостійности К. Гавлічек рельєфно зформулював основну засаду міжнародних взаємин у своїй знаній тезі: „Я — пан, титан!” Свого часу цей клич був сказаний на адресу німців, як засаднича база для німецько-чеського порозуміння в колишній Австрії; тепер чехи практично здійснюють цю тезу у відношенні до своїх німецьких співгромадян, перемагаючи атмосферу традиційної чехо-німецької ворожнечі програмовим прямуванням до політичної симбіози (співжиття) між німцями та чехами в рямцях Чехо-Словацької республіки. Сприяє цьому складному, але націоналістично незвичайно цікавому процесу той факт, що на чолі Чехо-Словацької молоді держави стояв і політичним життям її правили націоналісти з фаху. Президент Т. Г. Масарик а також і постійний міністер закордонних справ Єд. Бенеш.

Це токрається практичної етнополітики молоді Чехо-Словаччини. Але також й теоретична націоналістика плакається в цій державі систематично й програмово. Організація спеціальних і зосереджених націоналістичних дослідів у Чехо-Словаччині датується відносно віднедавна. Щойно наприкінці 1929 року у Празі було засновано „Чехо-Словацьке товариство для вивчення національних питань” (Cesko-slowenska Spolecnost pro studium narodnostnich otazek), завдання якого є „наукове й систематичне вивчення національних і міжнародних справ у себе і за кордоном, особливо ж зі становища міжнародного й внутрішньо-державного та з боку правого, політичного, адміністратив-

ного, статистичного, соціологічного, географічного й геологічного, історичного та преісторичного, народо-господарчого, загально-культурного, зокрема ж шкільного”.

Як бачимо тут з цитованого §2 Статуту цього Товариства, що його діяльність передбачає суцільну програму націоналістичних дослідів, які воно переводить суто-науковою методикою. Заходами „Ч.С.Т.В.Н.П.” виходить багатий і цікавий за змістом кварталник: „Національний огляд” (Narodnostni obzor), а в 1933 заснована була спеціальна бібліотека „Національні питання”, де публікуються менші та постійні самостійні розвідки націоналістичного характеру. Досі в цьому виданні вийшли дві добрі інформаційні брошури: д-ра З. Пешка „Культурна автономія національних меншостей” й І. Хмелярка „Европейські меншості та їхні організації” (1933 р.).

Націоналістичного характеру є також дві чеські установи, а саме: Слов'янський Інститут (Slovansky Ustav), та Східний Інститут (Orientalni Ustav), формально засновані вже 1922 р., фактично вони розпочали свою працю щойно в 1928 р. Перший з них має на увазі вивчення слов'янських народів, як шлях до переведення в практику слов'янських взаємин, спеціальним завданням його є вивчення Словаччини та Підкарпаття. Другий — теоретично й практично цікавиться Далеким та Близьким Сходом. Обидві установи розвинули жваву викладову та видавничу діяльність.

Крім цього в Празі існувала ціла назка установ націоналістичного характеру, присвячених вивченню окремих народів і плеканню систематичних з ними зносин: напр., Французький Інститут, Інститут італійської культури; Американський, Голляндсько-Скандинавський, Іберо-Еспанський Інститут, щоб назвати головніші з них. В їхній діяльності практична націоналістика гармонійно переплітається з плеканням фактичних взаємин з даною країною або народом.

Теоретична націоналістика також була поставлена у Чехо-Словаччині дуже добре. Як було зазначено, мала вона серед Чехів давні традиції та видатних представників. Передовсім — Т. Г. Масарика, а відтак д-ра Єд. Бенеша, які обидва трактували національні питання зі становища соціологічного реалізму, під кутом філософського гуманізму, міжнародного солідаризму та природної синтези між національним та вселюдським елементом у суспільному процесі.

Наприкінці світової війни чеське філософічне товариство „Filosoficka Jednota“ в Празі заініціювало цикл викладів,

спеціально присвячених з'ясуванню проблеми нації з різних головних боків виявлення її істоти. Наводжу тут наголочки цих викладів, які наочно свідчать про витриману програмовість цього циклу під національним оглядом.

Наукове і філософське поняття нації (проф. А. Углірж), Нація й земля (доц. В. Дворський), Плем'я й нарід (проф. Я. Матейка), Расові теорії та нація (проф. Є. Радль), Нація й мова (проф. В. Фляйшиганс), Нарід та його література (проф. М. Гашковец), Людина культура й нарід (проф. К. Хотек), Розвиток національної ідеї в Чехах (І. В. Новак), Народи в історії (Г. Опоченський), Народність у мистецтві (В. Штех), Національна наука (Є. Радль), Релігія й нація (Ф. Жіллка), Нація й народне господарство (проф. Я. Мацек), Нація й соціологія (В. Клінебергер), Етика національних відносин (В. Гох), Нація, держава і право (проф. Яр. Каллаб), Нація та імперіалізм (І. В. Гаунер), Поняття Чехо-Словацького народу (Анг. Штефанек), Дух чеської історії в нашому мистецтві (проф. З. Неедлий), Про істоту чеськості (Я. Гербен).

Цей цикл, на жаль, не був доведений до кінця; жовтневий революційний переворот у Празі (1918 р.) перервав ці виклади. Але вісім з них, що вийшли друком трактують основні питання національної проблематики (поняття і дефініцію нації, раси, мови, літератури, держави, права, релігії, істоту чехо-словацької національної синтези) є дуже цінним надбанням з погляду сучасних національних наукових змагань.

Що інтерес до націоналістичних студій у Чехо-Словаччині не занепадає, доказом цього може бути постання і жвава діяльність попередньо згаданих тут національних товариств з Чехо-Словацьким Товариством національних питань на чолі. Але й громадська чехо-словацька опінія жваво цікавиться націоналістичними проблемами. Ілюстрацією цього можна уважати цикл прилюдних викладів про націю й націоналізм, влаштований в Празі в 1932 р. Програмово вони також цікаві, як доказ поглиблення новітньої чеської націоналістичної. Ось теми цього другого циклу націоналістичних викладів: Розвиток національної свідомості (Н. Славік), Націоналізм і народність (З. Неедлий), Нація як завдання (І. В. Козак). До них слід ще додати виклад проф. Ем. Радля: Народність, як наукова проблема (1929 р.). В цих викладах програмово підкреслюється динамічне (психоволонтаристичне) розуміння нації в протилежність до давніш більш поширеного

(біоетнічного) її трактування. Чеський філософ проф. Козак з наголосом, напр., підкреслив, що нація не є щось наперед дане, але що це програмове завдання що і виконання. Ще більш радикально ставить і вирішує це питання видатний чеський біолог і філософ проф. Ем. Радль (Em. Radl). Він рішуче відкидає расове трактування проблеми нації, як і взагалі заперечує встановлення національної приналежності на підставі т. зв. об'єктивних ознак нації (походження, території, мови, культури...). За його думкою, нація як і релігія, з одного боку, є доменом суб'єктивних проявів кожної окремої людини, а з другого — впливу на неї суцільного оточення, головне громадської опінії та державно-політичного примусу. Характеризуючи націю, як суспільне явище, проф. Е. Радль каже, що „народність не є чимсь первісним від природи даним; вона є до певної міри продуктом суспільних умовин. Народність не виростає безпосередньо ані з фізичних, ані з психічних властивостей окремої людини; вона шойно витворюється під впливом громадського життя, отже умовин господарських, впливу школи, родинного та громадського виховання. Інакше кажучи, залежність людини від оточення, від її матеріяльних умовин, від її урядового положення, від суспільних відносин, — є передумовою для її національного світогляду”.

В згоді з психо-волонтаристичним розумінням істоти нації, цитований чеський вчений вважає, що „народність не є ознакою людини, але її обов'язком; не є, отже, вроджена людині, але витворена нею; не є продуктом крові, але закликом до сумління людини; не є витвором століть, але програмою на майбутнє. Суспільно трактована народність не є продуктом природи, але належить до того світу, який ще не існує, але має існувати, є віконцем з того світу явищ до тамтого світу вічності...”.

Ясно, що згаданий автор має на увазі модерну націю. Його цікавить не в генетичному аспекті її розвиток, але в сучасній стадії процесу, як етап до майбутнього завершення. Трактуючи націю-творчий процес виключно з динамічного становища, проф. Ед. Радль не доцінює й недобачає в цьому певні статичні моменти, зафіксовані в історичному минулому. Націолог, звичайно, мусить згармонізувати ці два боки націотворчих процесів, не забуваючи також про їх історичний аспект і ретроспективу.

Я зупинився тут трохи довше на націоналістичній теорії проф. Е. Радля через те, що вона є характерна для новітніх шукань у

ділянці націоналізму. Всупереч деякій своїй однобічності вона вказує нові напрями та шляхи для сучасної націоналістичної науки.

Зрештою, чеську націоналістичну ідеологію характеризує наявне приголошення до демократичного світогляду. Вже каміньорі чеського націоналізму, — Масарик і Бенеш, — органічно виводили та зв'язували новочасні національні рухи з демократизмом нової доби. Ту тезу, що демократія є передумовиною масового націоналізму, — обстоюють також майже всі чеські націоналісти. Докладно й спеціально з'ясував її З. Фірлінгер у своїй недавній монографії „Демократія і національне питання” (1932 р.). Винятком щодо цього лишається відомий лідер молодочехів, а після війни націоналістичної демократії д-р К. Крамарж. Ідеолог неославізму, що засадничо не визнавав і не визнає право українського народу на самоозначення, д-р К. Крамарж у полеміці з націоналістичною теорією та соціологічною методикою міністра Е. Бенеша, іронізує засади демократії та принцип самоозначення народів з погляду становища націоналістичної держави, захищаючи позиції т. зв. інтегрального націоналізму, себто фактично гегемонію пануючої нації в державі з різнонаціональним складом населення. Під цим оглядом ідейно програмовий характер має його полемічна студія проти слов'янської ідеології й політики міністра Е. Бенеша — „На захист слов'янської політики” (1926 р.), до речі, непримиримо ворожої до українського самостійництва, яке до речі, д-р Крамарж все ще вважає австро-германською вигадкою й нежиттєздатним. Зате він уперто боронить позицію „єдиної неподільної Росії...”.

9. Франція.

Не можна заперечити, що у Франції після війни присвячується багато уваги народознавчим дослідженням. Сучасна французька націоналістична наука має здебільшого загальний характер. Конкретний матеріал для своїх дослідів вона шукає поза межами Франції. Вона нехтує, або недобачає початків націоналістично визвольних прямих на теренах цієї країни, що традиційно все вважається клясичним типом націоналістичної держави. Не лише французька політична думка, а також і наука, все ще немов загіпнотизовані революційним ідеалом „єдиної й неподільної” Франції. Французький представник у Союзі народів, Г. де Жувеналь, під час III сесії цієї установи (у вересні 1922 року), на якій саме дебатовалася справа між-

народного захисту національних меншостей, склав таку заяву від імени свого уряду: „якщо Франція не підписує таких пактів, так це через те, що вона не має меншостей. Щоб знайти меншості й Франції, треба було б їх вигадати”. Факти новітнього політичного розвитку Франції подекуди заперечують це категоричне твердження. Сьогодні тяжко вже відкидати зовсім як справу ельзаську, так і зокрема бретонську, що обидві мають свій політично-національний характер. Зокрема бретонський автономізм є фактом, з яким мусить рахуватися також вже і французький уряд. Нагадую велику полемічну промову Р. Пуанкаре (1 і 2 лютого 1929 р.), скеровану проти бретонського націоналізму, який тодішній голова французького уряду кваліфікував, як „пангерманську інтригу”. Інші французькі політики уважають бретонський автономізм справою большевицької Москви. Ще інші додають в ньому загрозу клерикалізму й реакції, або навіть закидають йому замаскований роялізм. Слушно М. Дюгамель, один із провідників та ідеологів цього руху, спростовує ці безпідставні закиди у своїй джерельній монографії: „Бретонське питання й своїх європейських рямках” (1929 р.), переконуючо доводячи, що бретонський автономізм є одним із варіантів сучасного націоналістичного відродження взагалі. Одночасно цікава ця праця, що є добрим націоналістичним вступом до пізнання теперішньої Франції з суто політичного боку, заслуговує на увагу, як виправдана і речева, хоча дуже гостра, критика французького державного централізму. Разом з ґрунтовною німецькою розвідкою Маргарети Цур (С) про бретонський регіоналізм, ця книга М. Дюгамеля добре знайомить читача з фактично націоналістичною структурою сучасної Франції та з початками націоналістичних рухів у цій державі, що незабаром поставлять на порядок денний націоналістичне питання також у Парижі, який досі уважав себе зовсім забезпеченим під цим оглядом. Але націоналістичне питання вирінає перед Францією тепер ще і в іншому аспекті, а саме у зв'язку з націоналістичним пробудженням кольорового людства у колоніях. І це не лише у Африці, але головню в Індії-Китаї, де націоналістично-визвольний рух аннамів спричиняє Франції чимало клопотів і де справді відчуваються наслідки большевицької пропаганди, яка в Азії та серед кольорового людства взагалі ширить націоналістичну, протиевропейську акцію.

З французької новітньої націоналістичної літератури звертає на себе увагу у великому масштабі закроена, але, на жаль, не

закінчена праця Ван Женнеппа (Van Geneppa): „Порівнюючий трактат про народи” (1927 р.), де автор ґрунтовно з’ясовує основи сучасного народознавства, між іншим спеціально зупиняючись на питанні національних кордонів. Інакше і більш у традиційнім для Франції дусі трактує національну проблему другий автор Лявернь (Laveigne), що у своїй монографії: „Національна засада й війна” (1926 р.) оцінює самостійницькі змагання поневолених народів під кутом історії через це ставиться критично до справи т. зв. неісторичних народів на національне самовизначення, між іншим, заперечуючи на цій підставі це право також і для українського народу.

Загальний інтерес до національних дослідів безперечно у Франції є. Доказом цього є численні французькі публікації націографічного характеру. Хоча немає тут спеціальних видавництв народознавчого напрямку, проте, майже усі видавництва політичного характеру публікують праці націологічного змісту. Зокрема збірка публікацій про „Сучасні держави” (Les etats contemporains), що має на увазі також новоповсталі після Першої Світової Війни держави, з етнополітичного боку. Так само інше відоме французьке видавництво присвячене „питанням сучасності” (Les questions du temps present) цікавиться національними питаннями, як про це свідчать публікації націознавчого змісту (напр., про націоналізм молодого Китаю, новочасну Індію, а також і про Україну), що вийшли у ньому. Не менший інтерес французькі видавництва виявляють і до національних й расових питань у колоніях, у зв’язку з визвольними змаганнями серед кольорового людства, про що була вже тут мова на попередніх сторінках.

Націологія не має у Франції свого власного осередку. Вона також не викладається спеціально у високих школах. Проте й зокрема відома паризька школа політичних наук уділяє чимало уваги національним питанням. Між іншим тут у 1927 р. був влаштований спеціальний цикл викладів націознавчого характеру, оголошений відтак друком у збірнику „Європа федералістична” (Прямуювання й факти), де теоретично розвинено було засади політичного федералізму й регіоналізму, а практично — цікаво змальовані між іншим національні відносини в Іспанії та Бельгії, як також національна політика Советів.

Велике зацікавлення до націології виявляють французькі „аложені”, що в 1927 році об’єдналися в „Comite des minorites

nationale de France”, де представлені ельзаська, бретонська, флямандська й корсиканська національні меншості. В цій акції ведуть перед бретонці, які також виявляють активізм на полі національних дослідів, про що вже тут була згадка.

10. Англія.

Стан речей під цим оглядом в Англії де і в чім нагадує ситуацію у Франції. З однією, правда, кардинальною різницею. Бо, коли Франція була й лишається класичною країною державного централізму, то Англія, навпаки, віддавна вже стала на шлях адміністративної децентралізації та класичної самоуправи. Перевага домініонів і колоній над метрополією примушує її до цього. Бритійська спілка народів (British Common wealth of Nations) програмово перебудовується на засадах як найдалі йдучої децентралізації. В ній складові частини (домініони) фактично є чи стають зовсім самостійними державами, лише короною або особою короля символічно зв’язані з метрополією й державним „центром” у Лондоні. Цей в істоті своїй дуже революційний процес проходить зовсім еволюційним шляхом. Але він має також свої „невралгічні точки”, що стимулюють його заінтересовання. Маю на увазі справу ірландську та індуську, які уявляють дві різні, а одночасно дуже актуальні аспекти національної проблеми для Англії. Перше донедавна ще зовсім внутрішнє державне питання Англії щодалі все більше пересувається у сферу закордонної політики. Бо вже є тільки справою часу — остаточне відокремлення Ірландії від Англії, з чим у Лондоні реальні політики починають рахуватися. Індія ж для Англії загрозливе мemento колоніального ренесансу. Не знати, як довго Індія заспокоїться домініяльним положенням, яке фактично вона може вже його досягнути. Революційний індуський націоналізм виявляє стихійну ворожнечу до Англії. Методи його боротьби, як напр., опір М. Ганді, для Англії іноді більше небезпечні за найреволюційнішу терористичну тактику індуських прихильників III інтернаціоналу. Таким чином розвиток політичних подій висуває перед Англією національне питання, ставлячи його руба. Бо за Ірландією самоозначається кельтський елемент (Кімри) в Уельсі й починає будитися Горішня Шотляндія, а за успіхом національно-визвольних змагань Індії пильно і горячково слідкують культурніші аборигенти інших англійських колоній, головно ж прихильники великоарабського руху. Як бачимо, є

чимало підстав для зацікавлення Англії національною проблемою. Слід зазначити, що англійська наука зайнялася цією справою дуже ґрунтовно. Сучасна англійська націологія може бути цього доказом. Я згадав вже тут про джерельні розвідки видатного англійського націолога Р. Мюра, що свою увагу зосередив головню на двох центральних питаннях націознавчої проблематики, а саме: взаємин між державою й нацією, з одного боку, та між націоналізмом і інтернаціоналізмом, з другого боку. Крім нього декілька інших англійських вчених своїми працями кладуть фундаменти під модерну націологію. Подаю тут лише найголовніші із них: С. Герберта, праця якого „Національність та її проблеми” (1920 р.) є гідною уваги спробою систематичної націології. В історичному аспекті трактує національну проблему Й. Х. Роуз (J. H. Rose), автор двох ґрунтовних монографій: „Народність, як фактор модерної історії” (1926 р.) та „Розвиток європейських народів” (1879-1914 рр.), що вийшли одночасно з перше згаданою працею, продовжує свій націознавчі студії головню славистичного змісту — Сетон Вотсон, критично слідкуючи за розвитком національних відносин в Чехо-Словаччині та Югославії. Його нові праці особливо цікаві, як матеріал до вивчення примінення засади національної соборности у державній політичній практиці.

Звичайно, національними справами цікавляться дуже також англійські „аложені”. Найбільше Єгипет, що переживає оце саме фазу своєї революційно-самостійницької боротьби, та Індія, де визвольна боротьба досягла після війни найвищого свого напруження. Індуська соціологія з видатним її представником Радгавамала Мукериджм на чолі, докладно й всебічно з’ясувала істоту національної проблеми визвольних змагань цієї найбільшої колонії Англії. На увагу зокрема заслуговує відома з перекладів на європейські мови книга про націоналізм індуського поета й письменника, до речі, нобелівського лауреата, Рабіндраната Такура (Rabindra Nath Tagore). Автор цей, дезорієнтований помилковою, європейською термінологією, що плутає поняття нації та держави, під назвою націоналізм фактично переводить нищівну критику державного протинаціонального абсолютизму та утиску.

Майже вся преса англійська і журнали систематично стежать за розвитком міжнаціональних відносин у післявоєнному світі, докладно інформуючи та аналізуючи сучасний національний ренесанс. В англійських наукових і

спеціальних товариствах ці справи дуже жваво дебатуються.

Зокрема питання захисту національних меншостей знаходить щирий відгомін і симпатії по той бік Ляманшу. Як бачимо, отже, сучасна Англія справді є однією із головних країн у націологічних дослідах та творення модерної науки про націю.

II. СССР.

Історик початків націології не може, звичайно, оминати Радянщини, де національне питання теоретично і практично трактувалося революційною метою. Становище большевизму Советів до національної проблеми цікаве та оригінальне головню з погляду націософії та етнополітики. Отже, докладніше на ньому доведеться зупинитися у відповідних дальших нарисах цієї праці, спеціально присвячених з’ясуванню проблематики та завданням як націософії й етнополітики, тут обмежилися лише загальною характеристикою большевицької націології. Вона своєрідна й дуже різниться від європейської всім специфічним розумінням істоти нації. Большевицькі ідеологи й теоретики трактують націю виключно в класовому аспекті, відкидаючи дотеперішню всеклясову її структуру та орієнтуючись на майбутню безклясову суспільність. Через те вони ототожнюють націю з пролетаріатом, або, точніше кажучи, з працюючими масами. Бухарін головню тезу большевицької націології формулював так: „В точному науковому розумінні це (цебто нація, -Б.) є сукупність усіх кляс: це не є пролетаріят або буржуазія, але це пролетаріят і буржуазія. Поняття нації обіймає в собі всі кляси суспільности. Тому, оскільки ми орієнтуємося лише на пролетарську диктатуру (підкреслення оригіналу, -Б.), мені здається, — каже видатний теоретик большевизму, — ми не можемо виставляти гасла про право націй на самоозначення. Бо кожен скаже: якщо ви говорите про право націй на самоозначення, цим самим ви визнаєте також фіктивну так зв. волю націй”, що звичайно, втілюється не чим іншим, як у плебісциті т. зв. „цілого населення”, включаючи, отже, і пануючі кляси, або в установчих зборах, в парламенті, скликанім на підставі загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування, що у першу чергу репрезентують пануючі кляси”. Большевицький коментатор цієї теорії, фаховий советський

націолог Г. Сафаров, автор пролетарської націології, — у „Національний вопрос и пролетарят” (1922 р.), зауважує з цього приводу, що: „тов. Бухарін, припускаючи для колоній, для готтентотів, бушменів, негрів, індусів, право на самовизначення, для решти, пропонує самовизначення працюючих кляс кожного народу” (підкреслення оригіналу, - Б.).

Большевицька національна пропаганда на практиці не розрізняє послідовно цих програмових нюансів советської націології. Скоріше навпаки: вона з політичних міркувань свідомо їх затемнює, рясно поширюючи гасло „самоозначення народів” у найрадикальнішому його розумінню, бо як право поневолених народів на повну державну самостійність („вплоть до отделения”). У советській „Деклярації прав народів Росії” оголошеній большевиками незабаром після жовтневого перевороту (2. 11. 1917 р.) підкреслюється „рівність і суверенність народів”, далі „скасування всіх і всяких національних привілеїв та обмежень”, а врешті визнається за всіма народами Радянського Союзу право на повну національну самостійність до політичного відокремлення включно.

Ленін, що для Советів є найбільшим авторитетом також у національній політиці, та який все життя дуже цікавився й досліджував національне питання (20 том його творів обіймає головніші його писання на цю тему) не раз з'ясував тезу про національну рівноправність такої спілки, яку треба збудувати на повному довірі та абсолютній свідомості братерської єдності на зовсім добровільній згоді”.

Етнополітична практика Советів, — як про це була мова, — чим далі більше розходиться з цією націологічною теорією. Коли на III з'їзді (у січні 1917 р.) констатувалося, що „радянська республіка будується на засадах добровільного порозуміння вільних народів, як союзна держава...”, то на VII з'їзді комуністичної партії (у березні 1919 р.) ця теза роз'яснювалася в тому сенсі, що „партія добачає федеративній злуці організованих за радянським типом держав, один з перехідних етапів, що має вести до повного об'єднання”. Ми побачимо на дальших стрінках, якими казуїстичними способами большевики виправдували такі радикальні зміни своєї національної політики.

Слід зазначити, що ця політика не була однакова у відношенні до націй більш культурних й європейського типу та тубільних племен і кольорових народів, до яких советська

Москва все ставилася сприятливіше, програмово поширюючи серед них національну свідомість і національно революціонізуючи їх. Зокрема Азія й азійський Схід користувалися під цим оглядом спеціальною увагою й доброзичливим протекторатом III Інтернаціоналізму. Конгреси східних народів, а зокрема Східній Університет у Москві, де виховувалися кадри пропагаторів большевицької науки з лона кольорового людства, є цього вимовним доказом.

Роблячи підсумок советських надбань у царині націології, можна констатувати, що з науково-соціологічного боку найменше вона дала саме на полі чистої теорії, де можливі її успіхи були наперед обмежені та звужені партійним доктринерством у трактуванні національного питання. Натомість цікавішими й оригінальнішими советські досягнення у сфері етнополітики, про що мова буде далі, а подекуди, і з погляду націософії, беручи на увагу, що большевизм, як світогляд, безперечно є „виявом суторосійської національної стихії”. Ще одна большевицька націологічна ділянка заслуговує на увагу, а саме націографія, — початків національного пробудження й відродження з одного боку азійських „інородців” на теренах Радянського Союзу, а з другого, — серед різних племен кольорового людства взагалі, головно ж в Азії (Китай, Монголія, Манджурія, Індія), але також в Африці (Єгипет) і в Північній Америці (негри). Відкидаючи політичну тенденційність цієї літератури, яка здебільшого не в'яжеться з об'єктивно-науковим трактуванням національних питань, вона проте може бути цікавим джерельним матеріалом для ознайомлення з проявами національного ренесансу серед народів досі забутих, упосліджених, що були об'єктами господарського імперіялізму білої раси, та культурний поступ яких і можливість національного самовизначення здебільшого заперечувалися європейською наукою. Советська націографія під цим оглядом, не дивлячись на всю її політичну тенденційність, не позбавлена каменярського значення при умові критичного до неї ставлення та користування цими працями. Як було вже зазначено попередньо, большевизм на Сході й в колоніях відіграв роль національної повитухи, прискорюючи процеси національної кристалізації серед кольорового людства.

12. Російська еміграція й національне питання.

(П. Н. Мілюков). У зв'язку з темою цього параграфу, треба сказати кілька слів також про російську еміграцію. Практично, вся вона опинилася впродовж останніх кількох років у реставраційному таборі, ідеалом якого є відбудовання єдиної й неподільної Росії. Теоретично вона не уявляє великого зацікавлення до національних проблем, крім, правда, проф. П. Мілюкова, автора ґрунтовної та оригінальної націології (національний вопрос, 1925). Цей видатний російський вчений трактує національне питання на Сході Європи також у своїх останніх історичних працях, присвячених розпаду царської держави й змальованню останніх фаз розвитку російської культури, з другого боку. Мілюков тепер більше політик, ніж вчений. Через це в його писаннях на національні теми практична етнополітика переважає над теоретичною націологією. Він ополегет держави взагалі, а російської великодержави зокрема.

13. Евразійство.

На чужині, серед російської еміграції постала й не без успіху поширювалася один час нова ідеологічна течія, що мусить цікавити націолога, й яка має певний інтерес з погляду науки про націю. Це — евразійство, спроба орієнтації Росії на Азію, але zarazом й спроба культурно-політичної синтези між Азією та Європою через Москву. Евразійство є це своєрідний і проте типовий вияв російської націософії. Ось чому про нього краще буде говорити у дальшому розділі спеціально присвяченому націософії.

14. Італія.

Цим, властиво, вичерпується огляд післявоєнної націології. Лишається ще сказати кілька слів про деякі надбання з цієї наукової царини в інших країнах, де націологія плекається епізодично й несистематично. насамперед слід згадати тут ще про одну країну, що колись була батьківщиною пренаціології, й яка тепер не відіграє жодної майже ролі з погляду націознавчих дослідів. Мова йде про Італію, що, як ми бачили, в часи свого *risorgimento* (відродження) була піонером наукового підходу до національної проблеми; що національну засаду проголосила „святою й божеською

справою”, — що заініціювала великий національний здвиг по всій Європі (Молода Європа), й що від світової війни зовсім замовкла, як країна національних дослідів. Сучасна Італія етнополітично пішла на шлях державного утиску та асиміляції національних меншостей. Фашизм, як пануючий державний лад в Італії, є, безперечно, своєрідним виявом сучасного італійського націоналізму.

15. Жидівський Науковий Інститут.

Одним із найцікавіших проявів ренесансу є безперечно, жидівський сіонізм, ця подивугідна спроба відродження народу Агасфера після двотисячного національного набуття. Річ ясна, що ця спроба вимагає також належного обґрунтування з боку науки. Нова жидівська наука гебраїстичного напрямку, зосереджена в малому ерусалимському університеті, що став одним з найголовніших осередків семітологічних дослідів взагалі, а зокрема ж — справжньою фортецею жидівської науки й національної культури. Крім цього, в Європі жиди мають другу наукову установу першорядного національного значення. Це Жидівський Науковий Інститут, заснований у Вільні в 1925 році. Його завданням є наукове дослідження жидівства в минулому й сучасному націологічною методою. Він має кілька спеціальних секцій, а саме: мовну, господарську, статистичну, історичну, педагогічну та психологічну. Це установа, що має у Вільні власну будівлю, розпоряджає величезною бібліотекою та численними архівами. Вона розвинула велику видавничу діяльність, випустивши цілу низку джерельних праць з обсягу націології. Коло цього Інституту скупчені жидівські наукові сили та дослідники з всього світу.

16. Націологія й еміграція.

Домагання національної соборности є ідеалом, який досі не здійснив ще жодний нарід. Це національна програма — максимум. Потітична дійсність не знає держав соборних з національного боку. Це однаково відноситься до великих і малих держав. Всі вони мають свої національні меншості, „забрані країни”, сезонну чи постійну національну еміграцію поза етнографічною територією. Немає нічого дивного, що кожний нарід цікавиться своєю еміграцією, зокрема постійною. Вже перед війною, напр., німці присвячували

багато уваги своїм землякам на чужині. Після Першої Світової Війни майже всі народи реструкують свій еміграційний елемент. Ми бачили, як спеціально про це дбають німці та поляки. Не менш уважно ставляться до цього питання та вивчають його чехи, які нещодавно завели у себе спеціальний день для позакраєвих земляків, цебто емігрантів. Немає либонь жодної держави, яка б не дбала сьогодні про своїх земляків на чужині. Навіть ті з них, які не виявляють жодного інтересу до націології, проте мають спеціальні установи для вивчення положення й долі своїх емігрантів. Хоч і обмеженого та специфічного призначення, ці організації по своїй природі якщо не націологічного, то бодай етнополітичного характеру. Ось через що я наводжу тут цікавіші з них. Отже, фіни мають у Гельсінках т. зв. „Закордонний Інститут”, що цікавиться долею фінських емігрантів. В Каунасі існує „Товариство для литовців за кордоном”. В Стокгольмі ці справи має на увазі „Державне об'єднання для шведів, перебуваючих за кордоном”. Дбає про свою еміграцію також Голляндія, ще в цім напрямі працює „Об'єднання нідерляндців на чужині” з централею в Газі. Не забуває про своїх закордонних братів Франція, заклавши для цієї мети в Парижі свою „Union pour les France de l'Étranger”. Від 1925 р. в Празі існує „Інститут Чехо-Словаків на чужині”, що працює під проводом відомого чеського статистика й дослідника чехо-словацької національної еміграції — д-ра Я. Ауергана.

17. Каталонія й Україна.

Закінчуючи цей загальний нарис післявоєнної націології, я хочу ще зупинитися на двох країнах, що традиційно залишилися на передових позиціях у цій ділянці громадознавства. Це Каталонія й Україна. Каталонці й українці, що пройшли дошкульну й тяжку школу національної неволі, свої визвольні змагання від самого початку, органічно зв'язували з наукою, даючи піонерів модерної націології (М. Дрогоманов, Ф. Пі-й-Маргалі). Цей каталонсько-український паралелізм, щодо зацікавлення й активності на полі націознавчих студій, має на другому боці swe еспано-російський універсалізм і космополітизм, програмово — дужий, коли не ворожий, до теоретичної націології. Ми бачили, що з російського боку теоретично цікавиться національною проблемою й досліджує її лише проф. М. Мілюков. Серед еспанців він має аналогію в

особі вченого й дипломата проф. С. Мадаріяга, автора оригінальної монографії: „Еспанія”, та дуже цінної націологічної студії „Англійці, французи, еспанці” (1930 р.), що є незвичайно цікавою спробою характеристики згаданих народів з погляду їхньої національної вдачі.

18. Каталонці.

Свою визвольну протиеспанську боротьбу каталонці заклали на ґрунтовному ознайомленню з національними рухами серед інших народів. Звідци їхній інтерес до націології взагалі. сучасне націознавство має серед каталонців визначних і заслужених для цієї молоді науки представників. Згадаю двох найвидатніших з них: відомого каталонського правника Ф. Маспон-й-Англяселя (Maspons i Anglasesell), автора критично-націологічної студії: „Довкола Женеви” (1930 р.), що є ґрунтовною аналізою європейських міжнародних відносин після Першої Світової Війни, та його земляка А. Розвірі-й-Вірхіля (Roviri-i-Wirgili), якого можна вважати одним з найкращих сучасних націологів взагалі. Зокрема на увагу заслуговують його націознавчі студії у зв'язку з каталонським питанням і між іншим, джерельна його праця: „Каталонія й республіка” (1931 р.), де в додатку наведені всі політично-національні акти з історії каталонської визвольної боротьби, починаючи від проголошення першої еспанської республіки в 1873 р.

Каталонці звернули належну увагу й на поставлення націологічних дослідів у міжнародньому масштабі. Вони активно підтримували попередньо тут згадану акцію європейських конгресів для національних меншостей. Вони брали близьку участь в організації „Міжнародньої Асоціації для вивчення прав меншостей” (Association Internationale pour l'Etude de droit des Minorites, на чолі якої стояв попередньо цитований каталонський націолог проф. Маспон-й-Англясель. Врешті, з фонду славетного каталонського астронома й патріота Р. Патшо-й-Хувера була заснована „Institutio Patxot” зі спеціальним призначенням плекати культурні й наукові взаємини між Каталонією й чужиною, накладом якої видана була монументальна збірна праця: „Miscellania Patxot” (1931 р.), де знаходимо кілька першорядних розвідок сутонаціологічного змісту. Визволена Каталонія продовжує цю націологічну традицію менш бадьоро. Словом, жодний націолог не може сьогодні

оминути джерельну та оригінальну каталонську націознавчу літературу, що інформує, між іншим, також і про національні питання в сучасній Іспанії взагалі.

19. Українці.

Входячи 1917 р. у революційну фазу своєї визвольної боротьби, Україна продовжує свою національну традицію, здійснюючи її в політичній практиці. Всеукраїнський Національний Конгрес, скликаний у Києві, приймає, між іншим, спеціальну постанову, якою доручається „Центральній Раді виявити як можна швидче ініціативу в справі утворення міцного союзу тих народів Росії, які, як і українці, домагаються національно-територіальної автономії в демократичній російській республіці”.

Ця постанова була незабаром здійснена скликанням наприкінці вересня 1917 р. також у Києві т. зв. „З'їзду народів”, на якому були представники всіх „іногородців” і „окраїн” російської держави. Цей з'їзд мав передовсім більш маніфестаційний, ніж практичний характер, проте, виставив конкретне домагання перебудовання Нової Росії на федеративних і демократичних засадах, одначе рішуче відкинувши унітаризм і централізм, як політичний анахронізм. Праці цього конгресу, без сумніву, цікаві з погляду історії етнополітичної перебудови Сходу Європи під час революції й наприкінці Великої Війни. В історію етнополітики відновлена українська держава вписала ще один акт, справді, каменярського значення. Це відомий закон про право національно-персональної автономії для трьох головних національних меншостей на території України з 9 січня 1918 р., з одного боку, зафіксований в IV Універсалі, яким проголошувалася самостійність Української Народньої Республіки, а з другого — включений органічно у конституцію цієї держави (VII, §§ 69-78). Цим актом Україна випередила всю Європу й передбачила міжнародний захист національних меншостей, як він, — головною заходами президента В. Вільсона, — був включений у мирові трактати та зв'язаний із Союзом Народів. Формально й фактично навіть у державах, що найліберальніше вирішили справу національних меншостей, як Чехо-Словаччина, Фінляндія, Латвія або Естонія, недержавні їхні народи не користуються такими правами, які новопостаюча українська республіка признала своїм національним меншостям.

Шойно майбутність, що переживе сучасне національне розбурхання, культ війни та насильства, належно можна оцінити історичне значення цього акту Української Народньої Республіки, який поклав підвалини під позитивне національне право, а разом вписав нову сторінку в міжнародне право, вносячи до нього нову ділянку захисту національних меншостей.

20. Українська еміграція й націологія.

Большевицька інвазія та окупація України перервала творчі початки будовання молоді її державности. Але започаткована у Києві ініціативна праця на полі практичної політики продовжується на еміграції у сфері вже й передовсім чистої націології. Під цим оглядом є велика різниця між українською й російською еміграцією. Коли ця остання в національному залишилася за незначними винятками на старих, довоєнних позиціях, українська еміграція виявила в цьому напрямі не абияку творчу ініціативу. І то у всіх ділянках націології, розроблюючи теорію нації й аналізуючи питання практичної політики чи націософії.

Потребу націології авізував автор цих рядків наприкінці Першої світової війни у своїй праці: „Національна справа”, що вийшла під час мирових переговорів. У цей час появилися цікаві націологічні розвідки В. Левинського, присвячені з'ясуванню проблеми: держава й нація та історично освітлюючи становище Соціалістичного Інтернаціоналу до питання поневолених народів. Коли 1921 р. у Відні проф. М. Грушевський заклад Український Соціологічний Інститут, у ньому проф. В. Старосольський виголосив свій курс націології (перший майбуть в Європі взагалі), що відтак вийшов друком („Теорія Нації”, 1921 р.).

Закладена згодом у Подєбрдах Господарська Академія у своєму пляні навчання вводить окремо націологію (при катедрі соціології), де цей предмет впродовж майже десяти років викладав автор цієї праці, в основу якої покладено саме оті виклади. Також у соціологічному семінарі Української Господарської Академії — націології та націографії присвячувалося багато уваги. На I Українському Науковому З'їзді в Празі я представив спеціальний виклад: „Націографія й Націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового досліду нації”, друком оголошений відтак у I т. „Записок Української Господарської Академії”. Національ-

ною проблемою цікавився Український Соціологічний Інститут в Празі, особливо ж його фундатор, покійний М. Ю. Шаповал, головню звертаючи увагу на вивчення питання про поневолені нації та на роллю міста і села в житті народу.

В атомістичному аспекті з'ясував цікаво національну проблему проф. Ст. Рудницький у своїй розвідці „До основ нашого націоналізму” у віденській „Воли” (1920 р.). Націософічною спробою обґрунтування ідеології сучасного паннаціоналізму є відома книга д-ра Дм. Донцова „Націоналізм”. Це лише де які головні праці з новітньої української націології. Вони зовсім не вичерпують списку авторів, що виступали на полі націології.

Із старих представників у цій царині слід згадати М. А. Славінського. З новітніх — покійного вже, але талановитого дослідника проблеми про охорону національних менцостей д-ра Давидівського. Націографією України спеціально цікавиться Н. Григорієв. Проблематику жидівської національної економіки українською мовою з'ясував проф. С. Гольдельман.

Українська публіцистика й преса багато присвячує уваги національним питанням. Цей журналістичний матеріал зі становища націології має, так би мовити, семінарне значення. Оскільки б націологію брати ширше, з урахуванням націографії України, то наведений попередній реєстр авторів довелося б значно поширити. Але це виходило б за межі програми моєї праці. В кінці мушу згадати проф. Ст. Дністрянського, як видатного знавця в усіх питаннях національного питання в державно-політичному аспекті, маючи на увазі тип прийдешньої „нової держави”.

15. Націологія та її архітектоніка

Історичний нарис дотеперішніх націознавчих дослідів і надбань є вимовним і безсумнівним доказом потреби окремої наукової дисципліни, спеціально присвяченої вивченню сучасної нації. Було б зайвим ще якось виправдувати цю тезу. Є також зрозуміло, що націологія може бути тільки спеціальною соціологічною дисципліною, беручи на увагу, що модерна нація є вислідом у першу чергу суспільних процесів. Завданням націології є всебічне з'ясування істоти нації науковою метою. Вона має бути, отже, з одного боку аналітичною наукою, оскільки буде з'ясовувати елементи та істоту націотворчих процесів: з другого боку — вона має

стати синтетичною наукою про націю, зосереджуючи та об'єднуючи досі розпорошені й розрізнені наукові дослідження в цим напрямі.

І. Нарід і нація (етнологія й націологія).

Дослідчим об'єктом націології є модерна нація в процесі її утворення в новітній добі. Це, значить, що завданням націології є з'ясувати, як нарід, що постав і зформувався в попередній історичній фазі, перетворився у модерну націю, як героя сучасної історії. Нарід, що з боку своєї суспільної структури та будови основно різниться від модерної нації, — є об'єктом наукових дослідів етнології та етнографії, відносно генетичної соціології. Націологія (а також націографія) нав'язує націознавчі студії там, де закінчує їх етнологія та етнографія. У своїй істоті процеси сутогенетичні й націогенетичні неоднакові. Через це й різні їхні продукти: нарід та нація. Нарід — це, так би мовити, націотворчий сирівець, з якого може розвинути нація. Нарід — це етнографічна, національно не викристалізована ще маса. Нація ж — масово усвідомлений й організований колектив. Нарід — це етногенний розчин; нація — це викристалізований суспільний агрегат.

Історія доводить, що не всі народи перетворилися в націю. Несприятливі географічні, господарські, політичні, суспільні умовини не раз загальмували ці процеси. Приклад — провансальський нарід, підбитий французами, що й досі не оформувався в модерну націю, хоча у зв'язку із загальним національним ренесансом також серед провансальців почалося було національно-культурне пробудження. Іншим прикладом можуть бути флямандці, що у Бельгії вже вийшли із стану історичної летаргії й перед нашими очима перетворюються у модерну націю. Натомість у Франції їхні земляки виявляють покищо слабший націотворчий активізм. Взагалі, сучасна доба сприятливіша для націотворчих процесів. Прокинулися й національно самовизначаються майже всі т. зв. неісторичні народи — по кицьки, як напр., баски, що тепер борються за свою автономію в Іспанії, та каталонці вже здобули свою політично-територіальну самоуправу. Власне ця стихійність національно-визвольних змагань у наш час є також одним з аргументів промовляючих на користь самоозначення націології, як окремої наукової дисципліни.

Це протиставлення нарід — нація може декому видатися штучним і необґрунтованим. Адже, мовляв, іде про одну й ту саму річ, бо ж нація — це лише чужа назва для питомого поняття про нарід. Таке припущення було б, проте, помилковим. Дуалізм в назвах: нарід — нація не є чимсь випадковим, з ним доводиться мати до діла не лише в українській мові; характерне це й типове явище для усіх європейських мов. Ф. Нойман у своїй попередньо цитованій монографії „Нарід і нація”, спеціально зупиняється і досліджує факт цього термінологічного дуалізму, який він констатує у німців (Volk-Nation), у французів (peuple-nation), італійців (popolo-nazione), англійців (people-nation), еспанців (pueblo-nación). Зрештою, ці два поняття розрізнила вже також латинська мова, як про це свідчать дві клясичні назви: ei-aio. Цей термінологічний дуалізм має, як ми бачимо далі, своє соціологічне пояснення і відповідає суспільно-структурній розбудові нації в її історичному розвитку. Перетворення народу в націю йшло поруч з поширенням і покликанням національної свідомості серед усіх його складових шарів, отже, від центру до периферії. Модерна нація обіймає всі суспільні шари, з яких складається нарід. Натомість, в народі нація була по черзі репрезентована лише горішніми її верствами від корони й династії до панства і буржуазії. В цьому саме криється ключ до зрозуміння дуалізму в назвах нарід — нація, як і до зрозуміння різниці між модерною нацією і народом.

Націологія, як було вже зазначено, має вивчити модерну націю. Нарід — це домена дослідів етнології та генетичної соціології. В. Вундт, напр., окреслює етнологію, як „науку про постання народів, їхні властивості та поширення на землі. „Історична або генетична націологія має лише критично використати і усистематизувати для своїх потреб надбаня двох цих згаданих дисциплін у царині загального народознавства.

Таким чином ми опинилися на порозі розподілу націології на її складові частини, цебто архітекtonіки цієї науки.

2. Архітекtonіка націології. В загальних рисах архітекtonіка націології, тобто розподіл її на частини, можна уявити собі так:

1. Історична або генетична націологія, як вступна частина цієї дисципліни, що з'ясовує систематичною методою на підставі даних етнології (етнографії) та генетичної соціології

— процеси етногенези, цебто утворювання народів із первісних племен;

2. Націоаналітика, що вивчає складові елементи модерної нації та її суспільну структуру;

3. Націодинаміка (зглядно механіка), що досліджує національні рухи, як суспільні процеси;

4. Етнополітика — цебто національна політика, завданням якої є збагнення у першу чергу істоти взаємин між нацією і державою, а відтак винайдення відповідних засобів до якнайдоцільнішого полагодження національних питань на практиці. Конкретна етнополітика — це у своїй істоті націотехніка, що трактує практично справи захисту національних меншостей, інформації про них, тощо;

5. Націософія — до компетенції якої належить з'ясування проблематики нації з ідеологічного та філософського боку, отже, наукове освітлення таких питань, як нація й людство, космополітизм, інтернаціоналізм та націоналізм. Націософія має вивчати далі проблеми й проблематику національної культури та етики, а врешті — паталогії, для чого саме наша доба розбурханого й агресивного паннаціоналізму (напр., італійський фашизм, німецький гітлеризм, але також і большевицький національний імперіалізм) постачає силу документального і повчального матеріалу. Національна паталогія, як про це свідчить новітня історія й сучасність, органічно зв'язана з націоналістичними ідеологіями; через це я зараховую її до рубрики націософії, а не етнополітики, де націоналістичний психоз практично виявляється;

6. Націотипологія й характерологія — це кінцева частина націології, узагальнююча підсумки націознавчих дослідів і робляча з них систематичні висновки; вона, отже, встановлює типи й класифікацію нації, — визначає питомі риси їхньої вдачі (характерологія). Націологію доповнює націографія, цебто описова націологія, яка, послуговуючись методою й тезами теоретичного націознавства, має змалювати наявні нації в їхньому фактичному бутті, як самостійні суспільні спільноти. Одним з головних завдань націографії має бути, між іншим, обґрунтування національної статистики та картографії.

Так у загальних рисах, на мою думку, має виглядати внутрішня структура націології, як спеціальної дисципліни для вивчення нації. Це, звичайно, тільки проєкт схеми архітекtonіки націології, яка пербує оце саме в процесі постання й творення, цебто в чинному стані, далекому навіть

від можливості догматичного зафіксування складових її частин. Запропонована схема може бути, отже, поширена або скорочена, чи перебудована залежно від фактичних надбань націоналогічних дослідів. Одним словом, попередньо наведена тут схема архітекτονіки націоналогії - це лише її робоча програма, здійснення якої вимагатиме ще чимало часу та її колективних зусиль всіх, хто працює в цій ділянці соціології та кого спеціально цікавлять національні проблеми.

3. Потреба координації та організації національних дослідів. Національні питання належать до найактуальніших справ нашої доби. Націогенетичні процеси викликають скрізь по всьому світі незвичайно гострий політичний фермент. Сучасна етнополітика й головна націотехніка, на жаль, на практиці мало рахуються з наукою. Методи їхньої практики здебільшого алхімічні. Зайво казати, як це не лише недоцільно, але просто небезпечно з погляду найближчої історичної майбутності. Завдяки цьому нація, що є одним з головних культуротворчих чинників, фактично може стати деструктивним її елементом. Вся наша сучасність занадто зполітизована. Але найбільше майбутнє слабує на цю гіпертрофію політики післявоєнний паннаціоналізм. Лише науковий критицизм зможе очистити його від тих руїницьких елементів, завдяки яким сучасний неонаціоналізм став паталогічним явищем у громадському житті. Паталогія на психозі теперішнього перечуленого та стихійного націоналізму також промовляє за потребу науки про націю й вимагає раціональної координації та зосередження націоналогічних дослідів, досі занадто розпорошених, а здебільшого, навіть, і випадкового характеру.

Конкретно це означає потребу міжнародної централі, напр., Інтернаціонального Націологічного Інституту; далі періодичних міжнародних національних конгресів; національного щорічника, або ще краще спеціального націоналогічного журналу; і врешті - націоналістичної бібліотеки, де б виходили публікації про актуальні національні питання.

Одним словом, є конечно потрібна якнайдоцільніша координація й організація наукової праці в цій царині, а отже й найтісніше об'єднання й зосередження наукових сил та установ, що працюють на цьому відтинку соціологічної науки.

II. СКЛАДНИКИ Й БУДОВА НАЦІЇ (Етногенеза й націогенеза)

16. Загальний огляд всесвітньої етногенези (Народотворення)

Нація — порівнюючи новітній витвір суспільних процесів (соціогенези), що найяскравіше досі виявився в Європі. Соціологічно він мало ще досліджений і з'ясований. Етнологія, отже, „наука про постання народів, їхні властивості та поширення на землі”, — фактично цікавилася й вивчала примітивні племена та початкові форми суспільного життя. Так само й генетична соціологія. Антропологія, що по думці проф. С. Рудницького, „у першій мірі покликана до всебічного розслідування тих груп людства, що їх звано народами...” — фактично з'ясовує ролі й вплив природи у суспільнотворчих процесах, а отже й етногенези, цебто постання й формування народів. Властиво немає ще досі вичерпуючої наукової відповіді на те, „як зароджувалися й утворювалися народи, навіть історичні. Бо історія, що також цікавилася цією справою, з'ясовувала ці дуже складні процеси однобокою лінійною методою, маючи на увазі головну поступово хронологічне їхнє чергування. Початки народотворення для неї здебільшого зникали десь у присмерку мітології та патріотичних або національних легенд. Не слід забувати, що писана історія обіймає порівнюване невеликий період часу. Для європейського континенту з виключенням античної Греції та Риму, — це властиво післяхристиянська ера. Фактична ж історія людства й процес соціальної його еволюції нараховує вже не одну тисячу років.

4. Людина й суспільство. Археологія відкрила нам людину, як суспільну істоту, виправдуючи отже відому тезу Арістотеля про неї, як про „суспільну тварину” (зоополіткон), а разом спростовуючи новітні погляди з цього приводу чи то Т. Гобса, чи то Ж. Ж. Руссо, що обидва свою суспільну філософію виводили з помилкового припущення про асоціальний стан первісної людини. Англійський філософ, автор класичного твору: „Левіафан” (1551 р.), уявляв собі цього дикуна, як розбишаву, що немов вовк, вічно гризся з усіма („людина людині — вовк”; „війна всіх проти всіх”); його французький колега, автор славетного трактату: „Суспільний договір” (1768 р.) — навпаки ідеа-

лізував цього первісного Робінзона, якого, за його думкою, здеправувала культура й громадський поступ, заложений від початку на суспільній несправедливості й господарському визиску. „Людина народилася вільною, але скрізь вона є в кайданах”, — таким твердженням починається „Du Contrast Social” цей ідеологічний катехізис Великої французької революції. Гоббс і Руссо були представниками соціологічного контрактуалізму, цебто теорії постання організованого суспільства шляхом „соціального контракту”. Вони обидва помилялися щодо напряму громадського розвитку. „Суспільна умова” — це не вихідна його точка, а скоріше кінцева мета. Індивід є витвором суспільства, а не навпаки. Людина, як слушно зауважив Гердер, — це стадна тварина (Herdentier). Людське стадо, — проформа суспільного розвідку та дальшими етапами якого є рід, плем'я, пранарід, нарід, нація. Таким чином соціологічно націогенеза й етногенеза уявляються, як спеціальні, — хронологічно все пізніші, — прояви соціогенези, цебто суспільно творчих процесів взагалі. Типологія, цебто загальна схема цих процесів, зокрема в початкових їх фазах, по всьому світі майже однакова, і це говорить за спільне походження людського роду (моногенеза). Дальші й особливо вищі її форми — неоднакові на різних континентах, залежно від природи, географічного положення та історичного процесу.

5. Розподіл соціогенези й етногенези за континентами. Австралія, Африка, відтак країни навкруги рівника, — це зони примітивної соціогенези та розпорошеної ще громадської організованості. Азія, — континент сталих цивілізацій та історичних народів, а отже й вищих форм народотворення. Під цим оглядом особливо цікаві країни, що положені навкруги Середземного моря та в Передній Азії, де межують три континенти Старого Світу (Азії, Африки та Європи). Тут майже лабораторно можна вивчати процеси етногенези культурних та історичних народів. Прикладами насильно припиненої етногенези під впливом історії може бути трагічна доля питомої перуанської або мексиканської цивілізації південноамериканських тубільних народів: Інків та Ацтеків, з яких це останнє переживає свій національний ренесанс у сучасній Мексиці. Проте найвищих форм етногенеза, як прогрес народотворення, досягла лише в Європі.

Європа (передумовини етногенези). Європа, — це батьківщина нації. Тут процес етногенези знайшов своє завер-

шення в націогенезі, цебто в утворенню модерних націй, вивчення яких є головним предметом і завданням націології, як спеціальної науки. Тут постали й розвинулися новочасні національні рухи. Тут від середини ХІХ ст. ми є свідками того могутнього й величавого процесу, що влучно був названий пробудженням або відродженням народів і під впливом якого прокинулося до самостійного національного життя в першу чергу європейські, т. зв. неісторичні народи, але який згодом від початку цього століття захопив усю земну кулю, викликаючи націотворчий здвиг серед кольорових племен усіх частин світу. Націолог, якого цікавить механіка й динаміка націотворчих процесів, мусить отже якнайбільшу увагу звернути на Європу, цю робітню націогенетичної емпірії. Але в Європі так само найкраще можна вивчати етногенезу, цебто формування народів історичних і державних. Може виринути зовсім природне запитання: Через що саме наш континент опинився в такому упривілейованому положенню під цим оглядом?

Загальна відповідь на це була б така, що ніде на земській кулі немає другого континенту, де б передумовини для культурного та громадського розвідку були сприятливішими, ніж саме в Європі, де, як побачимо далі, зародилося людство й звідки воно поширилося по всьому світі. Приблизно в цьому самому порядку проходили відтак і процеси соціогенези й етногенези на різних континентах. Природа подбала про те, щоб в Європі рід людський міг розвиватися без тяжких перепон. Географічне її положення й підсоння сприяли суспільному та культурному поступу її мешканців. Хоча джерела й початки європейської культури лежать в Передній Азії, але дальший її розвиток через Грецію та Рим пішов і захопив Європу. Тут також витворені були вищі форми політичної й суспільної історії. Тут продовжувалися дальші етапи етногенези, що в Старому Орієнті (напр., Асирія, Вавилонія, Єгипет і т.д.) або в античному світі (Греція, Рим) — зупинилися на початковому щаблі формування народів, бо тоді перед 4000 — 2000 роками не було ще суспільних передумовин для повної кристалізації таких громадських колективів; внутрішні складники їх були замало зв'язані між собою в наслідок механічної, а не огранічної їхньої структури. Ці античні народи (від сумерійців-аккадійців, до античних греків, римлян та кельтів) ілюструють різні хронологічно послідовні етапи, так би мовити, мозаїкового типу суспільної структури, де поодинокі

групи й класи населення були різко розмежовані одна від одного, цебто існували попри себе в порядку певної суспільної ієрархії. Видатний чеський географ, один із найкращих знавців австралійської етногенези, покійний проф. Ю. Данеш, — слушно звернув увагу на відносно недавнє зформування сучасних культурних народів, одночасно з'ясовуючи причини цього явища. „Ті ознаки, — каже він у своїй останній праці „Постання й занепад тубільців в Австралії та Океанії”, (1924 р.), — які ми уважаємо тепер типовими для окремих народів вищої культури та які підкреслюємо й шлекаємо, є вислідом лише недавньої доби інтенсивних істричних зносин”.

Сучасні народи, об'єднані в собі головно книжною культурою й політичним розвитком, — є витворами зовсім модерними, великі мовні групи, як ми їх сьогодні розрізняємо, — можливо кілька тисячоліть старші у своїх основах... Щойно модерна демократична культура вириває й долішні суспільні шари із споконвічного стану свідомого забуття й вирівнює в середині народи, неоднорідні їхні складники, різноманітно перемішані в єдину суспільність, культурно й політично рівноправну. В римській імперії та в державах фєвдальних зорганізованих попри себе жили майже без культурного зв'язку шари з надбутком культури обіч верств незвичайно варварських у тісному суспільстві гостро розшарованому, немов різні касти великих моравлиних або термітних громад. На щастя, зміни політичного буття були частими вже від часів передісторичних: пануючі класи проковтнулися новими завойовниками або зміцнілими підданими; безнастанний вир змін ніколи не дозволював того, щоб людське суспільство розмежовувалося в гостро відмінні типи, між якими виключені були б перехід та перехресчування. Правда, під цим оглядом суспільна еволюція була дуже повільна і найвищих щаблів досягла лише в Європі.

Ніщо не гальмує так кристалізацію народів, а далі перетворення їх у модерну націю, як саме оці внутрішні суспільні перегородки. Прикладом такого внутрішньогромадського роз'єднання може бути кастовий устрій. Клясичний його зразок — іднуські касти. Якщо процес формування іднуського народу так запізнився й тепер проходить із такими великими ускладненнями та дуже кволо, то в першій мірі спричиняє це кастовий устрій Індії, що майже одну п'яту частину всього населення цієї країни тримає на положенні безправних паріїв, отже, людських істот виве-

дених за дужки громадського життя. Рабство в античному світі та кріпацтво в пізніших часах гальмували, звичайно, процеси народотворення, темп яких природно залежав й обумовлений був суспільним розкріпаченням людства.

Але це одна тільки з передумовин народотворення. Не менш важною під цим оглядом є інша, для якої в Європі також склалися сприятливіші обставини. Це певна стабілізація, цебто заспокоєння й територіяльне визначення й обмеження в просторі суспільних процесів, а разом з тим і відповідно до цього їхня інтенсифікація, цебто здужчання. Річ ясна, що в примітивному стані, який характеризує розпорошеність та, ізоляція людських гуртів із одного боку, а з другого випадкове й періодичне їх скупчення для якоїсь мети (головно захисту від ворога або спільного придбання поживи) не може бути мови про згадану соціогенетичну стабілізацію. Також у номадів, що територіяльно дуже розкидаються, не має сприятливого ґрунту для народотворення. Їхні „орди” зокрема монгольські, є своєрідним прикладом сутодисциплінованої „розпорошеності”. Щойно хліборобство, з'язане з територіяльною ослістю, витворює найкращі суспільні передумовини для етногенної „седиментації”, тобто справжнього натарування-скупчення населення і перетворення його в компактнішу суспільність, яку можна назвати основою народу. Під цим оглядом Європа з усіх континентів опинилася в найкращому положенні. Процеси масової міґрації, так зв. перенаселення народів тут завершилося вже перед кінцем першого тисячоріччя нашої ери. З VII ст. починається ліквідація того історичного хаосу, що був спричинений розпадом античного світу й мандрівки варварів. Наприкінці першого тисячоліття нашої ери починають визначатися перші політичні контури майбутньої Європи, а одночасно як на західній її периферії, так подекуди в її центрі розпочалися етногенетичні процеси, в наслідок яких впродовж майже тисячі років зформувалися сучасні європейські народи.

Чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація та млявіше проходило утворювання народів. А це тому, що тут і головно в південносхідній її частині, а передовсім в Україні, міґрація азійських народів дуже затяглася та гальмувала розвиток етногенези. В Україні, напр., міґрація закінчилася щойно у XVIII ст., отже, коли у західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений і вона стояла на порозі своєї націо-

генетичної фази, цебто формування модерних націй та пробудження й відродження т. зв. неісторичних політично-державно поневолених народів. Великою Французькою Революцією (1789 р.) довершується ця доба західноєвропейської етногенези і починається ера націогенези, цебто перетворення цих народів у модерні нації.

Політична кристалізація Європи в попередньому періоді та зв'язане з нею територіальне розмежування її створили певні зовнішні кордони, в межах яких могли проходити ці народотворчі процеси. Їхня інтенсивність залежала від гущення населення, що спроквола, але поступово зростало в процесі історії. Біологічна гущавина населення є передумовиною для іншої, яку Є. Дюркгейм влучно назвав „моральною гущавиною” (*la densite morale*), розуміючи під цим громадську або суспільну її функцію. Цей самий вчений визначає наведене поняття ще, як гущавину також динамічну, цебто таку, що сприяє напруженню суспільного руху. Інакше він називає її ще „моральною близькістю” (*la proximite morale*), підкреслюючи цим культурне й духове зближення в лоні суспільства під впливом цього соціогенетичного чинника. З погляду етногенези й націогенези роля власне цього фактора має першорядне й далекосягле значення. І знову ж таки в Європі доби після середньовічної у зв'язку з винаходом друку, постанням науки, зростом населення, спрокволим обмеженням і розкладом суспільних внутрішніх перегородок. В наслідок, словом, культурного й соціального визволення, кульмінаційною точкою якою був 1789 рік — втворювалися сприятливіші обставини і передумовини для все інтенсивнішої етногенези та дальшої націогенези. Через це саме Європа стала континентом народів, батьківщиною модерної нації, виплекала свій тип етногенези й націогенези.

Азія. В інших частинах світу в минулому доводиться констатувати здебільшого лише нижчі фази народотворення. Ніде — навіть в Азії, де постали попередні людські цивілізації — етногенеза не досягла викінчених своїх форм. Як приклад можна навести нарід китайський, без сумніву, один з найстарших культурних та історичних народів світу, що зформувався в своїх етногенетичних основах раніше, ніж в Європі розпочалися народотворчі процеси, але який незабаром зупинився й немов законсервувався на довший час, затримуючи Китай під громадським оглядом в стані якоїсь історичної летаргії; з неї китайський нарід прокинувся щойно під час своєї національної революції в 1911 р., від коли в

„Небесній Імперії”, що впродовж соток років була символічним зразком культурного й громадського застою, — розпочався знову припинений процес народотворення, цим разом прямуючи шляхами новітньої європейської націогенези. Різні причини й чинники обумовили загальмування китайської етногенези. Але рішальним під цим оглядом були перевага закостенілого традиціоналізму, гальмуючого будьякий поступ; жахливе збюрократизовання мандаринського устрою, незвичайна трудність китайської грамоти, мало придатної як засіб масової освіти. Або візьмемо інший приклад — Японію. Модерна японська нація, як ми її знаємо тепер, зформувалася щойно в другій половині XIX ст. так само як, напр., в Європі нація італійська, використовуючи європейські культурні, наукові та політичні надбання. Ще яскравіше це явище кидається у вічі на прикладі Туреччини, що від здобуття Царгороду (1453 р.) та аж до кінця XVIII ст. була безнастанно загрозою Європи, а від середини XIX ст. опинилася в стані безнадійного політичного розкладу. Молодотурецька революція 1908 р. „розворушила цю хору людину над Босфором”, на неминучий похорон якої нетерпляче чекала європейська дипломатія. Від так почався процес видужання Туреччини що потім пережила кілька катастрофальних війн до світової включно і під впливом Кемалю встала на шлях національного самоозначення, знову ж таки беручи приклад з Європи. Цих зразків можна було б навести ще більше: згадати хоч би Персію, що національно почала відроджуватися від революції 1907 р., або Індію, де новочасний національно-визвольний рух ідеологічно є зв'язаний з Європою. Це саме можна сказати про національно пробуджений Індо-Китай, з яким має тепер багато клопоту Франція; проголляндську Індію, де після світової війни відчувається наявна національна й суспільна ферментація.

Большевизм і національне пробудження кольорового людства. У цій новітній націогенезі не лише в Азії, але посеред кольорового людства всього світу, в першу чергу в позаєвропейських колоніях національно-революційну ролю відіграв, без сумніву, московський большевизм. Так, як на прикінці XVIII ст. французька революція була прологом до національного пробудження й відродження Європи, так під впливом большевицької жовтневої революції остаточно прокинулася національно Азія, а відтак кольорове людство інших континентів. Багато цьому сприяла пропаганда

Комітерну в колоніях і виховання кадрів кольорових пропагандистів у Московському університеті для кольорових народів. Безперечний вплив мала на це також національна політика Советів щодо власних азійських інордців в напрямі їх культурно-мовного самовизначення, на потребу чого звернув увагу вже Ленін. Оскільки спочатку міжнародна орієнтація Советів була яскраво протиевропейська, а одночасно обличчям звернена на Схід — до Азії, таке прихильне ставлення до азійських „інордців” з боку радянської влади є зовсім зрозуміле. Дійсно вже за цієї влади більшість з них здобули власну абетку, піднесли рідну мову до щабля літературної, мали змогу плекати власну культуру; словом, національно самовизначилися. Представники цих нових східних народів на цьогорічному конгресі советських письменників у Москві прилюдно констатували свої культурно-національні надбання в СРСР. Можна думати, що вони були щиріші й більш відповідали фактам, ніж, напр., заяви з цього приводу й там же українських або грузинських радянських письменників. Національна політика Советів істотно й фактично в обох цих випадках зовсім різна. Україна чи Грузія рішуче й безоглядно поборюється советським режимом під закидом національної контрреволюції, а одночасно ця сама влада сприяє національному пробудженню серед сибірських або середньоазійських тубільців, що політично не грають і ніколи не можуть мати серйозного значення для Росії зі становища національної, а тим менше вже міжнародньої політики.

Коли, отже, представник Мордві, маленького фіно-угорського народця над Волгою, констатував на згаданому Московському конгресі советських письменників, що мордивське письменство постало щойно перед 10 роками, що це безумовний факт, як фактом є також те, що він далі казав у своєму привітанню: „... давніше слово „Мордва” було символом темряви. Поневолений мордивський нарід не мав ані абетки, ані письменства... . Щойно жовтнева революція нас визволила, сьогодні можна сказати, що маємо свою власну абетку і своє письменство”. Або ось неменш цікава заява башкірця, отже, представника також фіно-угорського народу з Поволжжя, потатаршиного вже дуже за часів царизму, коли „башкири не мали шкіл і коли тільки 3% башкирського населення вміло читати або писати. Татарський торговельний капітал, мулли і вчителі були вірними помічниками царизму. Татарська культура панувала

серед башкирів, письменники яких писали по — татарському аж до 1924 р. Сьогодні маємо свою літературну мову та письменство”. На спеціальну увагу заслуговує заява таджікстанського делегата Лахнумі: „слово Таджік у старих словниках, — казав він, — пояснювалося так: Таджіки — це ім'я колись існувавшого племені. Сьогодні це не існує вже плем'я, не тільки що живе, але навіть стало політично організованим народом, має всі передумовини для великого господарського і культурного розвитку...”. Зокрема цікавий кінцевий уступ привітання цього делегата: „Таджицькою мовою говорять в Індії, Персії та в Афганістані; таджицьке советське письменство є для цих людей єдиним джерелом звісток про життя в ССРСР”. Так з допомогою своїх азійських „інордців” большевики промощують шлях для своєї пропаганди в Азії взагалі. Поневолені народи використовують большевизм як засіб національно-визвольної боротьби проти своїх гнобителів: Китай — проти зазіхань Японії; Індія, Афганістан, Персія — проти Англії. В Японії пропаганда Комінтерна знаходить чималий відгук серед закріпачених й господарських зруйнованих широких мас; в Кореї — це допомога в протияпонській кампанії і т. д. Так проти власного завдання й бажання цей московський продукт, перенесений до Азії викликає в першу чергу національний фермент; сприяє скорішому перебігу азійської націогенези в напрямі національного самовизначення азійських народів; словом є одним з чинників народження „Молодої Азії”, так само, як перед 100 роками революції 1830 і 1848 років сприяли поширенню національних рухів в Європі, що тоді переживала свою національну весну, ідеологічно об'єднана довкола попередньо згаданого тут товариства — „Молода Європа”. Так Азія, як континент, стає під стяг європейської націогенези, ідучи, звичайно своїм власним шляхом і навіть мріючи вже про всеазійське об'єднання (Паназія), що, річ ясна, політично буде орієнтована проти Європи в першу чергу, але й проти З'єднаних Держав Америки, звідки паназіятизм запозичає доктрину Монрое про невтручання іншоконтинентальних держав у свої хатні справи. Азія для азійців! — таке є гасло цього молодого паназійського руху.

Большевизм зосередив свою головну увагу на Азії з моментів геополітичного характеру, цебто орієнтуючись політично на Схід. Зрештою, його вплив поширюється також на інші континенти, скрізь викликаючи народотворчий фермент серед кольорового людства, що у советській Москві

добачає свого широкого оборонця та приятеля. В Африці вплив комуністичної пропаганди відчувається головню на півночі. В Північній Америці вона цікавиться спеціально поневоленими неграми; в Південній — большевизм спричинив національне ферментування серед автохтонного індіяньського населення, що починає спроквола прокидатися, вертаючи до традиції передеспанської ери (Мехіко).

Африка. З погляду етногенези цей „чорний континент” ще зовсім молодий. Він був мало сприятливий для інтенсивніших суспільно-творчих процесів, що тут все зосереджені довкола родини, як соціального ядра. Французький знавець Африки М. Деляфос (M. Delafosse) у своїй розвідці: „Негро-африканські цивілізації” (1925 р.), характеризуючи цей континент з політично-організаційного боку, констатує, що тип „держави-родини” є „без сумніву найтривкішою зо всіх політичних організацій чорної Африки...”. Дальшим етапом у цім напрямі він уважає тип „держави-плем’я”, або „держави-село”, беручи на увагу, що осередком його є здебільшого сільська громада; ще вищим шаблоном — тип „держави-кантону”, що „панує в чорній Африці. В дійсності це маленьке королівство, що уявляє із себе об’єднання скоріше географічного, ніж етнічного порядку”. Так само й найвищі форми чорно-африканських держав, які М. Меляфос називає імперіями, та які постають шляхом конфедерованих „держав-кантонів”, — це також об’єднання скоріше політично-територіальних, ніж етнографічного характеру. Суспільна розпорошеність, відсутність попередньо згаданої „громадської гушавини”, обумовлені головню природними властивостями цього континенту, — все це гальмувало темпо й напруження народотворчих процесів в Африці, яка, оскільки йде мова про переважаюче в ній питоме муринське населення, щойно наприкінці минулого й головню в цьому столітті, особливо ж після світової війни, починає національно прокидатися та вступило на шлях етногенези.

Під цим оглядом певні надії можна покладати на дуже численну „Банту” — групу, що компактно заселює південь Африки, аж за рівник, — нараховує понад 30 мільйонів мешканців, що мовно є дуже споріднені. На ній зосередив свою увагу молодий панафриканський рух, що зародився після світової війни серед американських муринів, як своєрідна спроба „чорного сіонізму”, бо його ідеалом є повернення муринів всього світу до Африки, як до своєї старої

батьківщини. Звідси й гасло цього руху: „Африка для африканців!”

Проблематика африканської етногенези. Це, звичайно, „музика майбутности”, а до того ще — не завтрашньої. Конкретне муринське питання загалом дуже складне. Через це М. Деляфос слушно перестерігає перед тим, щоб його передчасно узагальнювати та ставити вже у світовому масштабі. На його думку, краще трактувати цю проблему аналітичною метою в її поодиноких реальних виявах, отже, справу американських негрів; чорних, Антіл, що мають вже парламентне представництво, питання ліберійських негрів, що мають свою державу в Африці й не виправдали покладаних на них надій, як на авангард суспільно-політичного поступу серед тубільного чорного населення. Далі окремо треба трактувати справу суданських муринів або південних „Банту” — племен. (До речі, Банту — це власне назва цілого племені; в перекладі воно означає — людина.). Неоднакове є далі положення муринів у різних колоніях. Африка ж є справді пошматована між усіма європейськими державами, які мають колонії. Колоніяльні режими майже без винятку дуже жорстокі і використовують місцеве населення жажливо та безоглядно винищують його. Німецький етнолог проф. Лушан (F. v. Luschan) — у своєму синтетичному огляді всесвітньої етногенези: „Народи, раси, мови” (1922 р.) характеризує європейську колоніяльну політику чотирма „с”, а саме: „Skavenhandel, Schnapps, Syphylys, Schwundwaren”, цебто торгівля рабами, горівка, пранці (сифілітики) та виробничий брак. „Загалом цей фахівець песимістично задивляється на майбутність африканських автохтонів, гадаючи, що, стара (цебто чорна) Африка швидко прямує до занепаду”.

Найбільш гостра критика колоніяльного імперіялізму завжди буде виправдана. Але не завжди без надійний песимізм щодо майбутности кольорових племен, жертв цієї колоніяльної політики. Європа економічно визискує чорних тубільців; суспільство їх пригнічує, політично поневолює, але європейська духовна культура, що потрохи просочується до них, будить приспану їхню думку та стає зброєю їх визвольних змагань. Є також інші чинники, що сприяють та поглиблюють національне пробудження африканських чорних автохтонів. Це паніслямізм, який особливо має вплив серед арабізованого чорного населення, та большевизм, що програмою поширює гасла національного самовизначення й

визволення серед кольорового населення європейських колоній. Чинником рішального й далекосяжного значення була відтак світова війна, в якій кольорове населення європейських колоній, — а отже й чорне з Африки, брало активну участь і побувало також на босвих фронтах Європи. Вплив війни 1914-1918 років на нього був подвійного характеру:

1. дуже розвіялася авреоля білої раси, а zarazом впав її авторитет і пошана до неї;

2. одночасно зросло почуття власної й расової гідности, громадська свідомість і потреба боротьби за свою рівноправність. Можна сказати, що під гуркотіння гармат на змінному фронті в думку кольорового війська западали й почали жевріти іскорки Вільсонових засад про право всіх народів на самоозначення, особливо ж незабутнє вражіння побут в Європі зробив на американських муринів, що у себе за океаном живуть під тягарем невмолимого бойкоту, а в Парижі почували себе рівноправними громадянами. У цій власне атмосфері юнацького расового оптимізму зародилася думка панафриканізму, про це тут була вже згадка й на чому доведеться це зупинитися в дальшому уступі про американських негрів, серед яких зародився цей панмуринський рух.

Африка цікавить націолога звичайно зі становища етногенези чорної раси. При сучасному стані наукового дослідження цього континенту неможлива точна відповідь на запитання: Які вигляди має ця муринська етногенеза? Проте вже не має сумніву, що тардипійні погляди на негрів, як на плем'я, зовсім нездатне до культурного розвитку та поступу, є дуже помилкові й здебільшого пояснюються расовим упередженням до кольорового людства взагалі, а до муринів зокрема. Новітні досвіди над минувшиною Африки, особливо ж видатного сучасного німецького африколога Л. Фробеніуса, відкрили незвичайно цікаву питому культуру й мистецтво муринських племен. Так само на диво великий поступ американських негрів після скасування невольництва у 1863 р., а до того ще в дуже несприятливій атмосфері систематичного расового бойкоту і саботажу з боку білих, — як і культурні досягнення муринів у деяких інших позаафриканських країнах, напр., антільських, — фактично спростовують стару оцінку їх, як раси меншвартної й культурно пасивної. Оскільки ж іде мова про африканських муринів, то найкраще вони досліджені у французьких коло-

ніях. Треба зазначити, що ставлення французів до своїх кольорових автохтонів, не має того расового упередження й ворожнечі, яке так характерне, для англосаксонських колонізаторів, скажимо англійців у недавньому минулому до індусів, або американців до своїх муринів.

Під цим оглядом дуже вимовним є напр., такий факт. У Парижі поставили пам'ятник героєві світової війни — генералу Манженові. На ньому, довкола нього поставлені, скупчені вояки всіх військових формацій, серед них є також постать мурина, як, представника французької Африки. Трудно уявити собі такий пам'ятник десь в Англії й зовсім неможливо вже в Америці. Там біле населення, вороже до муринів, напевно знищило б його. Французька наука має великі заслуги щодо вивчення й систематичного досліджування чорної раси. Навіть більше: після світової війни — негр один час був дуже модним у французькій літературі. Я вже згадував тут про відомого французького негролога М. Деляфоса, що після довголітньої службової практики в колоніях, яка дала йому змогу ґрунтовно ознайомитися й вивчити побут місцевого кольорового населення, тепер є професором у паризькій колоніальній школі та школі східних мов. Він видав між іншим невеличку, але незвичайно цікаву публікацію: „Душа негра” (1922 р.), що є мініаторною хрестоматією усіх африканських племен, подаючи типові зразки духової культури кожної з них. Неправильним є також дуже поширений погляд про те, що муринські мови зовсім примітивні й непридатні для потреб вищої духової культури. Деякі з них уже вироблені не гірше за європейські національні мови. А. Демезон (Demaison) у нарисі: „Мови й література муринів” (1930 р.) зокрема звертає увагу на дві західноафриканські мови: улоф, якою говорять сенегальці — нарід селянський, але й добрих купців, та мандинж, що поширена серед суданських племен вздовж Нігеру, як міжплеменна мова три мільйонного населення. Улофи мають дуже старе й багате усне письменство, яке плекають від давна місцеві трубадури, т. зв. „ґріо”. Зрештою типовими його зразками є казки, прислів'я, що яскраво з'ясовують побут місцевого населення, далі героїчні пісні мітичні легенди, які змальовують їхній світогляд. Обидві ці мови зовсім пристосовані вже до потреб сучасного культурного життя. Вирази технічні вони запозичають з європейських мов: морські з англійської, будівельні та церковні з португальської, а особливо ж з французької. Звичайно, у зв'язку з

іслямом відчувається на них вплив арабської мови. Проте каже А. Демнезон, — „кожен рух, кожна думка, кожен намір, кожен прояв діяльності — як додатної, так і від'ємної, мають своє власне означення, так само як і всі істоти й явища природи, що є в будь-якому відношенні до щоденного життя, або творять до нього супровід...”. Як граматично, так і що до свого словника ці мови багаті й зовсім розвинені. Зокрема ж мова „улоф”. „Коли я, — пише цитований французький знавець муринської мови й літератури, — зустрічаюся з чорним сенегальським послом до парламенту Блез Діаньом, то ми звичайно, говоримо на мові його виборців. І ми можемо цілі години балакати про всі можливі речі, на політичні й літературні теми, як і про справи буденного життя, не маючи жодної потреби вжити бодай одне французьке слово. Звичайно, коли починаємо говорити про автомобіль, то ми мусимо випозичити з французької мови такі вирази, як: магнет, пневматика, венти́л або карбуратор. До речі, всі ці технічні назви міжнародні, а не лише французькі. Але я не маю сумніву, що в недалекій майбутності геній мови витворить і тут нові вирази так само, як „мандинж” винайшла вже слова для назви рушниць, бінокля, дзеркала та різних інших речей, яких чорні не знали ще до нашого прибуття”.

Річ ясна, що муринські народи з так розвиненими мовами й втягнені цілковито у вир європейського культурного життя, природно вступають на шлях модерної націогенези та мріють про своє сомоозначення. У 1932 р. в колоніальній рубриці паризького „Le temps” була вміщена незвичайно цікава стаття про розмову з одним камерунським мурином, національно вже свідомим представником чорного народу Яунде. Коли його французький журналіст назвав Банту, він скорегував це відразу ж, представляючись, як Яунде з Камеруну. Дальший перебіг розмови — це один акт оскарження проти колоніальної політики Європи, що зовсім нехтує тубільне населення, політично шматуючи його, як німу худобу, залежно від дипломатичної гри європейських великодержав. „А проте — ми люди, — казав цей Яунде, — а не худоба, яку можна продавати кожних 20 років. Ми маємо право не погодитись не лише з тим, щоб змінювати хазяїв, але звичай та „цивілізовану” європейську мову кожних 20 років...”.

„Ми вже не дикуни, — казав цей каменяч чорного національного відродження, — там (цебто в Африці, -Б.) є проте люди! Ви називаєте тубільцями, але проте це люди...”

Чорний чи жовтий нарід не сміє й не може бути змушений до того, щоб міняв своїх панів вихователів, а отже й мови порозуміння з європейцями в одному поколінні. Бо йде не тільки про одну мову, що такий нарід мусить вивчити. Кожного разу він мусить пристосуватися й підпорядкуватися до нових метод адміністрації, до нового розуміння юстиції, до нових відтинків і дуже поважних чужих цивілізацій. Я вас питаю, — закінчив цей модерний мурин свою розмову з європейцем на тему: — чи довго ви хочите нам морочити голову? Зовсім поважно: чи уважаєте, що це можливо?”

Так думає і говорить національно пробуджена чорна Африка. Звичайно, що не має вже сили, щоб зупинити ці стихійні процеси муринської або кольорової етно— й націогенези. Скоріше чи пізніше біла пануюча раса у своїх власних інтересах буде змушена до визнання цього кольорового національного ренесансу й до порозуміння з ним. На цей шлях мусіла вже вступити Англія, шукаючи нових компромісових засобів щодо вирішення індуського або єгипетського питання. Цього прикладу мусять наслідувати всі інші європейські держави, що мають колонії з автохтонним населенням, яке національно прокинулося й прямує до свого самоозначення й визволення. В північній Африці, — заселений народами хамітського походження (Марокко, Туніс, Алжир, Єгипет, Абесінія), расово й мовно зближеними з передньоазійськими, а взагалі ближчими до європейських, особливо ж південноєвропейських процеси народотворення вже перейшли у стадію націогенези, цебто „формування модерних націй”. Зокрема ж це стосується до колишньої „країни фараонів”. Від середини ХІХ ст. Єгипет національно прокинувся й політично розпочав вперту боротьбу за свою незалежність, яку він фактично вже здобув. Молодий єгипетський сучасний націоналізм має всі типові ознаки європейського. За ним від світової війни стихійно поширюється велико-аробський національний рух, джерело якого лежить у близькому сусідстві та вплив якого збільшується завдяки сучасному паніслямізму, що в Африці є народотворчим чинником безсумнівного значення.

Біла раса в Африці є в абсолютній меншості. Вона дуже тяжко акліматизується тут. Підсоння і природні умовини тут для її поширення, крім північного й південного побережжя, мало сприятливі. Отже, популяційно й біологічно тубільне кольорове населення має наявну перевагу над своїми білими колоніальними панами. Коли воно культурно європейується

й громадські зорганізується, коли самоозначуться серед них бодай кілька чорних і коричневих народів, а ці націогенетичні процеси вже відбуваються перед нашими очима, особливо ж після Першої світової війни, — тоді решта тубільного населення, річ ясна, підпаде впливу цих молодих африканських народів, що визволяться з — під політичного проводу Європи, здійснюючи своє гасло „Африка для африканців”.

Америка. Так званий „Старий Світ”, цебто Європа, Азія та Африка з погляду історичного розвитку народотворчих процесів вже безсумнівну та органічну суцільність. За новітніми даними антропології й етнології — батьківщина людства лежала в Західній Європі. Звідци рід людський поширювався передовсім до Африки, від так на Схід Європи та Азії, згодом і пізніше через північно-східні частини цієї останньої до Північної Америки. Заселення Південної Америки зв'язане також з Африкою. Хронологічно розселення людства тривало довго. Американсько-чеський антрополог Ал. Грдлічка, авторитет у цих справах, гадає у своїх викладах: „Про постання й розвиток людства й майбутність людства” (1924 р.), що поширення людей датується в Європі щойно від кінця останньої льодової доби, отже, приблизно з перед 30 000 років, інакше кажучи, з кінця т. зв. неандертальської фази примітивної людини. Східня Азія починає заселяватися значно пізніше, бо аж на початку „неоліту”, цебто нової кам'яної доби. Щойно відтак прийшла черга на Північну Америку. „Що до заселення Америки, — каже цитований ватор, — немогло мати місця у відносно пізніших часах, за це промовляє дві обставини. Америка зо всіх боків, — крім свого найпівнічніше-східнього виступу, — є так ізольована широчезними морями, що поява там людини була неможлива в доісторичній добі. Людина могла прийти лише із північного сходу Азії, але щоб вона дійшла аж до цих країнних меж, попереду мусіли бути заселені вже майже всі частини цього величезного континенту, придатні для залюднення, що не могло б статися, річ ясна, у дуже давній минулості. Про таку давнину, про добу старшу за кілька тисяч років до Христа — не має жодних даних, як щодо східньої Азії, так і тим більше щодо Америки.

Коли в 1492 р. Колумб відкрив Америку, включаючи її в сферу європейської та весвітньої історії, вона була ще мало заселена, але витворила вже питомі свої форми соціо- й етногенези. На жаль, брутальна і хижацька інвазія Європи, а

зокрема еспанських конквістадорів до середньої та південної Америки зруйнували й зрабували чималі надбання індіанської культури; примусове навернення тубільного населення на християнство, що переводилося в дусі фанатичного католицизму, знищило майже вщент усі пам'ятки духовної культури цих племен і народів. Щойно згодом наука почала реконструвати справжній образ їхнього побуту й життя, що основно різниться від тієї уяви, яка склалася про них під впливом офіційної історіографії переможців. Сьогодні вже ґрунтовно просліджені дуже цікаві, оригінальні цивілізації інків в Перу, ацтеків у Мехіко, майв — в Юкатані. Під кожним оглядом вони витримують критичне порівняння з єгипетською, напр., культурою доби фараонів. Ще трагічніша була доля північно-американських індіан. Тут білий наїздник масово винищив їх так, як і бізонів. Чисельно невеличкі рештки цих „спартанців заходу”, як влучно назвав їх Е. Т. Сетон, великий оборонець і приятель індіан, що знаменито вивчив їх побут і минувшину, від так очистив пам'ятку цього героїчного племені від намулу традиційної брехливої опінії про них і врешті в дусі індіанської життєвої філософії поклав ідеологічні основи під сучасний скавтінг, цебто лісознавство (ооса), — існують вже тільки у спеціальних резерваціях. Так само фізично загибають вони в Канаді, на Алясці й Камчатці, де всього разом залишилось небільше 40 000. Інакше справа уявляється під цим оглядом в південній і середній Америці, де живе ще 2 мільйонів індіанського населення й де положення й вигляди його не є такі безнадійні, як на півночі цього континенту.

Це пояснюється тим, що процеси нової етногенези після XV ст. в обох частинах Америки пішли різними шляхами. На півночі тубільне населення було майже дощенту винищено. Англо-саксонські його пізніші пани рішуче відкинули та безоглядно поборювали політику расового „метисажу” (перемішування). Причину цієї нехоті треба добачати в загрозі з боку чорного населення, що від 1619 р. було експортовано головно з Африки й аж до 1863 р. було закріпачено, немов людська худоба на послугах білих плянтаторів, головно ж у південних штатах північної Америки. Зовсім протилежна під цим оглядом була расова політика у Південній Америці. Тут запаував відразу й скрізь расовий „метисаж”, який сучасний дослідник латинських республік цього континенту Гарсія-Кальдерон уважає характерною ознакою його новочасної етногенези. Еспанська

пануюча меншість безсила була з огляду на значну численність тубільного населення та природні й географічні умовини, що тут значно різнилися від положення під цим оглядом у Північній Америці, — проводити політику расової гегемонії та ізоляції білих. Мішані подружжя, що трактувалися на півночі, як расовий злочин і зрада, на півдні стали нормальним явищем.

Тип метисаж запанував за рахунок білої раси, що тут опинилася в наявному занепаді, зокрема після визволення на початку минулого століття з неволі еспанського панування, коли Південна Америка революційним способом зірвала зв'язок з Мадридом і своєю європейською метрополією.

Новочасна етногенеза в латинській Америці та індіанізм. Від так в т. зв. Латинській Америці почалися незвичайно цікаві для націолога народотворчі процеси. Весь континент у зв'язку зі своїм географічним рельєфом і природними умовами розпався на низку окремих самостійних держав, процес формування яких тягся майже до останніх десятиліть минулого століття. Кожна з цих держав стала самостійним осередком відрубної етногенези. Так від середини XIX ст. постали за океаном у колишній еспанській колонії нові народи: аргентинський, парагвайський, чилійський, перуанський, болівійський, і т. д., з еспанською мовою та бразилійський з португальською. (Бразилія була, як відомо, доменою португальського панування й так само перед 100 роками визволялася з — під державної курателі Лісбони.). Але в дальшому цієї сучасної етногенези в Південній Америці появився новий чинник, що дав їй подекуди інший напрям. Крім метиса європейської культури, що переважав числово майже в усіх південноамериканських республіках, — залишилося там ще багато питомого індіанського населення, яке існувало там своїм традиційним побутом поза межами європейської культури й без жодного іншого контакту з білими панами, крім явно ворожого. В деяких державах, як, напр., у Мехіко, Перу, отже, країнах старої індіанської культури та історичних традицій, це тубільне населення було втягнене у вир сучасного національного ренесансу. Так почалося, отже, на порозі цього століття „індіанське відродження” Південної Америки, що нав'язується до національних традицій доевропейської доби. Американський соціолог Е. А. Росс (Ross), що спеціально досліджував проблематику південноамериканської сучасної етногенези, згадує в своїй книзі про Панама, що напередодні світової

війни у Кузко, столиці колишніх інків, зустрівся і мав розмову з одним із провідників молодіоіндіанського руху, який уважався безпосереднім нащадком інків і користався великим впливом на місцеве тубільне населення. Він з'ясував Россові, що „політика в Перу — це боротьба між еспанськими метисами з Ліми й побережжя та тубільцями з Кузко й середини краю; він передбачав повстання, оскільки Кузко не стане столицею держави. Він мріяв навіть про республіку Кечуа (так називається стара рідна мова інків, -Б.) із столицею Кузко та під протекторатом З'єднаних Держав Америки, на зразок того, який вони мають тепер у Кубі. Цей самий автор констатував далі масовий рух серед болівійських індіан, метою якого є повернення тих земель, що їх поступово було відібрано пануючим неіндіанським елементом. Суспільно-господарські конфлікти на цьому національному ґрунті в Болівії від чверть століття стоять на денному порядку. „Боліційці, на думку проф. Росса, жигимуть на кратері приспаного вулкана, як довго триватиме визиск індіан”.

Індіанізація Мехіко. Найгостріше однак національне пробудження й здвиг індіанської поневоленої стихії виявився в Мехіко, отже, в країні старих індіанських традицій та значних культурних надбань. Безнастанні повстання й революції у Мехіко як спроби безоглядного автократичного їх подужання (напр., під час диктатури президента П. Діаза) здебільшого спричиненні були цим суспільно-національним конфліктом між завойовниками-панами та закріпаченими індіанськими автохтонами. Советський режисер Айзенштайн у своєму відомому фільмі: „Буря над Мехіко”, — звичайно, у більшовицькому дусі складеному, яскраво підкреслив і змалював як суспільний, так і національний бік цієї визвольної мекіканської боротьби, що в революції 1917 р. закінчилася перемогою поневолених автохтонів. Французький письменник Марк Шадури відвідав цю нову Мехіко й докладно ознайомився з її революційними надбаннями й успіхами. Він видав про цю свою подорож книгу документальної вартости: Анагуак або Індіанин без пір'я, так називається цей твір, що з'ясовує нам характер останньої мекіканської революції, яка однаково була спрямована проти втручання північноамериканського капіталу та проти культурної гегемонії Еспанії у колишній батьківщині ацтеків. Ця революція національно свідомо нав'язує на старі традиції свого народу. Вона хоче створити нову власну культуру, будуючи її на староіндіанських підвалинах. Вона радикально

вирішила суспільні питання, проте відкинувши большевицькі методи під цим оглядом і зумівши добре забезпечитися перед небезпекою московської пропаганди. Нова Мехіко — це перша й, звичайно, не остання перемога індіанського елемента в Південній Америці. Навпаки, це успішний пролог на шляху спрокволої реіндіанізації цього континенту. Дехто з американських та англійських дослідників песимістично дивиться на вигляди цього індіанського відродження. Так, напр., Гантінгтон (El. Huntington) гадає, що „індіани занадто відсталі, мають тяжкий спосіб думання й помалу засвоюють нові ідеї. Можливо, що вони зміняться у майбутньому, але факт, що 400 років зносин з білими так мало вплинули на них, не дозволяє зовсім сподіватися цього”.

Дж. Брайс (I. Bryce), що вивчав долю й розвиток демократії по всьому світі, закидає індіанам брак сталості та почину, хоч уважає їх чудовими воюками, але під командою білих або матисів. Гарсія-Кальдерон, автор джерельної монографії: „Латинська Америка, її здвиг і поступ” (1913 р.), констатував перед 30 роками масовий занепад й виродження цих південноамериканських автохтонів. Всі ці закиди мають лише відносну вартість. Автори їх трактують індіан і підходять до них з європейською міркою, а іноді і з расовим упередженням білого пана до кольорового кріпака. Тому оцінка цих критиків є однобічною. Більше рації під цим оглядом має Л. Стоддарт, також скептик і критик кольорового людства, а до того ще фанатичний прихильник всесвітнього панування білої раси, — коли у своїй алярмуючій книзі: „Здвиг кольорового людства” (1925 р.), він шанси індіанського руху оцінює куди вище, за вигляди муринського відродження, а загалом так висловлюється з цього приводу: „Правдива оцінка індіан фактично була така: залишений сам собі, він, без сумніву, міг би виявляти поступ, хоча значно повільнішим темпом за європейські або азійські народи. Але індіанин не був залишений сам собі: навпаки, він був охоплений нараз брутальними й фанатичними завойовниками, що доценту винищили його власну культуру й потопили його у страшній неволі; його духовна минулість була зірвана, а його розвиток зноровлений. Не маючи змоги розвиватися відповідно до своїх напрямних і від природи не здатний пристосуватись до звичаїв своїх еспанських завойовників, індіанин животів, нічого не навчаючись і багато забуваючи з того, що він знав...”.

Такий стан занепаду й неволі тривав 400 років. Чи за цей час

індіани Південної Америки зовсім звиродніли й нездатні до дальшого розвитку? — таке питання ставити можна. Але з відповіддю на нього слід зачекати бодай кілька десятків років.

Є фактом, що вони прокинулися вже та що їх захопив всесвітній подих національного визволення й відродження. Нова Мехіко є покищо першою їхньою перемогою на цьому шляху. Приклад і безсумнівний успіх національного здвигу серед інших кольорових племен дозволяє припускати, що й справа південноамериканських індіан не так зовсім безнадійною. З погляду ж націології їхнє пробудження й новочасний здвиг мають чималий науковий інтерес. Південна Америка — це одна з найцікавіших лабораторій сучасної етногенези.

Північна Америка. Індіани. Цей континент може цікавити націолога з погляду його етногенези щойно після 1492 року, цебто коли він опинився вже під впливом європейської колонізації. Доба старша — перед історичною подорожжю Колюмба, — що остаточно відкрила Америку для Європи, заслуговує на увагу більше з погляду соціогенези, — а саме, як країна первісних форм суспільства, що ґрунтовно дослідив серед індіанських племен групу ірокезів — Морган, автор класичного твору з царини генетичної соціології: „Стародавнє суспільство” (1877 р.).

Індіанське громадське життя передколумбійської доби не перейшло за межі племінного устрою, отже, досягло лише початкових форм етногенези. Не може бути мови про якісь індіанські народи або навіть п'ять чи шість „націй” ірокезів, як про це писалося іноді у старинних працях. Ця індіанська соціогенеза цікава головню як тип т. зв. тотемістичного устрою, що відтак був сконстатований етнологією серед примітивних племен усього світу, а головню серед австралійських тубільців. За теорією В. Вундта, в добу тотемізму не людина панує над звіром, але звір над людиною... (цю характеристику можна поширити в розумінні панування природи взагалі). В класифікації цього ж самого дослідника тотемістичний устрій — це вже друга й вища фаза первісної соціогенези, що є вислідом чималого попереднього суспільного розвідку. З погляду ж етногенези — це доба зформованого племінного устрою й початків зародження народу.

Європейська інвазія в Америку наприкінці XV ст. брутально припинила ці початкові процеси індіанської етно-

генези, засудивши на поталу „червоношкірих” автохтонів цього континенту. В історії експансії білої раси масове винищення північноамериканських індіан є, без сумніву, однією з найганебніших сторінок. Біла історіографія свідомо зфальшувала на некористь індіан драматичний перебіг цієї трагічної боротьби. Щойно тепер, в наслідок протестів молоді неоіндіанської інтелігенції переводиться ревізія давніших наявно тенденційних поглядів на цю справу, — в напрямі реабілітації індіанських племен. Фактично й спочатку реабілітація відбувалася у красному письменстві. Хоч не читав чудового епоса Лонгфеллоу — „Гіагата”. — Про Е. Т. Сетона я вже згадував. Він у своїх писаннях, на підставі особистого досвіду й знайомства з побуток індіан, не лише зреабілітував це плем'я, досі затавроване, як від природи бандитське, але знайшов у ньому найкращі прикмети людської вдачі взагалі, слушно доводячи, що це біла людина скорумновала, заки винищила індіанське населення, яке перед її появою було краще і шляхетніше за нас. Сьогодні залишилися з нього однаково в З'єднаних Державах Америки, як і в Канаді, тільки малочисленні рештки. Сьогодні індіанці у своїй колишній батьківщині є властиво вже музейним раритетом, особливо ж у Канаді. У З'єднаних Державах Америки, де його ізолювали в спеціальних резерваціях, він також загиває. Тепер, правда, ставлення до нього з ґрунту відмінилося, але запізно масово відродити те, що впродовж попередньої доби по-дикунськи й систематично винищувалося; сьогодні в З'єднаних Державах Америки є навіть свого роду расовий культ цих американських автохтонів. Констатувати в собі бодай краплю індіанської крові належить навіть до аристократичного тону, так само, як міліграм муринської крові дискваліфікує людину до восьмого покоління включно. Але все це запізно. Сучасна Північна Америка — це великий цвинтар індіанського племені, з якого, без сумніву, могла б постати своєрідна модерна нація, коли б фізично не була винищена майже вщент етнографічна індіанська сировина. Існує, правда, молода індіанська інтелігенція, національно свідомо своєї відрубности; свідомо також страшних злочинств, заподіяних білими завойовниками супроти їх батьків і дідів. Вона героїчно бореться й не без успіху за реабілітацію національної своєї гідности. Але, здається, що це вже справжні могікани, хоча депопуляція американських індіан начебто припинилася. Під цим оглядом доля й майбутність їх не має цих виглядів, як у

Південній Америці, де вони кількісно є впливовим і масовим чинником у соціо- та етногенних процесах сучасної доби.

2. Муринське питання. Північна Америка з погляду етногенези (після 1492 р.) цікавить дослідника у двох напрямках. З одного боку, як свого роду суспільна лябораторія, де майже на наших очах відбувається цікавий процес етногенної синтези й формування модерної американської нації, а з другого боку, як країна незвичайно загостреного расового конфлікту між білим і чорним населенням на тлі безсумнівного утворювання муринського народу з потомків африканських негрів, що опинилися в Америці в ролі рабів. Спочатку зупинимося на цьому другому питанні, з приводу якого панує хаос не лише в опінії З'єднаних Держав Америки, але подекуди й у світовій громадській думці взагалі. Проблема чорного населення в Північній Америці приваблює увагу соціолога й націолога з кількох причин: насамперед вона є цікавим і дуже своєрідним прикладом сучасної етногенези. Своєрідним через те, що в цім випадку відбувається процес формування нового народу з етнографічної сировини, що расово вважається загально нездатною до суспільного вищого родвитку й поступу. Таким чином, цей процес вартий уваги, як свого роду соціологічний досвід до теоретичної дискусії над питанням про нерівність людських рас, або конкретно про існування вищих і нижчих рас. Слід зазначити далі, що згаданий „соціологічний досвід” проходить у З'єднаних Державах Америки в наявно ненормальних умовах, а саме під незвичайно високим „суспільним тисненням”. Під цим я розумію протимури-ський расовий фанатизм, що всіма засобами, навіть наявно дикунськими, гальмував та унеможлилював громадський розвиток і культурний поступ місцевих муринів. Через це їхні фактичні надбання після скасування невільництва, а вони чималі заслуговують на спеціальну увагу націолога. Словом, проблема американських муринів з боку соціо-націологічного має, мовляв, лябораторно-експериментальний характер для дослідника.

На жаль, писання білих авторів з цього приводу, особливо ж американських вчених, не відзначається належною науковою безсторонністю й не є вільні від расових упереджень. Муринська ж наука ще замолода для ґрунтового збагнення цієї дуже складної проблеми, а чорна публіцистика — слабує, зрозуміло, на самозакоханні й наявне расове упередження до білого племені в трактуванні

цієї дражливої справи. Все це слід мати на увазі, якщо хто хоче докладно прослідити істоту проблеми американських негрів. Ми можемо тут на ній зупинитися загально.

3. До історії американських муринів. Вже історія муринського населення в Північній Америці різно трактується обома зацікавленими сторонами. У білих авторів мурина появились у майбутній батьківщині Вашингтона в ролі рабів, привезених з Африки. В кінці серпня 1619 р. був привезений перший транспорт — а саме — 20 африканських муринів до Віргінії, як це зазначено у щоденнику одного білого сучасника цієї події. Впродовж XVII, а особливо ж XVIII ст. імпорт цього „чорного товару” до Америки все зростав. Сприяла цьому машинізація й розвиток текстильної промисловости наприкінці XVIII ст., а одночасно з цим поширення бавовняних плянтацій в Південних Штатах Північно-Американської Унії та масове запотребування чорних кріпаків для праці на них. Відповідно до цього підносилися ціни на муринів. Коли спочатку дорослого негра-невільника можна було придбати за 125—200 дол., то наприкінці XVIII ст. треба було вже платити від 450—800 дол. за душу, а в середині XIX ст., напередодні скасування невольництва, навіть 1200—1500 дол. В історії людства не багато є чорних сторінок за цю торгівлю живими людьми, а головна за те, що їх ловаили в Африці. Там на місці на 4 вбитих припадав один живий. По дорозі до Америки гинуло звичайно не менше 25% цього людського транспорту. Як їм жилося в американській неволі перед 1861 р., про це всі знають з незабутньої книги Бічер-Стоу (Хатина Вуйка Хоми, 1852 р.), що відіграла роллю оскаржуючого акту проти кріпацтва в Америці, та без сумніву, багато спричинилася до визволення з неволі американських муринів.

Чорні дослідники цього питання подекуди корегують і головню доповнюють історію появи негрів на американському континенті. Вони констатують, що перші мурина прийшли туди вже в XVI ст. не в ролі рабів, але дослідників обох Америк. Вони згадують про мурина Альонца Піетро, що був кермовником на одному з кораблів першої експедиції Хр. Колумба. Мурина брали участь також у пізніших експедиціях еспанських мандрівників і конквістадорів, напр., Кортеза. Вони мають заслуги щодо досліді американського континенту, головню ж південної його частини. Негр Естеваніно керував дослідіами у Новому Мехіко та в Аризоні. Еспанські перші колонізатори Південної Америки закликали

до Америки муринських ремісників. Таким чином, вже перед 1619 р. були в обох Америках мурина, і то як вільні люди, а не раби. Масовий їх імпорт до Північної Америки почався після фактичного заведення рабства чорного населення в XV ст. Від так число муринів, зокрема в Північних З'єднаних Державах масово зростало. В 1715 р. було 58850 негрів-рабів; в 1775 р. — вже 501000, на початку XIX ст. один мільйон. Від 1807 року починаються перші обмеження й заборона торгівлі муринами, але нелегально вона продовжується далі. В 1830 р. число муринського населення в З'єднаних Державах досягло 2300000 душ, а в 1860 р., отже, напередодні скасування невольництва воно подвоїлося: муринів числилося тоді 4441000 душ.

Чорні та білі дослідники не однаково також доцінюють вартість і значення муринського елемента в Північній Америці для остання це здебільшого „двоного худоба”: некультурна, безпросвітня—темна. Деякі білі американці заперечують навіть, що Бог створив мурина; на їхню думку, це твір сатани. Іншого погляду щодо цього муринські негрологи. Вони констатують, що африканські негри з своєї чорної батьківщини принесли чималу спадщину. Багато з них було чудовими ремісниками в галузі будівництва й транспортної технології. В цій ролі вони активно брали участь у визвольній війні 1861 — 1865 рр. між північню та півднем З'єднаних Держав. Що муринський елемент, всупереч страшній неволі, не був безпросвітньо темним і зовсім пасивним, а навпаки, він тужив за свободою і кращою долею, видно бодай з того, що ще перед скасуванням чорної неволі, чимало негрів за власні гроші визволялися з ярма; напр., у 1835 р. в Цінцінаті було вже 475 вільних негрів, які викупилися з неволі за сумарну квоту 215000 дол., а в 1860 р. — муринів звільнених власним коштом, було майже 500000. Коли візьмемо на увагу, як тяжко було викупитися з кріпацтва селянам у царській Росії, — згадаймо хоча б історію викупу Шевченка та його заходи щодо визволення його свояків, — тоді щойно належно зможемо оцінити факт самовикупу цих американських негрів, яким здебільшого жилося тяжче в рабстві білих плянтаторів, ніж царським селянам у поміщицькому кріпацтві. Ця обставина примушує до скорегування дуже поширеного погляду на американських муринів першої половини XIX ст., як на елемент культурно зовсім безвартісний і громадсько пасивний. До цього слід ще додати, що негри брали дуже активну участь як в протиан-

глійській революції Північної Америки, так і у визвольній війні за скасування свого рабства. В цій останній — навіть масово; мурин був першим героєм, що загинув у бостонській демонстрації 5 березня 1775 р. Постає цього Кріспуса Атакса увіковічена серед інших жертв цього масакру в т. зв. „колиці свободи” (Cradle of Liberty) в історичній „Faneiril Hall” бостонської ратуші. Навіть американські історики мусли констатувати героїзм муринських військових відділів, що боролися за визволення Північної Америки з-під панування Англії. Менше була оцінена роля негрів у визвольній війні за скасування чорного рабства, де, як каже Г. В. Грейди (H. W. Grady), — не раз „припадало 500 муринів на одного білого...” й під час якої негри дали багато прикладів справжнього героїзму й самопосягати.

4. Скасування чорного рабства в Америці. Рух за визволення американських муринів почався під впливом європейської ліберальної філософії кінця XVIII ст. Фактично він виявився щойно у 30-х роках минулого століття. Прихильниками його були північні штати. Південні, — економічно зацікавлені в утриманні чорного рабства, — вороже ставилися до цих аболіціоністично-гуманітарних змагань. Коли в 1860 р. обрано Лінкольна президентом З'єднаних Держав Америки — аболіціонізм переміг і це нестало приводом озброєного конфлікту між Півднем і Північчю цієї державної спілки. Півден відпав від Вашингтону, заклавши свою окрему конфедерацію, столицею її став Річмонд, а президентом Дейвіс (аі). 22 вересня 1862 р. Лінкольні заповів звільнення з рабства усіх негрів в цій зревольтованій частині З'єднаних Держав Америки на 1 січня 1863 р. Горожанська війна з Річмондом і Вашингтоном тривала ще зо три роки. Вона закінчилася перемогою аболіціоністичної Півночі. 18 грудня 1865 р. XIII додаток до конституції З.Д.А. стверджував цілковите скасування чорного рабства. XIV додаток до неї з 28 липня 1868 р. надав їм виборчі права. Врешті XV додаток з 30 березня 1870 р. ще раз підкреслив громадську рівноправність населення З.Д.А. без огляду на їх расове походження чи закріпачення в минулому. Цими актами 4,5 мільйона муринів формально були розкріпачені й громадські зрівноправнені. Кажу й підкреслюю формально, бо фактично вони ще й досі, отже, майже 70 років після скасування невольництва, є на півдні З.Д.А. громадськими паріями — кастою, яку нащадки білих панів побороють всіма засобами. Тасмна боева організація: „Ku-Klux-Klan”, що постала

незабаром після закінчення сецесійної війни та завданням якої було „повернути муринів на їхні місце”, подбала про те, що не лише безоглядно стероризувати вчорашніх чорних рабів, але й щоб фактично анулювати громадські права, забезпечені муринам попередньо згаданими додатками до американської конситуції. В міжчасі 1890 — 1910 рр. майже всі південні штати З.Д.А. обмежили виборчі права муринів, заводячи високий земельний чи податковий ценз. Одночасно скрізь на півдні постала ціла низка протимуринських законів і звичаєвих норм, якими негри були деградовані навіть у своїй людській гідності. Серед цих обмежень на увагу заслуговують т. зв. „Jim Crow Laws”, якими забороняється особам „африканського походження” сідати поруч білих у потягах і трамваях. Для чорних таким чином заведені були напівдні З.Д.А. окремі залізничні та трамвайні вагони, відносно відділи в них. Так само переведено було расове розмежування дітей у школах; від так в ресторанах, театрах, бібліотеках і навіть церквах, де мурини або мусять сидіти на спеціальних місцях, або куди їм зовсім заборонений вступ. 29 штатів (із загального числа 49) забороняє мішані подружжя між білим й чорними, а деякі — і з мулатами, в жилах яких тече одна четвертина або одна восьма чорної крові. Жорстоко переслідуються також конкубінат, цебто фактичне подружжя в таких випадках. Особливо ж нещадно карається вихід заміж або конкубінат білої жінки з мурином. За це звичайно негр буває жертвою т. зв. суда „лінчу”, цебто дикунського самосуду натовпу. В міжчасі 1865—1922 рр. в З.Д.А. було загалом „лінчовано” 4157 осіб, з чого 3124 муринів і 1033 білих. Останніми роками після війни число проти муринських „лінчів” дуже зросло, а погроми негрів стали майже побутовим явищем у З.Д.А. Для зрозуміння цього факту слід зазначити, що антинегрим американців нагадує антисемітизм деяких європейських народів і до того ще середньовічної доби. Отже, як бачимо, визволення муринів перед 70 роками було дуже зглядне. Чорні кріпаки здебільшого опинилися з великими руками, — без засобів до існування, без можливости знайдення людської праці, а до цього всього вони були фактично оточені доволу невидимим муром герметично щільної ненависти з боку білого населення. Незабаром появилися нові замасковані форми закріпачення муринського населення у формі т. зв. „пеонажу”, цебто використання їхньої праці за оплату натурою з боку білих землевласників. Лінкольні, що сам впав жертвою негрофобії, інакше уявляв

собі визволення муринів. Крім особистої свободи, вони мали одержати наділи землі й господарську допомогу на перші часи, доки стануть на власні ноги. З цією метою 3.III.1865 р. була заложена спеціальна установа „Freedmen's Bureau“ (Бюро для звільнених). Воно проіснувало до 1 січня 1869 р., багато зробивши для розповсюдження початкової освіти серед муринів (закладено понад 4000 шкіл). Але його компетенція у справах господарської й суспільної опіки була дуже обмежена. Зрештою, праця тієї установи гальмувалася ворогами скасування невільництва негрів. Таким чином вона не мала фактичної змоги й часу перевести як слід, діло „реконструкції“ після сецесійної війни. Незабаром почалася хвиля нової негрофобії, що зовсім унеможливила якусь плянову акцію в цім напрямі. Мурини були полишені самі собі, оскільки не рахувати випадкової негрофільської філантропії з боку деяких гуманітарних (особливо ж релігійних) організацій. Ці стихійні перешкоди для їх громадського розвитку й культурного поступу мав я на увазі, кажучи про високе „суспільне тиснення“, під яким відбувається процес новітньої чорної етно- й націогенези в Північній Америці. Загалом ту громадську атмосферу, в якій живуть мурини у південних штатах З.Д.А., можна схарактеризувати, як програмовий та систематичний бойкот і саботаж з боку місцевого білого населення. Ніколи біла людина не назве свого чорного сусіда або сусідку — паном чи панією, хоча б розходилося про найбільш заслужених негрів. В телефонних або інформаційних альманахах для прилюдного вжитку негрів подаються звичайно без титулів, але попереджує зірка для зазначення, що ця людина належить до кольорового племені. В містах на півдні З.Д.А. мурини, звичайно, живуть на периферії, окремо, немов, замкнені в чорному „гетто“. Особливо ж муринська бідота мешкає в дуже негігієнічних умовах. Цікаво, як стверджує це у своїй праці: „Сьогоднішня Америка“ французький видатний америколог А. Зігфрід, що білі муніципалітети свідомо оминають це муринське „гетто“, щоб модернізувалися ці частини міста, які є справжнім розсадником різних пошестей. Мовляв, хай загине ця чорна сарана. На щастя мурини, шляхом санітарної та медичної самопомоги поборюють ці негігієнічні умовини існування своїх земляків. Завдяки цьому їм вдалося в міжчасі 1910—22 рр. понизити смертність чорного населення на 20%, а щодо туберкульозу, то навіть на 42%. Одночасно за цей час пересічний вік муринів був підвищений

на п'ять років. Дуже красномовно характеризує негрофобію білих на півдні З.Д.А. т. зв. „credo“ (вірую), що складається з дев'яти точок. Зміст цієї расової філософії такий: Південні штати американської унії, де масово живуть мурини, є „країною білих“ (a ie a' sou). Панами її назавжди мусять бути білі. Знаючи, що на одну білу людину припадає тут десять негрів, треба вжити всіх заходів, щоб не допустити до об'єднання й зороганізування чорних, бо інакше є небезпека „варфоломейської ночі“ з боку цих останніх. Негри — це нижча раса. Муринська маса не піднеслася над рівень звірячої. Освічений негр не є кращим за вивчену мавпу. Негр не задовольняється малим, він хоче все. Через це небезпечно щобуть йому давати. Негр є дуже змисловий й через це небезпечний для білої жінки. Єдиним захостом перед цією загорозою є „лінч“. Але не досить мурина лише вбити, треба його мучити, бо „вислід цього буває кращий, а зрештою, негр не страждає так, якими на його місці це відчував білий“. Коли білий чоловік зведе муринку, то це зовсім інша річ, бо вона „наперед годиться на це; увесь світ знає, що для муринки не має більшої гордості, ніж стати матір'ю від білого батька“. Майже клясичною є сама теза цього протимуринського катехизму. „Ми розуміємо негрів — згучить вона — ми знаємо, щого їм треба. В істоті речі, вони нас люблять і ми чудово розуміємося. Північ не розуміє муринів: вона підлещується до них та псує їх; а врешті вони погорджують нею. Європейці ще менш розуміють їх. А ті, що розуміють, — тримаються тієї думки, що й ми. Хто ж іншого погляду на це, ніж ми, той не розуміє муринів“. Негр — це брехун від природи. Ніколи не можна йому вірити. Мурин має виборче право, з чого виникають різні незручності. На щастя ми зуміли перевернути та анулювати федеральний закон про це. Все ж таки слід бути на сторожі, бо негри можуть збьокуватися з республіканцями, що все захищають їхні громадські права.

Ця антимуринська програма, яка тут за браком місця наведена в скороченому переказі (текстуально це знамените „seo“ подано в джерельній праці французького негролога — колишнього проф. шикагівського університету Ф. Л. Шелля: „Питання чорних у З'єднаних Державах“) — дуже вимовна й через це не потребує жодних пояснень. Вона полегшує зрозуміння протимуринської політики на півдні З.Д.А., як це була тут з'ясована попередньо. До речі, дикунськими ексцесами звільнених негрів проти білих після скасування

рабства й головно під час сецесійної війни, звичайно пояснюють ці південні негрофоби, своєю протимуриНСьку люТЬ. Закид у дійсності дуже перебільшений і загально безпідставний. Генерал Дж. Б. Гордон, один із провідників визвольної акції, на запитання, як мурина поводитися після війни, відповів: „Вони трималися так добре, що в Джорджії (один з південних штатів, заселений компактно муринами) не рідко доводилося чути, що жодне інше плем'я на світі, звільнене з рабства серед таких обставин, не поводитися б краще”. Як дивиться на цю справу расово неупереджена американська наука? Ось авторитетна заява відомого етнолога Фр. Боаса, що спеціально досліджував це питання. До речі, вона цікава ще через те, що трактує цю проблему з її расового й генетичного боку. „Мурина були раптово вирвані з африканського ґрунту й тому зовсім втратили свої старі закони та звичаї. Замість цього вони опинилися в рабстві й усього того, що з ним зв'язане. Далі, вони пройшли через етап повної дезорганізації й були втягнені в нещадну господарську боротьбу. Цього досить, щоб пояснити меншеартість досягнених ними надбань. Немає тому потреби побиватися з цього приводу за теорією дідичної їхньої меншеартости. ... словом, є всі підстави припускати, що коли мурина матиме відповідні полегші й нагоду, він буде здатний так само виконати свої громадські обов'язки, як його білий сусід. Можливо, що він не дає стільки великих людей, як біла раса, й що пересічно творчі його властивості не дорівнюють прикметам білого племені. Але є велика сила чорних, що здатні випередити своїх білих конкурентів”.

До речі, отже, буде тепер ознайомитися з тим, чого досягли американські негри після скасування чорного невільництва.

5. Надбання американських мурина після визволення. З одного боку американські негри самі подбали про те, щоб ознайомити культурний світ з тим, чого вони досягли за перших шість десятиків років своєї фактично дуже обмеженої волі. Під цим оглядом заслуговує на увагу зразково складна інформаційна публікація Р. Елізе00 негрів, або інакше кажучи, що кожен десятий громадянин З'єднаних Держав є мурином. З другого боку, попередньо цитований французький негролог Фр. Л. Шелль (Fr. Schoell) в другому додатку до своєї джерельної праці робить підсумок поступу американських негрів за добу 54 років (1866—1920 рр.). Більш деталізований баянс подає нарис Р. Елізера. Краще систематизований є підсумок Фр. Шелля. Через це доцільно кори-

стуватися обома цими джерелами, що доповнюють одне одного. Французький муринознавець визначає у своєму підсумку оці три головні ділянки: поступ на полі господарському, просвітньому й релігійному.

I. Господарські надбання	1866 р.	1920 р.
Власні дома	12 000	800 000
Фарми під керуванням негрів	20 000	1 000 000
Торговельні підприємства	2 100	50 000
Придбане майно	20 000 000	1 000 000 000

Незвичайно зросла за цей час земельна власність американських негрів. У 1920 р. їм належало 22 міл. акрів, цебто 34 000 км квадратів. землі, вартістю 1,5 мільярда доларів та площею рівною першим англійським п'ятьом штатам в Америці, т. зв. „Нової Англії” (New-Hempshire, Vermont, Massachussets, Connecticut, Rhode Island).

II. Освіта й шкільництво	1866 р.	1920 р.
Процент (%) грамотних	10	80
Високих і середніх шкіл	15	500
Число учнів у початкових школах	100 000	1 800 000
Учителів у всіх школах	600 000	42 000
Майно високих шкіл (в дол.)	60 000	22 000 000
Щорічні видатки на освіту (в дол.)	700 000	18 000 000
Фонди зібрані серед мурина (в дол.)	80 000	1 700 000

Свою освіту та шкільну акцію американські мурина переводять головно шляхом грошової самопомоги в дусі відомого чеського гасла: „Нарід Собі”. Під цим оглядом особливої уваги заслуговує муринаський Технологічний Інститут, т. зв. „Tuskegee Institute”, заснований у 1881 року в чорному штаті Алабама заходами каменяра національного

пробудження американських негрів Букер Т. Вашингтона. Цей колишній кріпак, що після скасування чорного рабства, фактично опинився на положенню безпритульної дитини, все своє життя присвятив справі культурного піднесення муринського населення в З.Д.А. Йому самому не вдалося переробити в собі „комплексу меншевартості”, прищепленого американським неграм у наслідок попереднього невільництва, а пізнішого расового бойкоту. Він не мріяв ще про рівновартість своїх земляків з білими сусідами, але хотів озброїти їх культурно й головно дати їм добру технічну освіту для забезпечення кращої долі. Так зародилася в ньому думка Технологічного Інституту для американських муринів, що був збудований за власні гроші негрів, власними їх руками. Тепер це дуже імпозантна установа, яка займає площу в 2 000 акрів, має 120 будинків, — 200 чоловік лекторського персоналу й понад 2 000 слухачів, річний кошторис її дійшов до 500 000 доларів. Американські негри слушно пишуться цим надбанням своїх культурних змагань. Іншою не менш заслуженою їх освітньою установою є „Ааа ісіу” в штаті Джорджія. На полі шкільно-культурному досягнення муринів справді імпонуюче. Не більше 20% анальфabetів; понад 10 000 людей з високою освітою, з яких багато закінчило найкращі північно-американські університети (Yale, Harvard, Columbia), де немає бойкоту чорних слухачів — і все те за якихось 50—60 років та в незвичайно тяжких умовах ворожої расової атмосфери. Таким вислідам щиро може позаздрити американським муринам не один європейський нарід. А коли до цього додати, що американські мурини мають своїх видатних вчених, письменників, мистців — особливо ж малярів і співаків, серед них не одного світової слави і відомих в Європі; коли пригадати далі, що прізвиська 81 негра були зазначені у відомому альманасі видатних американців — „Whó's Who in America” — й коли, врешті сконстатуємо, що вони мають численну й дуже поширену власну пресу, що нараховує понад 450 часописів усіх типів (напр., „Chicago Defender”, який виходить у накладі 250 000 й має 20 сторінок, — є, без сумніву, одним з найпоширеніших і найбільших часописів цього типу), то доводиться майже без заперечень визнати наявний національний поступ чорного населення в З.Д.А. З цього боку небагато поневоленних народів світу можуть їм дорівняти.

Але, вертаючи до перерваного огляду цих досягнень, як їх спеціалізував Л. Шелль, наведемо ще останню рубрику з його

цитованої праці, що знайомить читача з поступом американських негрів у церковно-релігійній діяльності.

Що було в	1866 р.	1920 р.
Число церков	700	45 000
Число парохіян	600 000	4 800 000
Число недільних шкіл	1 000	46 000
Число учнів у цих школах	50 000	2 250 000
Вартість майна муринських церков і релігійних установ в ам. долярах	1 500 000	85 000 000

Навіть цей лише загальний підсумок культурних надбань американських муринів промовляє проти некритичної негрофобії білого населення в З.Д.А. Має рацію німецький етнолог Лушан, що під час світової війни практично ознайомився з муринським питанням у З.Д.А., коли у своєму огляді всесвітньої етногенези — каже з цього приводу: „Якщо неупереджений обсерватор хотів би дебути пізнати суспільні умовини, серед яких живе кольорове населення Унії, скрізь він мусить прийти до висновку, що проти цього руху висовувані закиди є безмежно перебільшені; чим більше будемо вивчати там його подробиці, тим скоріше прийдемо до признання без застережень справді величезного поступу кольорового населення (автор має на увазі тільки американських негрів, — Б.) після визволення в 1863 році”.

6. Світова війна й Панафриканізм. Тут було вже зазначено, що світова війна викликала загальний здвиг серед усього кольорового лядства. Особливо ж доводиться це констатувати відносно американських муринів. Після оголошення війни З.Д.А центральним Європейським державам було покликано до війська 330 000 негрів. З них 100 000 опинилося у Франції та 42 воювало активно на західному фронті. Мурини показали себе добрими вояками. Чотири муринські полки одержали французькі найвищі відзначення. Перебування у Франції й гарне ставлення до чорного війська місцевого білого населення залишив серед муринів незабутній і расово-революційний вплив. Це констатують згідно, як англійський публіцист Ст. Грагем (порів. його книгу: „Діти рабів”, 1920 р.), так і американський його колега

Г. Зелігман (порів. його працю: „Муринське обличчя Америки”, 1920 р.). Світова війна остаточно подужала той „комплекс меншевартости”, як кольорового племені, що тут вже згадувалося, й від якого не міг вже визволитися піонер національного пробудження американських негрів Буккер Вашингтон, докази чого можемо знайти в його цікавій „Автобіографії”, яка безперечно є одним з найавтентичніших джерел до історії муринського руху й питання в З.Д.А. Провідник молодомуринського руху в Америці В. С. Бургардт — Дюбуа, пишучи після світової війни про кривди, заподіяні кольоровому людству білою расою, й констатує, що кольорові народи числово переважають над білими, каже далі, що на будече вони не терпітимуть знуцання над собою ані однієї хвилини більше. Вони відповідять на дальші спроби продовжувати дотеперішню політику щодо них з боку білих „війною, а війна кольорових племен перевищить у нелюдському дикунстві всі війни, які світ бачив. Бо кольорове людство може багато де чого пригадати, й воно нічого з цього не забуло”.

7. Змагання до расової рівноправності й панафриканізм. Реакція проти цього цього расового комплексу меншевартости почалася вже перед світовою війною серед „дітей рабів”, з рядів яких вийшли каменярі молодомуринських змагань. Ідеологом і провідником цього руху можна уважати саме згаданого незвичайно талановитого вченого й письменника д-ра В. С. Дюбуа, мулата з походження. Він видає знаменито редагований муринський журнал „Криза” (Crisis), він був фундатором Ліги для захисту кольорового людства (аіоа Association for the Advancement of Colored People) та ініціатором й організатором панафриканських конгресів, а передовсім автором двох дуже цікавих творів: „Душа чорного народу” та „Темрява”, з яких перша є ключем до пізнання й зрозуміння муринської національної проблеми, друга ж це свого роду критично-поетичною візією присмерку білої раси. Цей провідник американських муринів заклав основи чорної націософії, ідеологічним виявом чого є панафриканізм. У відозві до світу II панафриканського конгресу, (що восени 1921 р. відбулася в Лондоні — Брюсселі, й на якому були представлені 26 груп муринського населення зі всього світу), — є докладно формульована програма домагань чорної раси. Головні її точки наведемо у розділі про націософію, куди вона відноситься своїм змістом. Тут слід зазначити, що вона базується на засаді „абсолютної рівності

рас з боку фізичного, політичного й суспільного...” та виходить з того передбачення, що „є обов’язком культурного світу всіма засобами допомогти запізненим і поневоленим расам, щоб їм була дана змога повноти життя. Авангард цього расового панафриканізму творить чорна молодь, що студіює в Європі, а головню у Франції. У Парижі в 1927 року почав виходити щомісячник як орган захисту чорної раси. Покищо панафриканізм це тільки національний фермент, — політичне значення якого лежить у майбутньому. Вплив цього чинника тим активнішає, що повернувши до Америки з європейського фронту, чорні воєнки — зустрілися з старою а іноді навіть ще більш загостреною негрофобією. Їм радилося — забути те, з чим вони приїхали звідти. Це було приводом до бурхливих „расових заворушень” у З.Д.А., починаючи головню з 1919 року. Чималу ролю в цих кривавих подіях відіграв господарський момент. Річ у тім, що під час війни у зв’язку з розцвітом військової промисловости відбувся значний пересув чорного населення з півдня на північ і головню з сіл до міст. У Шікаго цей приріст у міжчасі 1910—1920 років досяг максимуму — 242,2%, в абсолютних числах піднеслися з 45 000 до 109 000. Одночасно збільшення білого населення рівнявся лише 20%. В Нью Йорку — приріст муринів за цю добу хоча менший, проте також великий, бо аж 67%. У містах південних штатів, негри живуть компактно, він хитається від 51% до 58% (Сен-Льюї, Цінцінаті). Доки тривала війна й повною ходою йшли військові постачання, ніхто не звертав уваги на цю масову урбанізацію — (переселення до міст) муринів, мовляв, „чим більше негрів, тим ще краще для бавовни”. Але після війни почалася расова реакція подиктована страхом перед майоризацією з боку муринів білої раси. Це було приводом до згаданих „расових заворушень”, як в Америці називають погроми негрів. Це переляк білих має остільки свою рацію, що як повчас досвід Європи, місто поперше перетворює пасивну селянську масу в національно свідоме й активне населення, а подруге що про його національний характер рішає етнографічна селянська маса найближчого оточення. Для південноамериканських штатів Північної Унії з компактним масовим муринським населенням — це дає певні сприятливі перспективи, за які промавляють також вища біологічна потенція та зріст чорного населення у порівнянні з білим.

8. Загальні націологічні висновки з муринської етногенези в Америці. На цьому можна закінчити цей подекуди довгий

екскурс про муринське питання в З.Д.А. З погляду етно- й націогенези воно є типологічного значення. На ньому, мовляв, лябораторно можна вивчати процес народотворення з погляду його структури та складових чинників. Воно цікаве далі, як безсумнівний доказ національного пробудження кольорового людства та його здатності до утворення народів у модерному розумінню цього поняття. Етногенетично це питання цікаве також, як зразок національної кристалізації знизу, цебто з етнографічної сировини широких мас без горішніх верств, що відігравали націотворчу роллю в процесі народотворення т. зв. історичних народів, особливо ж в Європі. Воно врешті є типовим прикладом того, що народотворчий процес не є безнадійним навіть серед найнесприятливіших обставин. А це у свою чергу стверджує знову основну націологічну тезу, що пробудження й відродження не лише т. зв. неісторичних народів, але й відсталих рас, отже, кольорового населення, є історично творчим чинником сучасної доби. В цьому сенсі можна назвати її — „націоцентричною”. Нація є таким чином героєм і центром історичного процесу, який переживає тепер увесь світ та все людство. З цього можна зробити тільки один етнополітичний висновок, а саме що зайво й недоцільно механічно поборювати те, як цього хоче державний централізм, — що виростає органічно й що є природним виявом суспільного розвитку та культурних змагань нашої доби.

9. Етногенетика З'єднаних Держав Америки. Обидві Америки, як бачимо є незвичайно цікавими континентами з погляду сучасної етно- й націогенези. Північно Американські Сполучені Штати з цього боку особливо приваблюють увагу націолога. Впродовж 300 років, зокрема ж після 1776 року, коли П.А.С.Ш. проголосили свою незалежність, пориваючи державно-політичний зв'язок з Англією, зформувалася модерна американська нація. Ця американська націогенеза була дуже своєрідна: вона яскраво відрізняється від історичної європейської етногенези. Перодовсім расово й етнографічно. Американський нарід є злепком з найрізноманітніших європейських національних складників. Ядром цієї національної амальгами був первісний англо-саксонський колонізаційний елемент. Врешті в процесі новітньої колонізації в Сполучених Штатах, особливо ж від середини минулого століття, його населення являло свого роду всеєвропейську етнографічну мозаїку. Крім муринів, про яких

була вже мова, та індіанських автохтонів, що в наслідок фізичного винищення та ізоляції в резерваціях не відігравали майже жодної ролі в народженні цієї американської нації, на її утворення та кристалізацію впливали попри англосаксонського елементу, також скандинавський, слов'янський, романський, кельтський (ірландці), жидівський. Річ ясна, що перетопити цей так різноманітний етногенний матеріал в один національний сплав — соціологічно не було легким процесом. Назовні, асиміляція європейських емігрантів у З.Д.А. довершувалося впродовж трьох поколінь. Мова під цим оглядом уможлиблює контролю цього процесу. Звичайно, перше покоління не встигало ще вивчити англо-американської мови. Діти цих емігрантів були вже двомовні, забуваючи мову своїх батьків. Внуки ж — головно в містах знали вже лише американську мову. Практично не могли, отже, домовитися з своїми дідами. Здавалося, отже, що справа кристалізації американського народу таким чином вирішується, майже зовсім механічним чином й є лише питанням часу. Географічні та економічні умовини дуже сприяли масовому перебігу цієї національної американізації європейської різнонаціональної еміграції в З.Д.А. За думкою деяких вчених, як, напр., німецького географа А. Кірхгофа, Америка була якимсь природним „казаном” національної етногенези. Економічно й суспільно були тут незвичайно сприятливі передумовини для цього процесу. Витворювалася та „громадська гушавина”, як вислід демократичного ладу З.Д.А., що дозволяла масове переміщення всього населення, незалежно від соціально або національного походження. Проте З.Д.А. переживають свою „етнічну кризу”, яку після світової війни змалював відомий французький американолог А. Зігфрід, автор джерельної парці: „Сьогоднішня Америка”. Симптоми цієї кризи передбачав 30 років тому тодішній президент З.Д.А. — Т. Рузвельт, один з каменярів та ідеологів модерного американського націоналізму. Він один з перших відчув, що процес американізації нащадків європейських емігрантів не є органічним, але здебільшого механічний. Він розумів, що асиміляція з боку мови не означає ще внутрішню націоналізацію, цебто психологічну. Прихильник „панамеріканізму”, тобто інтегрального націоналізму, Т. Рузвельт добре бачив, що багато американців європейського походження, особливо ж з кінця ХІХ ст., фактично є євро-американцями. Проти цього їхнього національного дуалізму

скеровані саме промови й писання цього президента, видані книжкою під заголовком „Панамериканізм”, 1903 р. Там на адресу цих емігрантів з Європи він казав: „Ми мусимо з них зробити добрих американців під кожним оглядом: щодо мови, щодо їх політичних поглядів і понять, як також і щодо їхнього розуміння відношення держави до церкви. Ми радо вітаємо німця або ірландця, що хоче бути американцем, але ми не потребуємо жадного чужинця, що не хоче розлучитися з своєю національністю. Ми не потребуємо жадних німецьких американців або ірландських американців, які хочуть у нашому політичному та громадському житті творити особливу верству. Ми не можемо потребувати нікого іншого, крім американців, й коли вони такими цілковито будуть, тоді нам є байдужим, чи вони німецького чи ірландського походження”. Така абсолютна й без застережень американізація нащадків європейських емігрантів є за думкою згаданого автора, запорукою для З.Д.А. того, що будуть здійснені ідеали, покладені в основу їх самостійності та історичного призначення.

Т. Рузвельт не помилявся у цих своїх побоюваннях. Заокеанська еміграція в З.Д.А. не поривала національних зв'язків з своєю європейською батьківщиною. Вона активно підтримувала їхню національно-визвольну боротьбу. Не раз ця боротьба навіть зосереджувалася на деякий час в Америці. Напр., ірландська проти Англії; литовська проти Пруссії та Росії; жидівська, коли погроми за царського режиму загрожували фізично існуванню східноєвропейського жидівства. Особливо ж це виявилось під час світової війни, коли в Америці зосереджена була визвольна акція середньоєвропейських народів під проводом Т. Г. Масарика. Інтимний контакт американської еміграції з європейською батьківщиною під час і після світової війни, викликав саме ту „етнічну кризу”, якій А. Зігфрід присвятив окремих нарис на сторінках німецького „Соціологічного Щорічника” (1927 р.). У цій кризі слід відзначити одну характерну рису: опозицію первісного англосаксонського ядра проти романо-слов'янської еміграції, що вважається менш конструктивним елементом у процесі кристалізації американської нації. Є це боротьба за провід у З.Д.А. англосаксонського елемента, як носія перших ідеалів та традицій народжуючогося американського народу в З.Д.А. Ця етнічна боротьба ускладнилася тепер ще через господарсько-суспільну кризу, в якій американська Північна Унія опинилася перед п'ятьма роками

й яка, без сумніву, матиме вплив на американську сучасну етногенезу, довершуючи процес творення молоді американської нації. Тенденція цього процесу йде в напрямі цілковитої ліквідації національних своєрідностей нащадків європейських еміграцій. Цікаво, що одночасно серед цих останніх відчувається зовсім протилежна тенденція до заховання, бодай пасивно своєї національної минувшини. Зовсім засимільовані прануки починають культурно цікавитися долею й життям країн своїх прабабків. З огляду на майже зовсім обмежену тапер еміграцію з Європи до З.Д.А. є невелика надія на успіх цих національно регенераційних заходів серед євро-американців. Скоріше чи пізніше вони засимілюються остаточно в дусі панамериканського націоналізму.

Є ще третій чинник, що відіграє першу роль в етногенезі З.Д.А. — це монгольська еміграція, яка загрожує Америку з боку Тихого океану. В першу чергу це японська селянська еміграція, яку полонила своїм кліматом Каліфорнія; відтак — китайська, зосереджена масово головню у великих містах. До них ставлення З'єднаних Держав Америки є расово вороже. Не таке, правда, як до муринів, але все ж таки дуже негативне. Не зважаючи на всі заходи японського уряду, З.Д.А. рішуче переводять свою політику обмежень щодо японської еміграції. Напрямок расової політики З.Д.А. відносно жовтої раси програмово з'ясував В. Вілсон у своїй кандидатацькій промові на президента в травні 1912 року, кажучи: „В справі імміграції китайських й японських „кулі” (coolies) я стою за національну політику виключення. В істоті це питання асиміляції різних рас. Але ми не можемо витворити однорідного населення з народом, що не зміщується з кавказькою расою. Нижчий тип життя цих робітників виганяє білих хліборобів; з інших оглядів він є незвичайно поважною промисловою загрозою. Успіх демократичних установ вимагає від нашого народу, щоб він був освіченим, інтелігентним і патріотичним; держава мусить тому захищати його проти несправедливої і непосильної конкуренції. Для його заспокоєння конче треба праці, що добре оплачується. Демократія спочиває на рівності громадян. Східні „кулі” ставлять перед нами до вирішення іншу расову проблему; ми мали вже досвід з цим”. Жовта небезпека є однією з причин хронічного американо-японського конфлікту. Політичне напруження з приводу Пацифіку в останній лінії має расові мотиви. Аджеш для З.Д.А. побережжя Тихого океану — це є найзахідніший

кордон та сторожа білого людства. Таким чином монгольська еміграція вважається етнічно чинником руйнівчим; проти якого скеровані всі зусилля й расові обмеження. А це тим більше, що жовта небезпека загрожує поважно З.Д.А. також з боку Середньої Північної Америки, на які Японія звернула особливу увагу, протегуючи й підтримуючи там індіанське пробудження, а одночасно колонізуючи майже без перешкод ці країни, кліматично сприятливі досить для японського населення.

10. Канада. Не можемо тут оминати Канади, країни цікавої сучасної етногенези. У дечому вона нагадує під цим оглядом відносини в З.Д.А., але кількісно, мовляв, „у мініятурі”. Аджеж Канада має нецілих 10 мільйонів населення, займаючи територію завбільшки З.Д.А. Це значить, що гущавина її населення дуже квола. Відповідно до цього й динаміка канадійської етногенези слабша за попередню з'ясовану американську. Також щодо свого характеру, вона де в чім відрізняється від цієї останньої. Правда, й тут діє дуже багато етнічних складників. Крім англійців та французів аж 67. Але кількісно, опріч українського числово найбільшого (400 000), вони взагалі занадто розпорошені, щоб могли відігравати якусь самостійну націотворчу роль. Це лише етногенна сировина в процесі формування канадійської нації. Нації чи держави? Таке питання вирінає перед дослідником, коли він візьме під увагу, що в національній структурі Канади два етнічні елементи переважають безсумнівно, а саме: англійський (55,4%) та французький (27,91%). Разом вони мають не лише абсолютну, але й кваліфіковану більшість (83,51%)! За них промовляє історична традиція. Вони розмежовані географічно. Пануючим чинником політично є англійський, хоча, зрештою, канадійський державний устрій є базований на певного роду англо-французькому порозумінню. Проте ми є свідками формування канадійської політичної нації. Який вислід матиме цей процес? Коли б замість французів у Канаді другим національним компонентом був якийсь інший нарід, менш зформований й без власних історичних традицій в цій країні, не є виключене, що врешті-решт він, розтопився в англо-канадійським морі. Але, беручи на увагу національну відпорність канадійських французів, — тяжко собі уявити такий кінець сучасної етногенези в цій країні. Отже, скоріше можна сподіватися, що згодом тут виторвється тип заокеанської Швайцарії. Через це я вжив виразу канадійська політична нація. Бо так само й Швайцарія

уявляє із себе лише політичну націю, що культурно складається з трьох різнородних елементів: німців, французів та італійців.

Проте тяжко заперечувати, що канадійські англійці мають значні національні своєрідності, так само, зрештою, як і французи, а подекуди також українці. В кожному разі вони почувуються канадійцями. Існує канадійський красний й державний патріотизм, що на зразок швайцарського об'єднує народи Канади без огляду на їхнє національне походження. Через це замість канадійські англійці, або французи чи українці, доцільніше казати — англійські, французькі, українські канадійці. В цьому сенсі постає й твориться політично-державна канадійська нація. Відкритим лишається питання, як цей процес виявиться згодом з боку мовного й культурного? Не лише точна відповідь на нього, але навіть певне передбачення при сучаснім стані канадійської етногенези це неможливе.

11. Канадійські українці. Які перспективи мають канадійські українці? Ось друге питання, що природно вирінає й цікавить особливо українського дослідника. Як сказано, український елемент після англійського та французького є третім, відносно найчисленнішим чинником канадійської сучасної етногенези. Географічно він є головно зосереджений у трьох канадійських провінціях (Альберті, Саскачевані й Манітобі). Суспільно це переважно селянський елемент. Біологічно й популяційно ще незападаючий, а навіть зростаючий. За останні часи серед канадійських українців можна констатувати наявний культурний поступ, а одночасно й поглиблення та поширення національної свідомости. Поруч з цим вони також політично активізуються. Під цим оглядом у канадійських українців не злі вигляди. На будуче вони не мусять конче бути лише пасивним елементом канадійської етнополітики. Коли попередню я висловив припущення, що Канада в майбутньому стане заокеанською Швайцарією, то за аналогією можна було передбачати, що українці згодом у Канаді будуть тим, чим італійці у Гелвеції. До речі, й числово між національними відносинами в Канаді та Швайцарії дуже подібні. Тут — німці, французи та італійці; там англійці, французи, українці — майже в однакових кількостях пропорціях. В кожному разі й під цим оглядом майбутнє канадійської етногенези незвичайно цікаве з націоналічного боку. Автохтонний індіанський елемент у ній не відіграє вже, як це було попередню зазначено, жодної ролі та є лише історичним спогадом або музейним раритетом.

18. Австралія та Океанія

П'ята частина світу з оточуючими її островами та Архіпелагом (Тасманія, Нова Зеландія, а відтак — Меланезія, Мікоронезія, Полінезія) цікава більше з погляду первісної соціогенези, ніж сучасної етногенези. Проте і тут націолог може знайти чимало вдячного матеріалу для своїх студій. Постання й формування окремого австралійського народу від середини минулого століття, далі європеїзація маорів на Новій Зеландії та меланезійських фідкійців — це народотворчі процеси, що заслуговують особливої уваги з боку науки про націю, як дуже свосвідна націогенетична емпірія. По черзі й загально зупиномся тут на головних прикладах австралійсько-океанської етногенези.

1. Австралійські тубільці та причини їхнього занепаду й вимирання. Австралія, як і Нова Зеландія це найстарші частини земної кулі. Геологічно вони відокремилися від решти земної поверхні дуже рано. Цим пояснюється, що тут заховалися досить архаїчні типи як тваринного, так і рослинного світу. Автохтонне населення, особливо ж в Австралії й вимерло вже в Тасманії належить до дуже примітивних типів людського роду. Тасманців Лушан порівнює з європейським первісним населенням доби ранішнього палеоліту (цебто старокам'яної культури). Завдяки своїй географічній ізоляції Австралія найпізніше з усіх континентів була втягнена у сферу європейських впливів. Фактично щойно наприкінці XVIII ст. цей незвичайно оригінальний і цікавий світ був відкритим заходами англійських і французьких дослідних експедицій. Вже у той час він був слабо залюднений, нараховуючи не більше три чверті мільйона населення. Особливо рідко була заселена сама Австралія (не більше 150 000 душ), природно й географічно, крім східного свого побережжя, — мало придатна для більшої популяції; особливо ж середина австралійського континенту внаслідок хронічної посухи. Туди європейська колонізація не змогла просунутися. Але там заховалися рештки тубільного населення, утікаючи з побережжя, звідки їх вигнав безоглядно жорстокий наступ білої людности, що масово й криваво винищувала скрізь австралійських автохтонів, уважаючи їх дикунами, нездатними до культурного поступу й трактуючи їх здебільшого, як двоного тварину, засуджену на фізичне винищення. Причини занепаду австралійсько-океанських тубільців є останніми часами

предметом спеціальних наукових дослідів. Цитований тут попередньо чеський антрополог Ю. Данеш, кінцевий розділ своєї згаданої праці присвятив саме проблемі „вимирання тубільних племен”. Цей автор, що особливо ознайомився з положенням автохтонів п'ятого континенту й був одним з найавторитетніших знавців австралійсько-океанської етногенези, робить такий понурий підсумок її розкладу й занепаду внаслідок зустрічі з білою расою. „Вплив, який на тубільне населення Австралії та Океанії мали зносини з європейськими або з представниками інших людських племен, що перебували під їх охороною, загалом був дуже несприятливий. Історія цих взаємин за незначними виключеннями переповнена огидливими сторінками, а остаточний їх вислід статистично з'ясований, є відстрашаючим. Цілковите винищення тасманців і безупинне вимирання австралійських тубільців і величезний загальний числовий занепад, як серед полінезців, так і меланезців, що на деяких островах абсолютно вже вигинули. Такий є жахливий підсумок за добу понад 100 років...”. Цього дослідника, звичайно, цікавлять причини такого сумного явища. Аналізуючи їх, він констатує, що під цим оглядом данайським дарунком для Австралії та Океанії були європейські хвороби, яких місцеве населення перед тим не знало, й що до яких виявило дуже малу відпорність. Венеріяні недуги й туберкульоза справді десятикратно австралійсько-океанських тубільців. Також інші епідемічні хвороби нещадно косили їх, як, напр., „еспанка” під час світової війни. Другим данайським дарунком з Європи — алкоголь, що страшно виснажував і деморалізував океанських автохтонів. До цього слід додати опіум та інші подібні отрути, які серед них злочинно й масово поширюють головово китайці та азійські емігранти взагалі. Дуже несприятливий вплив мав також той факт, що Англія й Франція використовували свої колонії в п'ятій частині світу для інтэрнування там своїх найтяжчих злочинців. Чимало з них тікало з карних таборів, але перебування їх серед місцевих тубільців було морально дуже розкладовим чинником. Цікаво, що навіть європейська матеріальна культура була, як каже проф. Ю. Данеш, — „одним з найбільших шкідників, що підкопував життєву рівновагу примітивних племен”. Дикун, як цікаво дослідив і довів це французький вчений Л. Леви-Брюль — має соверідні способи думання; його відношення до праці ґрунтовно різняться від

працездатності культурної людини. Дикун працює нерівномірно й нерегулярно, проте весь його час чимсь зайятий. Поява білої людини з її високою технічною культурою серед цих примітивів нагадують наших попередників кам'яної доби, саме під цим оглядом мала дуже несприятливі наслідки, викликавши серед них справжню революцію. „Бо нараз, — як каже проф. Ю. Данеш, — торгуючи продуктами землі та моря, можна було дістати металеві знаряддя, вогнестрільну зброю, силу матерій і декоративних річей. Ці металеві знаряддя й зброя витримували безмірно довше, ніж їхні власні, зробленя яких вимагало стільки праці. Через це відчувалося серед них безмежний голод на метали; не раз із-за кількох цвяхів тубільці були в стані навіть вбивати. Металеві сокири, лопати, ножі, вістря для списів та інші надбання, які на думку білої людини, мали бути для аборигена добродійством, властиво вбивали його винахідність; руйнували його м'язи та виснажували життєву силу, уможлиблюючи йому безмежне й нездорове ледарство...”. Пропаганда серед них християнства місіонерами з одночасною забороною виконувати місцеві релігійні ритуали або громадські звичаї, з яких багато були корисними й доцільними з фізичного чи гігієнічного боку — витворювали в душі тубільця велику ворожнечу, яку він не мав чим заповнити. Також його комуністичний або тотемістичний устрій був на перешкоді не раз до засвоєння європейської культури. Все це разом спричиняло розклад і занепад питомих форм його побуту, а поруч з чим йшло теж і фізичне масове вимирання тубільців п'ятого континенту та оточуючої його Океанії. Від XVIII ст. і до кінця світової війни число їх дуже зменшилося, напр., у Меланезії — у тричі, впавши з 3/4 мільйона на 1/4 мільйону. Якщо й давніше при незвичайній розпорошеності та ізольованості місцевого тубільчого населення суспільний розвиток не пішов далі початкової соціогенези, зупинившись на порозі етонгенези, а конкретно виявившись здебільшого у племенних формах громадського скупчення, то тепер, коли автохтони Австралії та Океанії масово вимирають, звичайно, не може бути мови про якісь вигляди серед них для новочасної націогенези. Виймком під цим оглядом є племена полінезійської групи, фізичний занепад яких припинився вже від середини XIX ст. та які виявили чималу здатність до засвоєння європейської культури, про що далі. Щождо т. зв. австралійських „негрів”, які тепер залишилися здебільшого у резерваціях або живуть розкинено в неприступних закутках

п'ятої частини світу, то про них загальна opinia була дуже несприятлива, їх уважали найпримітивнішими серед дикунів. Висловлювалися навіть сумніви, чи можна їх зараховувати до типу.

На доказ цього наводилися припущення, що подружжя між білими й австралійськими автохтонами є стерильні, цебто бездітні; загалом питомий австралієць уважався скоріше напів звірем, ніж людиною. Такий погляд на цю справу рішуче заперечує німецький етнолог Ф. Лушан. Він констатує, що серед живих австралійських автохтонів, зокрема ж тих, які перебувають у резерваціях, — небагато таких, щоб не мали в собі хоч трохи європейської крові. На підставі знайомства з їхньою матеріальною й духовою культурою, яка все ще мало досліджена, Лушан гадає, що неслухно уважати їх зовсім нездатними до культурного поступу. Навіть більше того, є докази, що вони можуть засвоювати також європейську культуру. „У Мельбурні в 1914 р., — каже цей автор, — я познайомився з одним австралійським тубільцем, у жилах якого ймовірно не було ані однієї краплини білої крові, але який проте цілковито був на висоті нашої сучасної культури й залюбки займався астрономією”.

Як-не-як, — практично політичного значення етногенетика п'ятого континенту та Океанії майже вже не має. Але безсумнівним є її інтерес з теоретично-наукового боку, беручи на увагу, що саме в Австралії та навкруги її заховалися найстарші форми людської соціо- та етногенези. Недивно тому, що останніми часами, — особливо ж після світової війни, — наука (антропологія, етнологія, антропогеографія, археологія й географія та генетична соціологія) занялися систематичним вивченням тубільчого населення цього закутку земного глобуса, одночасно виступивши на його захист.

2. Наукове значення австралійської етногенетики й панпацифічний рух. Одним із найцікавіших дослідників у цьому напрямі є австралійський вчений, проф. географії сіднейського університету, — Т. Гріфіс-Тейлор. Йому завдячає наука з'ясування причин і перебігу первісного розселення людського роду по земній поверхні під впливом революційних змін у підсонню, викликаних чергуванням льодовикових і міжльодовикових фаз в географічній історії нашої планети. Історична схема первісної етногенези людства, складена цим австралійським дослідником, узагальних рисах покривається з наведеним тут попередньо

аналогічним нарисом американсько-чеського антрополога Грдлічки. Вона так само зосереджує початки поширення людства навколо Середземного моря, а відтак у Передній і Середній Азії, звідки воно далі розповсюджувалося по всьому світу. Звичайно, що проф. Т. Грифіса-Тейлора у першу чергу цікавило питання заселення Австралії та Океанії, з наукового боку давніше мало досліджене. Треба було з'ясувати, як тут зійшлися й звідки поширилися чотири дуже різні типи людини — відносно від світло-жовтих і коричневих племен Полінезії й Мікронезії, через чорно-коричневих меланезців до муринсько-чорних австралійських „негрів”, не кажучи вже про найбільш примітивних і зовсім вигинувших тасманців. Існували різні гіпотези щодо цього. Припускали під цим оглядом впливи Африки, Південної Америки та особливо полудневої Азії. Перші три групи океанських автохтонів можна було зв'язати з малайцями. Гірше справа малася з австралійськими „неграми” й тасманцями. Загальною до недавня була думка, що це дегенеровані племена в наслідок довшої цілковитої ізоляції. Каменярськими дослідженнями проф. Т. Грифіса-Тейлора у геології був знайдений ключ до з'ясування первісних міграцій. Відкинений був погляд на темне й чорне населення Австралії й Тасманії, як на звироднілі рештки давніше культурніших племен. У них слухно добачуються у зв'язку з геологічною своєрідністю п'ятого континенту найстарші форми й типи людського роду взагалі. „В Австралії та Океанії, — як каже проф. Ю. Данеш, — заховалися культурні шаблі людського розвитку, що в Європі вимерли вже перед багатьма тисячами років, а в інших частинах земної поверхні є від давна зіпсовані та пристосовані залежно від різних впливів, які туди доходили та змінювали їх впродовж тисячоліть”. Тільки в Австралії та Океанії, завдяки їх величезному віддаленню від інших континентів, і поруч з тим і повної географічної ізолюваності „аж до наших часів заховалися непорушними, немовбито музейні зразки давноминулого людства”. На наших очах вимирає цей живий музей людської старовини і щоб він не загинув бодай для науки так безслідно, як це сталося з тасманцями, у Гонолулю, — столиці Гавайських островів, — після війни постав т. зв. панпаціфістичний рух, завданням якого є „шляхом взаємного пізнання, обміну думок та з допомогою спільних установ й інститутів поширювати взаємне мирне порозуміння між народами й державами, що панують у країнах навкруги Тихого океану та його оста-

ровах”. Дальшим завданням цього руху є „докладне й систематичне вивчення примітивних племен і народів у межах Тихого океану”. В 1920 року у Гонолулю відбулася перша загальна панпаціфічна Конференція, в якій взяли участь представники наукового світу з Австралії, Нової Зеландії, Канади, З.Д.А. та Японії. На ній був переведений розподіл наукової праці між окремими державами, з тими передбаченнями, що вона знайде активну підтримку з боку відповідних урядів як центральних, так і колоніальних. Друга панпаціфічна конференція у 1924 року відбулася в Австралії (у Сідней та Мельбурні), розглянувши конкретні питання у зв'язку з положенням тихоокеанських тубільців. Звичайно, що з погляду історичної націології змагання й досягнення панпаціфічного руху матимуть велике значення, як матеріал до вивчення історії всесвітньої етногенези взагалі, але й практично цей рух, без сумніву, спричиняється до покращання життя і далі решток автохтонного населення Океанії. Не виключено, що його висліди певно будуть відтак використані в колоніальній політиці європейських держав, як також в інших континентах і застосовані до тамтешнього кольорового населення.

3. Європеїзація Маорів і постання новозеландського народу. З націологічного боку найбільш цікавим є новітня історія новозеландських автохтонів — Маорів. Вони належать до полінезійської групи, що антропологічно й етнологічно дуже наближається до кавказької раси. Давніші наукові погляди про маляйське їхнє положення вважають помилковими. Натомість висунена була теорія, за якою пращури полінезійців мусили прийти з півночі. За це промовляє не лише антропологічний їхній тип, тотемістичний культ звіря, нагадуючих своїм виглядом вовка та ведмідя, але й рештки мегалітних (великокам'яних) будівель та культур, з якими можна було зустрітися в Мікронезії та в Полінезії. Останнє розселення полінезійців по Океанії, як про це свідчить жива традиція серед них і зокрема серед маорів, — відбулося десь перед 800 роками. Вихідною його точкою були острови Самоа. Не є з'ясовано, скільки та чи взагалі на первсне населення Полінезії вплинула Південна Америка. Згадані мегалітні будови й культура виправдували б до певної міри таке припущення. Під час цієї останньої полінезійської міграції Маори опинилися в Новій Зеландії, витиснувши звідти культурно-примітивних тубільців, т. зв. моріорів. Тут маори розвинули свою питому багату й дуже своєрідну куль-

туру й зорганізувалися у плем'я. Їхній громадський устрій в основі тотемістичний, з громадського боку виявив ознаки суспільного комунізму й колективізму. Не є виключене, що радикалізм новозеляндського ладу обумовлений був колективістично-комуністичними традиціями маорського населення. Ал. Манес, німецький знавець п'ятого континенту й автор мистецького опису своєї подорожі до антиподів у 1909 р., — програмово названого „До країни суспільних чудес” — слушно каже, що „чим є Рим для мистця та історика, Мекка для правовірного махомеданина, тим є, або мав би бодай бути Велінгтон для соціального політика. Це головне місто Нової Зеландії з осередком суспільно-поступової держави сучасності. Ми бачимо там в практичному застосуванні системи, які хочуть цю країну позбавити від страйків та хочуть її зробити раєм для робітників, — ми зустрічаємо там людей, що працюють у ролі суспільних інженерів законодавства та юстиції!

Зо всіх племен Океанії та Австралії саме полінезці виявили найкращу здібність до засвоєння європейської культури. „Можна сказати, — констатує проф. Данеш, — що вони так були підготовані до вищих державних і суспільних форм і нової абстрактнішої релігії, як наші арійські предки в Європі тисячу й більше років тому. На жаль, у більшості випадків політичний розвиток викликав тут безнастанні криваві сутички; бо одночасно з новими думками поширювалися теж вогнестрільна зброя”. — Як бачимо, зустріч білих з тубільцями в Океанії, як, зрештою, й по всьому світі не була сприятливою, але навпаки, дуже ворожою. В Новій Зеландії середина ХІХ ст. була добою кривавих війн з маорами, що по — героїськи захищали свою землю проти зазіхання білих колоністів. У 1840 р. між представником англійського уряду Гобсоном і маорами була складена умова, яка встановлювала політичну зверхність Англії над Ново Зеландською територією, але полишало землю у власності маорського населення. Ця умова у другій своїй точці порушувалася європейцями, що було приводом до постійних збройних конфліктів з тубільцями, яких ці війни числово десяткували. Під час останньої війни з маорами, що закінчилася перемогою білих та конфіскацією маорських земель (у 1865 р.), Англія змінила свою тактику й рішила остаточно замиритися з місцевими тубільцями. Цю угоду розпочав у 1867 р. губернатор Грей, — у першу чергу давши їм право обмеженого представництва в новозеляндському парламенті, куди в 1868

р. увійшли чотири маорські послы. Це були піонери європеїзації маорського населення. Який успіх мали ці заходи? Ал. Манес присвячує цій справі один (ХVІІ) розподіл цитованої своєї праці. Він влучно назвав його: „Від канібалю до джентельмена”, на вступі так резюмуючи висліди цієї співпраці між автохтонами та білими: „На Новій Зеландії” ми бачимо уваги гідне явище”, — ще за короткий час двох людських поколінь були тубільні маори виховані від людоїства до парламентаризму”. Нова Зеландія зробила едуну цього роду спробу дати однакові права з європейськими емігрантами своїм автохтонам, що належать до полінезійського племені”. Маори заголом інтелігентні та знамениті промовці, вони дуже швидко засвоїли основи й техніку модерного парламентаризму. Незабаром вони почали домагатися нової громадської рівноправності; конкретно однаково з білими представництва у парламенті та перекладача на маорську мову. Англіїці погодилися на те, щоб маори мали свого „національного міністра” (Native minister). Від 70-х років почалося замирення в англо-маорських відносинах. Маорські послы в парламенті відзначалися, за думкою англійських їхніх колег, — „інтелігенцією, поміркованістю та доброю поведінкою”. Незабаром два маорські представники були покликані англійським королем до новозеляндської палати перів. Згодом вони виконували функції не лише „національного міністра” для маорських справ, але й бували заступниками голови новозеляндського уряду взагалі. Так ступнево було переведено політичне й соціальне зрівноваження новозеляндських маорів, що виявили цілковиту здатність до культурної європеїзації. Як і більшість океанійських тубільців, маори швидко вимирали; в 1876 році їх було нараховано всього 47 000. Цей їхній занепад припинився. Останніми часами вони навіть мають природний приріст. Від 1916 р. і до 1928 р. число їх збільшилося з 47 776 до 65 004. Проте в порівнянні до загального числа новозеляндського населення 389 086 (1928 р.) — це замало. Маори чудово розуміють соціологічне значення цього біологічного факту. Через це новомаорська партія на початку цього століття виступила з програмою повного злиття маорів з європейцями і таким чином витворення новозеляндського народу. Цьому процесу сприяє природа, фізично маоризуючи новозеляндське населення, серед якого мішані подружжя білих з європеїзованими автохтонами не є чимсь надзвичайним. Також популяційна політика Нової Зеландії,

оскільки вона забороняє нову імміграцію в цю країну не лише кольорової але, останніми часами й європейської людности — співділяє в цьому напрямі: Ми є свідками отже народження й утворення новозеляндської нації, як висліду своєрідної євро-маорської народотворчої синтези. Звичайно, як це буває у таких випадках, частина маорів, не примиримих і вірних традиціям своєї минувшини, опинилася поза цим процесом національної симбіози. Ці протестанти заховалися у неприступних горах Нової Зеландії, де мають власні резервації, куди заборонений вступ білим.

Вони загибають, а з ними вимирає стара маорська культура. Дослідив її та змалював у знаменитій праці: „Вмираючий Світ” (1924 р.) австрійський природник Андрій Райшек (An. Roischek), що перед світовою війною був покликаний до Нової Зеландії для законсервування типових зразків вмираючої місцевої фауни. Він пробув там 12 років. Чудово вивчив маорську мову; став приятельцем тих маорів, що жили в резерваціях; придбав їхні симпатії й довір'я. Останній маорський король Тавгіао обрав його своїм наступником, на доказ чого передав йому спеціальну грамоту такого змісту: „Я вітаю тебе, як нашого приятеля. Король посилає Тобі це (відзнаку з пір'я тотемістичного птаха Гуйо,-Б.) — як вияв своєї любови (грамота писана у третій особі, бо Райшекові передав її дятько короля,-Б.), бачив, що Ти приятель, а не ворог маорів, як він спочатку гадав. Від сьогодні Ти можеш ходити по його території, куди тільки хочеш; хто тебе образить, той образить також мене — короля. Твоє ім'я від нині буде: Ihaka Reiheke Te Kiwi, Bangotira te Auturia“, цебто Ватажок Рейшек, птах — Ківі князь австрійський”. Цей Ан. Райшек був найкращим знавцем маорського побуту. Його книга: „Die Sterbende Welt“ — це безсмертний пам'ятник цьому вмираючому племені, що порятунок знайшло у культурній європеїзації, поруч якого йде часткова біологічна маоризація новозеляндського населення.

Зрештою, автохтонна людність Океанії занадто географічно розпорошена й живе у малочисленних скупченнях, щоб вона могла бути активним етнічним сирівцем для новочасної націогенези. Не забуваймо, що територіально включно з Новою Зеландією Океанія займає площу майже одного мільйона квадратних кілометрів, а заселяє її лише 2 мільйони людности, з чого на Нову Зеландію припадає понад 1,3 мільйону. Фактично океанські тубільці розсіяні на

безчисленних острвах цієї частини світу справді в мікроскопічних дозах. Гнітять їх, визискуючи, колоніальні системи європейських великодержав; деморалізують розкладові чинники білої культури, про що тут згадувалося вже; десятикують епідемічні хвороби, так само привезені з Європи. Проте там, де для цього є хоч трохи сприятливі умовини океанські автохтони швидко й успішно європеїзуються, напр., на Гаваях, де під проводом місцевого монарха Камегамега I було об'єднане все місцеве населення, цебто гавайський нарід. Цей талановитий володар завів на Гаваях режим освіченого абсолютизму. Але гавайці масово вимирають. Вмерла також й попередньо згадана їхня національна династія. Американська інвазія перевагою своєї технічної культури добиває рештки європеїзованих гавайців. За думкою проф. Ю. Данеша, сучасне гавайсько-американське напруження нагадує відомий конфлікт між бурами та англійцями в Трансвальській республіці. Подібним шляхом йшов розвиток на Таїті або Тонго. Ця остання група островів політично опинилася у сфері подвійних європейських впливів: спочатку (від 1876 р.) німецьких, а від так англійських, які врешті переважали, коли у 1899 р. Англія оголосила протекторат над Тонгом. Тонго політично дуже швидко європеїзувався, перетворюючись у тип конституційної монархії з краєвим власним парламентом. Тонгаїці (всього їх не більше 25 000) мають сильно розвинені почуття своєї національно відрубности й гідности. Вони рішуче виступили проти того, щоб їх король одружився з європейкою місцевого походження, або навіть з таїтянкою, примусивши його взяти собі за жінку тангаїську принцесу. Тонгаїці карають мішані подружжя своїх земляків з білими жінками: перший раз квоток 25 доларів, а другий 125 доларів. Вони вважають себе якоюсь елітою „серед південноморських народів і не хочуть, щоб їх змішували з іншими кольоровими народами, але щоб їх трактовано одноково з білими”. (Ал. Манес).

Всі ці народи належать до полінезського племені, найздібнішого й найкультурнішого представника автохтонного населення Океанії. Під цим оглядом ні меланезці, ані мікоронезці їм не дорівнюють, а отже й менш цікаві, як етнічний елемент для культурно-національної європеїзації. Проте, як виімок серед меланезців, можна навести Фіджійців, які ще в середині минулого століття були „найстрашнішими людоджерами, а тепер здебільшого (4/5) зєвропеїзовані”. (Ал. Манес). Правда, на їх громадський розвиток мали наявний

вплив дуже близькі взаємини з полінезійцями, які підготували серед фіджійців ґрунт для новочасної їхньої культурної європеїзації. Нам лишається ще розглянути долю й вигляди новітньої націогенези в Австралії, щоб закінчити цей загальний нарис світової етногенези.

4. Народження й творення австралійського народу. Тубільне чорне населення Австралії не мало майже жодного впливу на новочасну націогенезу цього найменшого як щодо простору (7,5 міл. км. кв.), так і кількості населення (коло 6,25 міл.) континенту. Культурно австралійські негри зовсім океанських тубільців найменше були здатні для масової європеїзації. Біологічно це також мало придатний матеріал для національної симбіози й мішаних подруж на зразок євромаорського „метісажу” в Новій Зеландії. Відтак кількісно й пропорційно вони творили дуже незначну етнічну меншість серед австралійського населення. Географічно й територіально ці чорні австралійці жили ізольовано й поза межами білих і жовтих емігрантів, що компактно населили й опанували п'яту частину світу. Таким чином сучасний національний процес в Австралії, а саме — формування австралійського народу, — йшов осторонь від них і поза їх впливом. Правда, Австралія також знає приклади мішаних подруж білих і з цими автохтонами, але це дуже рідке явище й виняток, який популяційно не відіграє жодної ролі. Треба зазначити, що всупереч своїй расовій політиці, яка програмово є там ворожа до „метісажу” білих з кольоровими, австралійські „метіси” користуються всіма громадськими правами однаково з населенням європейського походження.

Як у З.Д.А. з первісного англійського ядра, з домішкою емігрантів майже з всієї Європи, згодом утворилася сучасна американська нація, так само в Австралії постав упродовж минулого століття новий австралійський нарід з перевагою в ньому (понад 90%) англійського елемента. Інші європейські етнічні впливи (німецькі, скандинавські) були кількісно незначні й відігравали в цьому процесі зовсім підрядну роллю. А ще меншу — кольорові елементи (головно жовто-монгольський), отжеж 98% австралійського населення є білоєвропейського походження.

З погляду націогенези Австралія має начебто ідеальні передумовини, як дуже ізольований і політично об'єднаний континент. Коли після довгої боротьби постала нарешті 1 січня 1901 року австралійська державна спілка шляхом взаємного порозуміння між поодинокими складовими її

астинами, — один з творців цього об'єднання — Єд. Бартон — привітав цей історичний факт словами: „Поперше у всесвітній історії ми бачимо один нарід для одного континенту та один континент для одного народу”. Австралія отже, немов досягла максимального політичного ідеалу, про який мріють всі народи: цебто своєї національно територіальної соборності. Проте всеконтинентальне об'єднання Австралії спочатку було більш механічне, ніж органічне. Під його формальною покрішкою й надалі

жервіли, час від часу прокидаючись знову старі краєві партикуляризми й політична ворожнеча. Продовжувалася запекла боротьба між децентралістичною традицією й централістичними тенденціями нової політики. „Не слід гадати, — зауважає з цього приводу Ал. Манес, — що австралійський континент, який у порівнянні з іншими частинами світу відзначається багатьма об'єднуючими елементами, є одноманітним під кожним оглядом. Навпаки, цієї об'єднаності тут менше навіть, ніж, напр., у Німеччині. Тут як і там, панує фанатичний партикуляризм; тут як і там можна це у багатьох випадках зрозуміти й виправдати. Бо суперечності, напр., між тропічними Квінслендом з одного боку та від природи зовсім інше обдарованою Тасманією — з друго мусить, звичайно, виявитися в кожній з цих країн в іншій формі. Далі, та обставина, що напр., у Вікторії були охоронні мита, а у Новому Вельзі, — натомість вільна торгівля, заки постала всеавстралійська державна спілка у 1901 р. й усю Австралію окружила високим митним муром, річ ясна, мусить природно мати наслідки ще й досі; зрештою, не може лишатися без впливу та обставина, що Новий Південний Велз і Нова Зеландія ніколи не були карними колоніями, таким чином, коли решта австралійських держав постали з карних колоній. Цитований автор трактує проблему австралійського населення в найширшому географічному обсязі, маючи на увазі, крім самої Австралії, також найближчі сусідні великі острови: Нову Зеландію, Нову Гвінею й Тасманію, цебто т. зв. Австралазію. Це правильно з історичного й до певної міри політичного боку. Але немає підстав для такого широкого трактування цього питання з погляду австралійської націогенези. Тут слід брати на увагу тільки самий австралійський суходіл. Бо під цим оглядом між Австралією й недалекою Новою Зеландією є наявна суперечність, яку, зрештою, констатує також Ал. Манес, кажучи: „Ми дуже б помилялися, коли б припускали, що австралієць і

новозеляндець — це те саме. Не зважаючи на коротку добу розвитку обох колоніальних країн, можна вже проте визначити під багатьма оглядами різноманітні риси вдачі у населення Австралії та Нової Зеландії. Раз-у-раз зустрічався особливо серед австралійських політиків - з питанням, чи знайшов я під час моєї дослідчої подорожі різниці між австралійцями та новозеляндцями; річ у тім, що дуже мало хто з австралійців відвідує Нову Зеландію і всі вони незвичайно заздрісно дбають про те, щоб мали щось особливе і чим би різнилися від новозеляндців”.

Власне в Австралії і в Новій Зеландії націолог має найкращу нагоду вивчити новочасну націогенезу й переконатися, що модерна нація в першу чергу є вислідом суспільних процесів і впливів, а в другу вже — природних (геологічних і біологічних). Ми бачили, що з боку етнічної своєї структури австралійці є здебільшого (0.9) англійського походження. Вони говорять англійською мовою, що нерозійшлася ще тут із своїм європейським зразком та, як, напр., американська, що фактично й в процесі істричного розвитку стала окремою й самостійною мовою. Проте австралійець не є вже англійцем і це під багатьма оглядами; головню ж з політичного, суспільного й навіть культурного боку. На формування австралійського народу найбільший вплив мали, безперечно, політичний і суспільно-господарський розвиток п'ятої частини світу. А саме перевага у ньому колективістичних змагань над індивідуалістичними. З цього боку є істотна різниця між формуванням австралійського та американського народу. Громадський розвиток та історія З.Д.А. аж до сьогоднішніх радикальних суспільних реформ предидента Рузвельта йшов під знаком антиколективістичного індивідуалізму й політично-економічного лібералізму. В Америці панували Моргани, Рокфелери, Форди. В Австралії ж професійні союзи й політичні організації робітництва. Вони є, — як каже Ал. Манес, — режисерами всієї політики. Вони виростили із спільного ґрунту; об'єднує їх той самий англійський прапор; вони мають спільну мову; однаково йшов їх розвиток. Було б тому дивним, коли б цих п'ять мільйонів (тепер майже 6,5,-Б.), що заселяють Австралазію, не розвинулися б і не розвивалися б тепер у новий нарід, особливо ж коли взяти на увагу, що не зважаючи на всі зносини між Австралією та Англією, значний відсоток сьогоднішнього австралійського населення народився в Австралазії й що дальша імміґрація з метрополії є дуже

незначна (а останніми часами рішуче обмежена спеціальними законами на захист місцевого населення. -Б.).

Чим й як різниться австралієць від англійця? — Таке питання природне виникає у кожного, хто цікавиться націологічно справою австралійської етногенези. Відповідь на це дає цитований вже тут не раз німецький австралієлог. „Від англійця, — каже він, — різниться австралієць під багатьма оглядами. Не мусить це нас дивувати, коли взяти на увагу, який великий вплив має на людину підсоння. Англія — воґка та зимна; Австралія ж бодай здебільшого — тепла й суха; а в боротьбі між підсонням та атавізмом, подужаним буває цей останній, бо ж підсоння неможливо змінити. Австралієць і новозеляндець стали новим типом людини, особливо ж від того часу, коли майже зовсім зупинився приплив людського матеріалу з Європи...”. Між Австралією та Англією є велика різниця не лише щодо природного підсоння, але й щодо суспільного клімату. Тут традиційний консерватизм, там — радикальний демократизм. Тут, принаймні перед світовою війною, — політичний лібералізм, дуже обмежуючий державний центр; там, навпаки, державний колективізм й фактично гегемонія пролетаріату. Через це структурно австралійці й новозеляндці абсолютно різняться від англійців. Англійець під цим оглядом є представником типу старого істричного народу; натомість австралієць — молодого, майже без історії та з перевагою демосу. Англія пишається своєю чудовою аристократією. Політичний її церемоніал наскрізь архаїзований ще й досі. Цей старовинний ритуал визнає навіть соціалістична Labour Party, в руки якої перейде незабаром влада за Ламаншем. Основоположниками австралійського народу був карний елемент, за злочини депортований з європейської батьківщини, відтак — авантюристи, щодо Австралії їх привабила надія найти там золото. Від цих двох структурних складників — елементів сучасний австралієць має в спадщині любов до газардових ігор, спекуляцій і всяких перегонів і рекордів. Щойно в третій лінії доводиться згадати про колоністів, які добровільно виемігрували до Австралії: здебільшого це були фермери й скотарі, елемент етично бездоганий і дуже людяний, що в австралійській національній амальгамі неутралізував вплив попередньо згаданих відемних чинників. В синтезі ці моральні та громадські контрасти мали своєрідний національний тип. „Австралієць — каже Ал. Манес, — об'єднує в собі особливі суперечності. Хоча він є великим при-

хильником вільного, необмеженого життя, та не буває таким формальним і стриманим, як англієць; проте немає на світі іншої країни, деб вільна ініціатива була так обмежена й так багато справ регламентовано законом, як у цій п'ятій частині світу...". Австралія є одночасно країною найширшої толеранції — єдиної, напр., що зовсім не знає антисемітизму, але й самопевного патріотизму та націоналізму, конкретно ворожого до всього чужого й навіть сусідньої Нової Зеландії. Австралія абсолютно не цікавиться чужиною й під кожним оглядом хоче бути автаркічною. Вона досягла великого поступу в ділянці сіспільно-господарській, але виявила небагато питомої творчости на полі духової культури, отже, мистецтва, науки, літератури. Правда, така покищо доля майже всіх молодих новоутворених націй. Видко шлях розвитку їх іде від матеріального закруплення до духового роззвіту.

5. Марево „білої Австралії”. В добі сучасного „панконтиненталізму” (Панамерика, Паназія, Паневропа, Панафрика) — неначебто найскоріше й без великих труднощів можна було б здійснити ідеал — Панавстралії, відносно — Панавстралазії. В дійсності це зовсім, не так і майже навпаки. Навіть соборницький ідеал австралійців, мріючих про те, щоб їхня батьківщина уявляла із себе „одно плем'я, один нарід, з одною мовою, під одним прапором” і на одному континенті, — Ал. Манес, — чудовий знавець цієї п'ятої частини світу, — бере це під великий сумнів. Річ у тім, що Австралія хронічно слабує на ту саму недугу, що й Франція: вона вилюднюється, бо не плодиться й обмежує імміграцію з Європи щоб утримати свій високий рівень життя. А до того Австралія взагалі, дуже слабо заселена. Територіяльно подекуди менша за З.Д.А. Австралія має 6,25 мільйонів людности, коли З.Д.А. — 120 мільйонів. „Континентом без людей” назвав її відомий мандрівник Колін Росс „рамою без образу” — називає Австралію Ал. Манес. Країною без дітей — також можна б її охрестити. Видко, що скрізь господарський та матеріальний добробут йдуть в парі з масовою й поступовою депопуляцією. Нормально й без труду Австралія могла б вмістити 20-30 мільйонів людности, замість 6,25 які вона має. Фактично вся Австралія має менше населення ніж великий Лондон. До речі, в Австралії місто переважає над селом, — цим резервуаром і залізним фондом популяції та життєздатности нації. Ця незаселеність п'ятої частини світу з одного боку, а з другого її хронічна депопу-

ляція є великою загрозою для Австралії. Над нею повисло марево „жовтої небезпеки”, — проти якої вона бореться ідеалом „білої Австралії” (White Australia). Жовті ж, головно ж китайці, вже віддавна захопились Океанією. Вони заливають надбутком своєї людности пацифічні острови. Їхня роля посередників і головне продавців опіюму та інших отруйних „ліків” є справді руїницькою, особливо ж серед місцевих тубільців, масове вимирання яких вони таким чином злочинно прискорюють. Це здебільшого суспільно паразитний елемент, і зовсім зрозуміло, що Австралазія самими рішучими засобами поборює та обмежує цю „жовту небезпеку”. Зокрема ж Австралія особливо притягає монголи, а передвсім — японці. Ці останні, як відомо, шукають притулку для надбутку свого населення. Шлях японської еміграції йде вздовж Тихого Океану. В одному напрямі вона зайшла до Каліфорнії та Середньої й Південної Америки; в другому — подалася до Океанії, маючи на увазі особливо Австралію. Скрізь, крім Південної Америки, японська колонізація зустріла рішучий опір і відсіч. Особливо ж в політично-державно об'єднаній Австралії, де цілою низкою законів і кар суворо обмежена імміграція з Азії жовтого племені. Це робиться не лише з расових мотивів, але також і для захисту місцевого робітництва перед дешевою конкуренцією з боку жовтих „кулі”. Японці добре знають про подвійну гру австралійського уряду. Німецький економіст Шульце у своїй книзі про британський імперіалізм наводить цікавий лист одного японця до австралійського прем'єра Вотсона: „Ви, у Вас в Австралії, — писав цей японець, — дуже дбаєте про підтримку торгівлі: ваші парламенти потребують безліч грошей на будування доків, кораблярень, маяків тощо. Ви скрізь маєте своїх торговельних агентів; також у нас. А відтак ви оголошуєте закони, якими усуваєте та висміюєте тих, кого самі закликали до себе. Своім дітям ви даєте гроші на місії, що навертають поганців, до яких, на вашу думку, належить уся кольорова людність. Але й коли вони приймуть християнство, ви дивитесь на них, як на загрозу й небезпеку. Всі християни моляться Богу: Хай прийде царство Твоє! Ніхто не заперечує, що цей заклик звернений до всіх людей. Кольоровим людям таким чином є відкритий шлях до неба, але не до австралійських країн. Нас уважають гідними того, щоб ми перебували з Богом, всіма ангелами та архангелами у почесній присутності пророків і апостолів, але в очах п. Вотсона та його партії ми не гідні того, щоб сміти жити на австралійській території”.

Цей лист — документ і матеріал до дуже актуальної проблеми взаємин між білою расою й кольоровим людством, що хвилює не лише Австралію, але всі колоніяльні європейські держави взагалі. Австралазії, крім жовтої інвазії, загрожує ще також чорна й коричнева із сусідніх ближчих і дальших островів; відтак індуси та маляйці. Проти них суспільно бореться австралійська робітничка партія, висувуючи програмове гасло „білої Австралії”. Іноді ця расово-суспільна політика переводиться з наявною шкодою для австралійської індустрії. Так, напр., квінслендська цукрова промисловість обслуговувалася виключно чорним і коричневим робітництвом. Після того, як від 1900 р. суспільне законодавство в Австралії заборонило працю кольорових робітників на австралійських заводах, вони мусли покинути Квінсленд, чим підрізаний був розвиток і поступ цієї промислової галузі, що відіграла велику ролю в місцевому господарському життю. Є дуже спірною справою, чи Австралії вдасться захистити свій прапор „білої раси”; головнo ж забезпечитися перед зовсім реальною небезпекою з боку Японії, що після війни одержала мандат над бувшими німецькими колоніями у Мікронезії й таким чином здобула власну базу по сусідству з цим суходолом. Єдиним порятунком для Австралазії перед жовтою небезпекою було б відкриття навстіж зачинених дверей для європейської або принаймні для британської білої еміграції, збільшення якої рішуче поборює австралійське робітництво з мотивів суспільно-господарського характеру.

6. Підсумки світової етно- й націогенези. Так виглядає в загальному нарисі світова етногенеза й сучасна націогенеза. Найсильніше й найкраще перебіг її пройшов в Європі як в історичних, так і новочасних формах. В Європі в середині другого тисячоліття нашої ери зформувалися т. зв. історичні народи. Тут з кінця XVIII ст. і продовж XIX ст. відбувся процес національного пробудження й відродження т. зв. неісторичних народів. У XX ст. він перекинувся за межі Європи, захоплюючи по черзі з різними напруженнями й інші континенти: Азію, Америку, Африку та Океанію. Темпо сучасної націогенези є швидше, ніж ритм історичної етногенези. Молоді нації утворюються впродовж кількох десятків років, коли старі історичні народи потребували на це пару сот років. Пояснюється це сіспільно-господарськими причинами: більшою інтенсивністю й динамічністю сучасного громадського життя, його демократизацією, а

поруч з тим і масовим поширенням культури серед усіх шарів населення; одним словом, згадано „densite morale“ Дюрґейка. Так отже нація стає кристалізаційним осередком й головним героєм сучасної й найближчої історії. Людство національно чим далі більше диференціюється. Постають нові народи. Відмолоджуються старі історичні. А серед них один із найстарших — жидівський. Після понад 2 тисяч років розпорощення та блукання по білому світі, цей Агасфер під впливом життєтворчого сіонізму прокинувся із своєї національної летаргії й вертає знову до своєї втраченої праатьківщини — Палестини, стверджуючи так красномовно тезу про універсалізм сучасного національного здвигу по всьому світу.

7. Гегемонія білої раси й національне пробудження кольорового людства. У зв'язку з цим національним ренесансом нашої доби одне питання починає бути особливо актуальне. Це проблема дотеперішньої гегемонії білої раси поза межами Європи над кольоровим людством. Багато дослідників спеціально цікавиться цією справою. Один із видатних попередньо цитований вже тут американський письменник Лотор Стоддорд присвятив з'ясуванню її дві джерельні праці: „Новий Світ Ісламу” (1921 р.) та „Здвиг кольорового людства” (1923 р.). В них він змальовує документально та остерігає від небезпеки для білої раси з боку національного пробудження кольорового людства. Він ілюструє її відтак кількома статистичними даними. Ось вони. Заселена територія кулі земної — „Ойкумена” (без полярних країн) — займає площу в 137 000 000 км. кв. Між білою расою та кольоровими племенами вона поділяється так, що на першу припадає 57 000 000 км. кв. (отже коло 0,4), а на кольорові — 80 000 000 км. кв. (цебто 0,6). Зовсім інший є політичний розподіл залюдненої території, бо 0,9 її під зверхністю білої раси й щойно 0,1 (коло 15,5 міл. км. кв.) — є доменою політичного впливу кольорового людства, з того 2/5 припадає на китайську державу (6,5 міл. км. кв.).

Цікаво буде наведені дані доповнити цифрами про розподіл людства за расами. Загалом число людей на землі обчислюється кругло у 1 700 000 000 душ. З цього на білу расу припадає 550 міл., а отже, на кольорове людство — 1 150 міл. Біла раса головнo зосереджена в Європі (коло 440 міл. після світової війни). Це значить, що на всі інші континенти залишається небагато більше за 110 міл., з них 0,9 припадає на З.Д.А. Як бачимо, отже, біла раса є справді розпорошена

та потопає в морі кольорового людства. Конкретно в Індії, напр., на 350 мільйонів індусів менше, ніж 350 000 англійців.

Кольорове людство числово за расами поділяється так: жовта — числить кругло 500 мільйонів; коричнева — 450 мільйонів, чорна — 150 мільйонів, червона (індіяни) — коло 40 мільйонів. З погляду зросту популяції перспективи білої раси є досить сумні: майже вся вона захоплена масово та поступовою депопуляцією. З кольорового людства, оскільки не рахувати австралійських та океанських тубільців, з погляду світової націогенези не граючих, як ми бачили, вже ролі, всі інші відзначаються великим природним приростом населення. Конкретно кажучи, коли біла раса подвоїться числово за 80 років, то жовта й коричнева впродовж 60 років, а чорна навіть за 40 років.

Річ ясна, що ці неоднакові популяційні відносини серед білого й кольорового людства матимуть незабаром вплив і на їх політичні взаємини. А це тим більше, що національно пробуджене кольорове людство, після свого культурного самоозначення буде домагатися й боротися за своє політичне визволення. Так назріває поступово між расовий конфлікт серед людства у світовому мірилі. Як буде він розв'язаний? Шляхом розуміння чи війни? — Тяжко передбачити та вгадати. Англія — найбільша з колоніальних великодержав — не виключає першого шляху, як доводять це її спроби домовитися й замиритися з національною Індією чи Єгиптом. Між расова ж війна, за думкою ідеолога неомуриїнського руху Б. Дюбуа, фактично означала б кінець людства. Отже, приєрж білої раси? Нащо й чому? Коли зовсім можливим є чесне та справедливе порозуміння з молодими кольоровими народами, яким тяжко заперечити право на національне й політичне самоозначення там, де вони культурно до цього дозріли. Словом вихід з цього неминучого конфлікту між білим і кольоровим людством був би можливий на підставі визнання расової й національної рівноправності по всьому світі та для всіх культурних народів, незалежно від того, якого вони походження й кольору.

III. СУСПІЛЬНА СТРУКТУРА НАЦІЇ

19. Підстави для розрізнення етно- й націогенези

У попередньому розділі читач ознайомився з сучасним станом світової націогенези в загальному нарисі. Менше було присвячено уваги в цьому огляді етногенезі, як етапу первісного народотворення, що здебільшого вже відійшов до історії, бодай в Європі. Але поза Європою ці етногенетичні процеси запізнюються й інтенсивно виявляються щойно в останній добі, триваючи скрізь значно коротше, бо вони швидко й майже непомітно переходять у націогенезу. Під цим оглядом можна було б говорити про певну аналогію між соціогенезою з одного боку та біогенезою — з другого. Я маю зокрема на увазі біогенетичний закон Геккеля, за яким вищі організаційні форми життя повторюють попередні етапи довгої його еволюції в дуже прискореному темпі, мовляв, у стенограмному скороченні. Конкретно, людський зародок впродовж дев'яти місяців повторює довгезну історію хребетних, що тривала не один мільйон років. Подібно й соціогенеза вищих організаційних форм триває кілька десятків років, у цьому коротенькому реченні проходячи швидко головні етапи первісної етногенези, історичні протитипи якої складалися впродовж не однієї сотні років. Для ілюстрації цього твердження можна навести такий приклад: коли „історичні” народи формувалися майже впродовж цілого останнього тисячоліття, то т. зв. „неісторичні” народи (напр. фіни, естонці, латиші й т. д.) пройшли свою об'єднану етно- й націогенезу за якихось 40-70 років.

1. З приводу класифікації народів на історичні й безісторичні

До речі й щоб не вертати згодом до цієї справи, слід тут зазначити, що класифікаційний поділ між історичними й т. зв. „неісторичними”, або точніше висловлюючись „безісторичними народами”, заведений у першій половині XIX ст. (Гебелем, Енгельсом), — є суттєво неправильний. А ще більше помилковим слід уважати кваліфікацію народів на підставі цієї класифікації на „вищі” та „нижчі”. Властиво ця класифікація розрізняє народи державні та недержавні. Таким

чином її критерій у першу чергу політичний. В другій лінії — вона культурна, на жаль, некритично беручи державу за критерій культурності та культуроздатності народів. Державна самостійність, звичайно, сприяє культурному поступу. Але це не значить зовсім, що народи недержавні *kulturunfähig* — нездатні до культури. Як політично поневолені, вони не мають лише змоги нормально плекати свою національну культуру, а через це — культурно запізнилися. Але скрізь там, де політичний і суспільний утиск хоча трохи ослаб та де виникають найменші передумовини до культурного розвитку, всі поневолені народи виявляють безпечний хист до культурного поступу. Безсумнівним доказом цього можна уважати так характерне для минулого й цього століття національне відродження усіх т. зв. „безісторичних” народів по всій Європі.

Як бачимо історія в данім разі не причім. „Без-”, або „неісторичних” народів — не було й не буває; бо все, що існує, має свою, хоча б неписану або незаписану історію. Вже батько антропологеографії Фр. Рацель справедливо відкинув згадану попередньо класифікацію народів, слушно констатує, що не в історії слід шукати підстави для різниці між ними. „Їх хочуть розрізнити, — писав він у своїх „Засадах Народознавства” — шляхом протиставлення історичних до безісторичних народів. Але чи ж історичні факти для історії через те втрачені, що історіографія не заховала про них спогаду? Істота історії полягає, що дійсно сталося, а не в „спогаді чи зафіксуванню ставшогося”.

Але вертаючи до перерваного цим екскурсом попереднього викладу, мусимо констатувати, що для більшости т. зв. „безісторичних” народів новочасна „націогенеза” була зарозом і завершенням їхньої недорозвиненої з причин суспільнополітичного характеру етногенези. За аналогією з біогенезою й наведеним біогенетичним законом, ці народи-покидьки, немов той людський ембріон, у стенограмному скороченню проходили свій стаж народотворення впродовж кількох десятків років тоді, коли старші їхні колеги, т. зв. „історичні” народи потребували для цього майже ціле тисячоліття. В цьому сенсі можна говорити про свого роду соціогенетичний закон, що виявляється, зрештою, не тільки у народотворчих, але у всіх суспільних процесах взагалі.

Чому розрізняємо етно- й націогенезу? Чи є підстави для такого розрізнення між етно- та націогенезою, яке тут було прийняте й переведене? Чи не є воно штучне, а отже й зайве? Чи не є лише теоретичне й без відповідного практичного

виправдання? Гадаю, що ні. Гадаю, що в данім разі розходиться про два не тільки хронологічно, але й організаційно різні процеси. На мою думку, доказом цього може бути той термінологічний дуалізм, зафіксований всіма мовами й виразно розрізняючий поняття народу (*d'ermso s*) та нації (*ethnos*), про який була вже тут мова попередньо (стор. 66-67). Зрештою, також інші дослідники приймають дуалізм народотворчого розвитку виразно, розрізняючи етно- та націогенезу. Напр., фундатор німецької новочасної соціології Фр. Тенніс, що в дебаті з приводу національної проблеми на II конгресі німецьких соціологів (у Берліні в 1912 році) між іншим зазначив: „Нарід (*Volk*) — це первісний елемент суспільного життя; нація ж — специфічно модерне поняття. Нарід — це сирова, природна, біологічна речовина; нація ж — це скоріше ідея, соціологічний ідеал. Поняття народу зв'язане з уявою про широкі низи; нація ж натомість є ідеєю горішніх керуючих шарів, які зацеплюють її згодом серед народу згори. Сучасний патріотизм стосується не до народу, але до нації. Також обидва видатні австрійські націологи: О. Бауер і К. Реннеч — виразно розрізняють етно- й націогенезу. Цей останній, напр., у своїй монографії: „Право на самовизначення народів” (1918) каже: що соціологія нам змальовує, не є ще нація; Те але державно уконституований нарід (*populus*). Антика, середньовіччя й нова доба знають державні народи; але нації в специфічному розумінню цього слова є значно молодші формації європейської історії, що в минулому не мають рівночасного відповідника, хіба лише деякі натяки”. Російський історик і соціолог проф. П. Мілюков так само ясно розрізняє етно- й націогенезу. В його праці: „Національне питання” (1925) визначено дві головні фази народотворчого процесу, а саме: „доба утворювання народности” та доба „усвідомлення народности”, тобто остаточної кристалізації модерної нації. Передовсім, — каже він у згаданім творі, — ми мусимо в процесі розвитку народности розрізнити дві доби так само, як ми розрізняли періоди походження раси й національності. Але коли походження рас датується від стародавніх часів, від десятків і сотень років й коли, навпаки, сучасні нам народности зформувалися впродовж тисячі років, то тепер і в середині цього останнього відтинку часу треба встановити дві нерівні частини. Одна з них є без порівняння коротша за другу, згідно з загальним законом прискорення еволюційного процесу. Ці дві доби можна так визначити: довготривалий період, коли народність утворюється, і від-

носно короткий, останній період, коли народність усвідомлюється. Утворювання народности — це вислід довгого процесу, „почасти захованого перед нашою обсервацією в передісторичній темряві. Усвідомлення ж національности — вислід зовсім недавньої доби...”

Це погляд, який майже не різниться від того, що спонукав мене до розмежування етно- й націогенези. Етногенеза, — за термінологією проф. П. Мілюкова, — це доба „утворювання народности” (создание национальности); націогенеза ж — це друга, новітня доба — „усвідомлення народности” (создание национальности). Щоб не ускладнювати зайво термінологію, я замість народність кажу нарід, протиставляючи цьому поняттю націю для означення сучасного довершення народотворчого процесу. Свідомість є істотною й головною ознакою нації. Завдяки їй етнічна сировина викристалізовується в модерний національний колектив. Чим ширше й глибше поширена ця свідомість, тим краще є скристалізованим національний колектив, тим більше той або інший нарід наближується до поняття сучасної нації. Але від чого це залежить? Що впливає й зумовлює теми і ритм народотворчого розвитку? Словом, яка механіка й динаміка цього процесу? Такі питання природно виникають перед нами. Треба отже на них дати бодай загальну відповідь, щоб мати засадничі підстави для їхньої аналізи.

Зорієнтуватися в цій справі pomoже нам суспільна структура народу, бо від неї головню залежить як темп, так і ритм народотворчого розвитку; отже, перебіг етногенези та інтенсивність націогенези, а врешті й ступінь самовизначення кожного народу: його більше чи менше визволення або поневолення. Але перше мусимо це з'ясувати одне термінологічне питання.

Народність або національність

До речі буде додати тут пояснення з приводу цих двох слів, щодо суті вони є синонімами. Історично вони недавнього походження. У словниках європейських мов зафіксовані були щойно на початку минулого століття; напр., в німецькому словнику чужих виразів, що вийшов в Тьубінгені у 1819 р.; у французькому академічному словнику в 1835 році. Походження виразу „національність” приписують Наполеонові, що мав одного разу сказати: „Французи не мають народности” (Les Français n'ont point de nationalité). Пані Де Стаель

(Stael) дала роз'яснення щодо мовного новотвору, кажучи, що „поняття народности означає національний характер”. Зрештою цей новотвір швидко поширився по цілому світі і був засвоєний всіма культурними народами й мовами (напр. в німецькій — Nationalität; в італійській — nazionalità, в єспанській — nacionalidad і т.д.).

Присвятили йому, звичайно, увагу дослідники національного питання; напр., Фр. Ноайман у цитованій тут праці: „Нарід і Нація”. З'ясовуючи, що криється за цією назвою, він слушно констатує, що в основі цього поняття, яке постало від прикметника національний, — лежить властивість або приналежність до того, чим є нація; отже, національна ознака, або прикмета „народність” вживаючи українського перекладу цього виразу, означає також суб'єктивне відчуття приналежності до певної нації. В Західній Європі, де часто, як напр., у Франції, націю політично ототожнюють з державою, назву національність — застосовують до недержавних і культурних народів. Перед світовою війною в цьому сенсі говорилося про польську, чеську або українську народність, patriobalité. Таким чином цьому терміну для відрізнення слова нація надавалося культурне значення. Цікаво, що новітня французька націологічна література вживає назви „nationalité”, говорячи про сучасну націогенезу.

Ал. Кіргоф у своїй розвідці: „До зрозуміння поняття нація й національність” пригадає думку цього приводу Трайчке (Treitschke), висловлену в його відомих „Викладах про політику”. Отже, для цього каменяра німецького новочасного націоналізму — нація була поняттям сутополітичним; натомість національність — расовим, для означення кровного походження й спільности (Gemeinschaft des Blutes). Зовсім протилежної думки в цій справі тримався швейцарський дослідник Гільті (Hilty), для якого нація — зв'язана з походженням народу, а національність є поняттям виключно політичним. Тому він гадає, що існує швейцарська національність, але не може бути мови про швейцарську націю. Сам А. Кіргоф — свій погляд з цього приводу формулює так: „Нація — це щось абсолютне: національність (в сенсі народної групи) — є відносне поняття”. Як бачимо, в науці немає ще одностайної думки в цій справі. Методологічно вважаю доцільнішим не вводити попри двох старших назв і понять — народ і нація цієї третьої назви народність (національність), як групового означення певної фази чи стану народотворчих процесів. Краще, на мою думку, залишити його для окреслення націо-

нальної приналежності, відносно прикмет, словом, як поняття, справді відносного та якісного порядку. Під цим оглядом мій націологічний словник різниться від попередньо наведеної термінології проф. П. Мілюкова, хоч істотно наші погляди на народотворчий розвиток майже однакові.

20. Вплив суспільної складні на формування й розвиток народу

1. Етно- й націогенеза як поступове усупільнення населення

Внутрішня структура народу, взаємні відносини поміж його окремими частинами (станами, клясами, партіями) має великий вплив як на народотворчий процес взагалі, так і на його вислід, цебто на тип нації, що зформується остаточно з цієї етнографічної сировини. Ми бачили, що історичний розвиток ішов у напрямі ступневого перетворення народу (люду) в націю, або, інакше кажучи, в напрямі поступової мовної й культурної націоналізації всіх його складників. Соціологічно це можна назвати процесом всенаціонального усупільнення всього народу. Таким чином усупільнено всі верстви народу, об'єднані однією літературною мовою та спільною культурою становлять врешті модерну націю, що бореться за свою політичну самостійність, як за останню й найвищу мету сучасної націогенези. Через усупільнення всіх складників народу, етнографічна сировина, що творить його основну масу, викристалізовується у новочасну націю. Цей процес уможливується шляхом, демократизації громадського життя в новітній історичній добі. Так вирівнюється ступнево соціальний дуалізм між народом і нацією. Звичайно, ритм цієї метаморфози в різних народів був неоднаковий. Одні з них пройшли шлях цього розвитку скоріше; але багато народів зформувалося національно щойно після великої Французької Революції. Їх здебільшого й помилково називали „безісторичними” народами, як про це тут була вже мова.

2. Два типи народів етно- та націогенези

І хоча цей погляд, — як ми бачили, не є виправданий, проте доводиться констатувати, що справді існують два різні типи етно- й націогенези. Інакше формувалися державні народи, отже, політично самостійні, які можна було б назвати також панськими, а інакше народи поневолені, тобто недержавні або закріпачені, які М. Драгоманів називав плебейськими,

бож до недавнього часу суспільно вони були представлені т. зв. *misera pleba*, тобто низами; О. Бауер — влучно назвав їх „покидьками нації” (*Hinterlassung der Nation*). Різницю між цими двома типами народів можна продемонструвати на такому прикладі: уявім собі, як соціальну піраміду, основу якої творять широкі верстви селянської й робітничої людности; інші суспільні верстви (духовенство, аристократія, шляхта, міщанство, а у новітній добі — ще буржуазія та інтелігенція) — все вужчими та ширшими шарами виповнюють зміст цієї піраміди аж до її вістря. Отже, у державних народів цей процес національного самовизначення йшов згори до долу. У них вершок цієї народної піраміди в першу чергу у свідомив свою національну відрубність та істоту.

Цей процес, що історично тривав відносно довго в Європі, майже тисячу років, а саме, від початків феудалізму аж до французької революції 1789 р., у своїй суті був переважно механічним, з огляду на атомістичну структуру передкапіталістичного суспільства й наявно анаціонального характеру феудальної держави. Треба було кілька століть часу, щоб станове суспільство, розмежоване у середині різкими соціальними бар'єрами, перетворилося ступнево в новітню клясову суспільність, в якій внутрішні суперечності є сутогосподарського характеру без огляду на генеалогічні привілеї, що відігравали велику соціальну роллю в попередній фазі суспільного розвитку. Одночасно ця суспільна метаморфоза означала поступову й все ширшу та глибшу націоналізацію народнього колективу. Як ми бачили, під час французької революції 1789 р. національно самовизначився „третій стан” (*tiers état*), цебто пізніша буржуазія. У 1848 р., під час лютової революції, прозваної „весною народів”, — прийшла черга на „четверту клясу” — або пролетаріят. Але це не була ще остання суспільна кляса, як тоді гадалося. Поза нею лишалися величезні селянські маси, досі скрізь закріпачені, для яких час суспільного визволення щойно наставав. Громадські, а отже й національно, вони самовизначилися вже в другій половині XIX ст., завершуючи таким чином процес націоналізації народньої піраміди.

Річ ясна, що поступове суспільне визволення люду, а одночасно й масова його націоналізація була в першу чергу обумовлена новочасним господарським розвитком, особливо ж новітнім капіталізмом, що активував громадські ширші та ширші круги всього населення. К. Реннер слушно звернув увагу в своїй праці: „Право на самовизначення народів...” на

цей бік національної проблеми, на жаль досі мало ще дослідженої. Істотними факторами розвитку народів, — каже він, — є господарські й популяційні можливості, на які одиниці можуть мати вплив незначний, натомість держава чималій...” На прикладі чехо-словацьких взаємин у колишній Австрії цей дослідник яскраво демонструє ролі економічного фактора в процесі остаточного зформування модерної нації. Він показує, між іншим, як популяціоністична функція села під впливом господарського поступу наявно занепадає (щодо міста — це загальновідома річ), й як подекуди перебирає її робітництво, відповідно соціально забезпечене. Він радить виправити казку „про німецького селянина, як вогнище нації... Німецькою матір'ю, — каже він, — є здебільшого німецька робітниця”. Розуміється, що у народів аграрних, якими є переважно слов'янські, а не індустріально-го, як німці, — село все лишається головним живим резервуаром нації.

Політична демократизація суспільства, що творить природний супровід до згаданої попередньо господарської його перебудови, — також впливає на активізацію найширших верств населення. Головно ж під її діянням громадсько прокинулися т. зв. „безісторичні народи”, отже, народи політично поневолені, суцільно недорозвинені, культурно відсталі. У них процес соціального й національного визволення йшов у протилежному напрямі, ніж у народів державного типу, а саме: від низів соціальної піраміди вгору. В цьому випадку запізнена й недорозвинена етногенеза зараз і немов скоком перестрибнула в модерну націогенезу. Аматори аналогії між соціогенезою й біогенезою могли б у цьому добачати приклади т. зв. „мутацій” (Де Фріза), цебто раптового стихійного розвитку.

Поруч з цим і структурна еволюція народів цього „плебейського” типу проходила так само у відворотному напрямі. Тут суспільно вищі шари поставали пізніше, залежно від ступневої внутрішньої диференціації етнографічної сировини цих народів. Їхня розвиткова схема загально була б така: селяни — ремісники — інтелігенція (духовенство, учительство й особливо письменники), з якої виходили перші національні „будителі” — за влучним і гарним чеським виразом. Не забуваймо, що „школа, письменство та преса, — як це добре зазначив фундатор паневропейського руху Р. Н. Куденгове Калергі, є органам модерної нації.” Продовжуючи цю схему далі, маємо потім — дрібне міщанство та урядництво й щойно в кінці її — робітництво й буржуазію.

Річ ясна, що цей розвиток був більш органічний й тому молоді ці народи структурно однотайніші. Звичайно й серед них згодом виривають суспільні протиріччя; але покищо вони не так гострі, або не тяжить на них історична спадщина споконвічного суспільного розброю „панських” народів. Але ці останні, проходячи свій новочасний стаж націогенези, також демократизуються, цебто національно усуспільнюються й громадсько таким чином відмолоджуються. Так само вони щойно тепер остаточо перетворюються у модерні нації. Навіть такий старий нарід, як французький, за думкою оригінального французького філософа Ж. Банда уперше виступив всенационально, цебто при активній участі всіх своїх складників згори до низу, — щойно 2 серпня 1914 р., отже, у день вибуху Першої Світової Війни.

У світлі історичної ретроспективи національна активність поодиноких суспільних складників народу уявляється таким робом: на початках етногенези національно першими активізується аристократія, військо (лицарство), духовенство; далі шляхта й міщанство. Не слід забувати, що в цій добі „національне усвідомлення” має характер суспільного партикуляризму: пануюча суспільна група ототожнює себе з нацією в дусі правила „pars pro totis” (частина замість цілого). Вже після Великої Французької Революції відомий консервативний письменник Ж. де Метр (I. De Maistre) на запитання: „Що таке нація? — відповів: „Це суверен і аристократія”. Славна енциклопедія Дідро та Д'Алямберта, що появилася напередодні цієї революції, розрізняла поняття нарід (peuple) — й нація, до перших зараховуючи „селян і робітників”, до останньої „панів та шляхту”. На думку видавців цієї публікації, — також торговців, фінансистів, отже майбутню буржуазію, й головню письменників і мистців слід виключити з „народу” й перенести до категорії „нації”, бо, мовляв, не є почесним називати народом тих, хто плекає мистецтво, „або є абсурдом змішування (торговців і фінансистів) з народом...” Як відомо, перша французька революція 1789 р. поставила цю справу руба й вирішила її, усуваючи номінально і формально суперечність між поняття нарід та нація. Революційні збори назвали себе Французьким Національним Конвентом”, висловлюючись проти пропозиції Мірабо, що уважав кращим назвати їх зборами „представників французького народу”.

Цим актом формально всі суспільні складники французького народу були піднесені до стану нації; досі це був привілей

лише „освічених і багатих” (А. Оляр); але фактично ж — це було тоді надбання лише „третього стану”, тобто саме народженої молоді французької буржуазії. У пізніших революціях, особливо ж 1848 р. і 1871 року — французький пролетаріят і селянство здобули своє право на національне самовизначення. Ось чому, щойно під час першої світової війни французький нарід масово й без різниць суспільного розподілу виступив як соборно усвідомлена нація. Цікаво, що й для багатьох „плебейських” народів, як, напр., чехів, фінів, латишів, естонців і т.д., світова війна була також їх всенаціональним хрещенням. Як бачимо, отже, запізнена революційна їхня націогенеза зійшлася у кінцевій точці з еволюційною, етно-націогенезою „панських” народів.

Але, повертаючи до перерваної схеми національної активізації поокремих суспільних складників народнього колективу, — яку ми залишили саме на межі, де кінчилася старша етногенеза й почалася новітня націогенеза, — мусимо констатувати, що цю останню від крила націоналізація „третього стану”, з лона якого вийшла пізніша буржуазія, але з яким генетично зв’язаний є також т. зв. „середній стан”, (власне дрібна буржуазія), та інтелігенція, отже, світ літератури, науки, мистецтва й вільних професій. Що назагал і віддіавна був носієм і каменярем національного усвідомлення. Щойно в середині XIX ст., — як ми чули, — національно самовизначилися соціальні низи — робітництво й селянство, тобто „плебс” або люд, завершуючи процес соціальної націогенези.

2. Місто і село

Мусимо тут ще звернути увагу на один націотворчий чинник значного впливу. Це — місто. Воно відіграло велику роль в національному відродженню поневолених народів у зв’язку з новочасною індустріалізацією, яка сприяла зросту міст і міського населення шляхом пролетаризації селянської людности околиць, національно і культурно пасивних. К. Кавтський помилявся, приписуючи у своїй цікавій розвідці: „Визволення народів” (1917), що розвиток сучасної промисловости та обумовлена ним урбанізація, поширення й поступ міського життя, спричинять винародовлення інтернаціонального аграрного населення. Його пролетаризація на послугах міської великої промисловости, за думкою цього видатного націолога, — має означати разом мовну й культурну асиміляцію в індустріально й політично пануючою нацією. „Так, — каже

він, — народи, що залишилися аграрними, будуть усе більше й більше всмоктані у державі різнонаціонального складу аж врешті щезнуть. „Вони безнадійно засуджені на поталу”. Ця прогноза була фактично спростована новочасним національним відродженням і самовизначенням аграрних і відсталих народів у всій Європі. Ми є свідками не винародовлення аграрного села, але зовсім навпаки, — бачимо поступову націоналізацію винародовлених міст, що лежать посередині чужонаціональної стихії. Можна навести силу доказів цього. Перед сто роками Прага майже зовсім онімеччена, таксамо, Рига або Реваль, а Гельсінфорс був сутошведський. А сьогодні? Не лише Прага, але майже всі чеські міста, в процесі історії згерманізовані, стали знову чеськими; Рига є латишською; Талін, колишній Реваль — естонським; Каунас кол. Ковно, — политовщується; Барсельона — каталонізується; Антверпен є сутофламандський; навіть баскійські міста — як Більбао чи Севастіано, що були перед війною еспанськими або інтернаціональними, після революції 1931 р. наявно націоналізуються. Українізуються також міста в Україні.

Немає в цьому нічого дивного. Це передовсім природній соціологічний та історичний процес. Він діє скрізь, де модерний капіталізм і політична демократія розбудили приспані історією аграрні народи. Так само в минулому можна це явище констатувати, коли міста також були каменярами й носіями національної культури, як, напр., у північній Італії, або в бельгійській Фляндрії в її боротьбі проти чужого наїзду (французького, еспанського, австрійського); чи в Чехах за доби гуситської революції, що попри релігійного й суспільного свого характеру мала незаперечний національний напрям, як масовий вибух чеської стихії про загрози винародовлюючої германізації.

Немає отже нічого парадоксального в тому, що пролетаризований селянин стає в місці національно усвідомленим елементом і що молода інтелігенція селянського походження націолізує винародовлене місто, вертаючи його власному народу. Робітники, батьки яких з села, заливаючи масово місто, накидають йому свою пасивну національність, що під впливом міської культури активізується. Взагалі є зовсім неправильна думка, що робітники — це істота анаціональна чи антинаціональна, або принаймні національно пасивна або байдужа. Вже Ж. Жорес (J. Jorés) переконливо спростував цей популярний блюду своїй студії: „Батьківщина й робітництво”. Там він казав: „Пролетаріят не стоїть поза батьківщиною”.

Полемізуючи з відомим реченням з „комуністичного маніфесту”, де говориться, що пролетаріят не має батьківщини, великий провідник та ідеолог французького соціалізму пише: „Було б найбільшою недоречністю голосити, що батьківщина є байдужою справою для пролетаріату... Пролетаріят який би зрікся оборони національної самостійності, а тим самим оборони свого власного вільного розвитку, не зможе ніколи подужати капіталізму. А коли він, двигачучи вже ярмо капіталізму, візьме на себе ярмо завойовника, то не матиме в собі навіть охоти піднести свою голову”. Роля й вплив соціалістів, поневолених народів у національно-визвольній боротьбі під час світової війни цілковито виправдали той погляд і становище Ж. Жореса.

У промислових містах робітництво є отже чинником націоналізуючим, а не денационалізуючим. Індустріалізація й урбанізація аграрних народів не означає ще їхнього винародовлення. Навпаки, таким шляхом ународовлюється винародовлені міста. Взагалі ж „доки нарід сидить на своїй рідній землі, — він не денационалізується, й не асимілюється масово. Зокрема ж у наш час необмеженого поширення культурного та громадського життя.

3. Радянська націологія й соціальна структура нації

Особливу увагу значенню суспільного складу нації для реального розв'язання національного питання присвятили радянські націологи: Ленін, Сталін, Скрипник. У своїх писаннях і заявах вони все підкреслюють, що не можна ставити національної проблеми абстрактно, але в кожному окремому випадку слід придивлятися до реального аспекту того або іншого національного питання. „Безумовною вимогою марксістської теорії, — казав Ленін, — при розгляді будьякого соціального питання є поставлення його в певні історичні рямки, а потім, коли мова йде про одну країну, (напр., про національну програму даної країни), урахування конкретних особливостей, що відрізняють цю країну від інших у межах однієї історичної епохи.”

Так само Сталін на X з'їзді РКП розрізвив три головні історичні фази в розвитку національного питання, а саме: I. ліквідація феудалізму на Заході й поява там національностей на світанку капіталізму. II. Поява капіталістичного імперіялізму, що виходить за межі національної держави та „поширює свою територію коштом сусідів близьких і даль-

ших.” Цей капіталізм імперіялістичного типу розбуджує скрізь, кудь він поширюється, відсталі та історією приспані народи. Нарешті III. Період, — за Сталіном, — радянський, — це доба знищення капіталізму і ліквідація національного гніту...”

Я наводжу ці погляди без критики на доказ того, як большевицька націологія трактує національні питання історично-конкретною метою. Це є метода, яку обстоював усе Масарик, перестерігаючи від узагальнень у справах, які торкаються національних рухів, і підкреслюючи з натиском особливо конкретний характер кожного національного питання зокрема. М. Скрипник, що виправдував потребу націології, як окремої наукової дисципліни сам перевів аналіз національних рухів на теренах СРСР, розрізвивши головні типи радянських народів, в залежності від розвитку їх суспільної структури, зазначивши відсталість під цим оглядом народів азійського походження (башкірів, киргизів, татар, калмиків), де передчасно самовизначення їх ставити в площину „боротьби пролетаріату за його клясову диктатуру проти буржуазії”, як це слід робити у відношенні до суспільно більш здиференційованих народів західного типу. Бо в цьому випадку, на думку М. Скрипника, слід „відзначити принципіві відміни їхнього (цебто згаданих азійських народів. Б.) стану”, який характеризує відсутність розвитку капіталізму й навіть торговельних відносин, патріархальність”, цебто рабську методу експлуатації й рабську залежність бідоти від багатіїв-ханів, беків і т. п. крайній ступінь темноти, в якій тримав ці народи царат, дуже сильний вплив магомеданського клерикалізму, територіяльну віддаленість пролетарських центрів...” Національна політика большевиків відносно таких народів, — за думкою М. Скрипника, повинна „організувати їх пролетаріат, зміцнити довкола нього решту трудящої бідноти і на ділі показати, що саме пролетаріат є послідовний оборонець і прагне звільнити трудівників від усього, отже й національного пригнічення; показати, що тільки пролетаріат є носій культурного розвитку всіх народів”.

Отже, як бачимо, радянська націологія тримається суто-клясового розуміння нації, яке так драматично формулював Бухарін, про що тут була вже мова (ст. 58). Правда, Ленін на VIII з'їзді Р.К.П. (у 1919 р.) полемізував з цього приводу з Бухаріном, закидаючи йому, що він „бере бажане за дійсність”. Але розходження між Леніном і Бухаріном у цій точці не засадниче, лише тактичного характеру, передчасно ставити національну справу у виключно клясову площину руба, бо

треба „вважати на те, на якому ступені стоїть дана нація на шляху від середньовіччя до буржуазної демократії й від буржуазної демократії до демократії пролетарської...”

Отже, цей підхід Леніна має на увазі саме соціальну структуру народу, той або інший шабель його етно- відносно націогенези. Буває іноді так, що передчасно ще говорити про самовизначення нації виключно в класовому аспекті; тоді за думкою Леніна, — „треба зачекати” й не слід „говорити про самовизначення трудящих мас,” а дочасно заспокоїтися поки що буржуазним самовизначенням. Він, як приклад, наводить Польщу після війни. Треба зачекати, аж польський пролетаріят відповідно класово самоозначиться. Ленін вірив, що польський робітничий рух також прямує до диктатури пролетаріату, але не так, як у Росії”. В азійських країнах — суспільно, господарсько та культурно ще більше відсталих, треба мати цю обставину ще більше на увазі. Зокрема ж з цим слід дуже зраховуватися — як перестерігав М. Скрипник — „На сході в надрах Азії”, куди перекинулася запалена в Росії пожежа революції. Закличним гучним дзвоном для пригнічених колоніально імперіалістичною політикою азійських народів пролунав декрет радянської влади про утворення автономних, вільних радянських республік тюркських народів, що саме визначаються. Знеможени від голоду й кастового пригнічення індуси, закабалені в різних сферах впливу персіяни, афганці, цивілізовані англійськими гарматами, тільки в радянській федерації бачать джерело, відкільля йде нація на звільнення. Класове розшарування цих народів — ще в майбутньому. Там пролетаріят тількищо починає, й то лише в окремих місцях прокидатися. Але решта цього народу, всі ті, хто зазнав національного пригнічення від імперіалістичних держав, що пограбували земну кулю, всі тепер бачать, що вперше в усій історії здійснюються на ділі права й на самовизначення серед східних народів і що це самовизначення провадиться тільки в Радянській Росії. Тим то й у хатині перса, й у саклі кавказького горця, й у халупі індуса побіч з статуями Будди і Кораном Махомеда так часто вже можна побачити портрети нашого проводиря Леніна...” На цих прикладах, — каже цитований радянський націолог, — як я гадаю, вдалося мені довести мої думки про те, якими різними шляхами повинна йти робота комуніста з тим, щоб збудити цю трудящу людність, щоб зрушити її до свідомої участі в боротьбі і будівництві нового життя”. (Підкреслення мої Б.).

Отже, як бачимо з наведених цитат, радянська націологія дбайливо бере до уваги та враховує вплив суспільної диференціації на можливості й досягнення практичної політики. Ось чому вже їхня етнополітика витворила таку гнучку систему державних форм, щоб у них можна було вкласти всі ступені національного розвитку від початкової етнологенези до майже довшеної націогенези. Але про це мова далі у розділі про етнополітику. Тут пригадаю (див стор. 54 і 66) це знову про роллю большевизму, як національного ферменту серед кольорового людства. А в кінці хочу тут ще раз підкреслити, що всупереч полемікам радянських націонлогів із приводу нації та всупереч оцьому визначенню нації Сталіном (Марксизм й національний вопрос) — „нація — це історично складена тривка спільність мови, території, економічного життя, психічного складу, що виявляється в спільності культури”, з яким можуть погодитися європейські теоретики нації, — большевики в засаді визнають виключно класове розуміння нації. Вони фактично ототожнюють націю з пролетаріатом і працюючим людом так само, як давніше вона ототожнювалася з аристократією, а згодом з буржуазією. Різниця лише в тім, що тоді більшість виводилася за дужки нації, тепер у ССРСР — формально є на цьому положенню меншість непролетарського походження або думання. Але на практиці ця „меншість може бути необмеженої величини, бо ж у Радянськiм Союзі навіть приналежність до компартії не є ще гарантією політичної благонадійности, селяни, робітники, інтелігенція легко опиняться на індексі контрреволюційної небезпеки й фізично виводиться за дужки живої нації”.

21. Що таке нація?

Існує безліч найрізноманітніших дефініцій націй, але не має досі жодної, яка була б визнана науково загально обов'язуючою. Не можна цьому дивуватися. Нація є занадто складним суспільним явищем. Процес її творення надзвичайно плинний і змінний. Майже ніде він ще не досяг остаточного закінчення і викристалізованих форм. Окрім цього, не вдалося спроби визначити націю, як громадський колектив за якимись об'єктивними ознаками. Істота її, як зараз побачимо, лежить поза ними у сфері психологічних переживань її членів. Не слід також забувати, що саме соціологічно нація все ще замало досліджена. А як слушно зазначив Зомари (на II конгресі німецьких соціологів) „дефініція, звичайно, прихо-

дять у кінці довгих наукових дослідів, а тут (цебто щодо нації. Б.) — з них почали.” Отже хай читач не чекає від мене якоїсь універсальної дефініції нації. Це ще передчасно, а головню й не є суттєво важне. Передовсім треба по змозі докладно з’ясувати істоту нації, як соціологічного явища. Під цим оглядом зроблено вже чимало. Ознайомилось отже з головними думками й поглядами на цю річ.

Є наукові дослідники, як, напр., цитований вже тут німецький вчений Ед. Еллінек, що взагалі заперечують можливість об’єктивного визнання нації, бо, мовляв, вона „не уявляє із себе нічого об’єктивного в розумінню назовні існуючого”, а по суті є чимсь сутосуб’єктивним; отже „ознакою певного стану свідомості”. Чимало дослідників у нації добачають щось просто містичне. Напр., російський економіст Б. Струве уважає її „істотою містичною... надприродною та ірраціональною”. Так само російський філософ Бердяєв називає націю „містичним організмом”. П. Сорокін, як ми бачили, включає її із сфери соціології. Звичайно, багато вчених трактують це питання інакше, приймаючи відому класифікацію Фр. Тенніса, що розрізняє два основні типи соціологічних угруповань: первісну спільноту (Sprachgemeinschaft) та пізнішу й організаційно вищу „спільку” (Gemeinschaft). Як нарід, так і націю вони зараховують, річ ясна, до першого типу. Зрештою, кожен з них підкреслює ту або іншу ознаку нації, як головну та найхарактернішу. К. Кавтський розуміє нарід, як „мовну спільноту” (Sprachgemeinschaft), літературну самостійну мову уважаючи головною та істотною ознакою модерної нації. За думкою О. Бауера, — нарід є „культурною спільнотою” з одного боку, а з другого — це „спільнота вдачі, розвинена із спільноти долі” (aus Schicksalgemeinschaft erwachende Charaktergemeinschaft) під впливом історичного співжиття. Багато визначень нації підкреслює особливо роль і вплив минулого та традиції на розвиток нації. Але з другого боку й зокрема в останніх часах у розумінню істоти нації звертається здебільша увага на сучасність і майбутність. Напр., для чеського філософа І. Б. Козака — „нарід не є щось дане, — але нарід означає завдання”. Цікаво дивиться на цю справу, як про це вже згадувалося у вступних увагах до цієї праці, інший чеський видатний біолог і філософ проф. Ем Радль. Він уважає, що „національність... не є ознакою людини, але її обов’язком”. Зрештою, для нього „вільна нація є обумовлена майбутністю, а не минувшиною”.

1. Рудницький, Манчіні та Ренан

Усе спірним з наукового боку лишається питання про те, чи можливо націю визначити за об’єктивними прикметами? Можливість цього припускає т. зв. атомістичне розуміння суспільства, за яким соціологічні угруповання різного типу (стан, каста, класа, партія, але також і нація) є просто сумою людей, що їх складають. В українській науці визнавачем і оборонцем цієї теорії є відомий географ проф. С. Рудницький, що виклав її у своїй розвідці: „До основ нашого націоналізму”, де навів також свою дефініцію нації. Вона звучить так: „Самостійним народом або нацією зовемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, які в’яжуть усі ідивідууми цієї групи в одну цілість. Ці прикмети є: 1) Антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла); 2) самостійна серед інших мова (з літературою, наукою й т. д.); 3) Питомі історичні традиції й змагання (на політичному, суспільному й т. д. полях); 4) питома культура (як матеріальна, так і духовна), спільні культурні прямування; 5) питома суцільно національна територія, на якій або була, або є, або може бути питома національна держава.

Усі ці основи самостійного народу разом дають із усіма своїми підосновами це „спільне загальне почуття, цей постійний плебісцит, продовжувавшись з дня на день, що творить націю, цю велику спільку, яка спирається на свідомості жертв, що були спільно принесені та які постійно готові принести в майбутності; цю спільку, що оперта на згоді та виразно „висловленому бажанні далі продовжувати спільне життя (Ренан)”.

У своїй „Теорії нації” — проф. В. Старосольський слушно та речево скритикував цю дефініцію, яка, хоч довга, проте є дуже заплутана й неясна. Її помилки читач побачить на дальших сторінках, де буде поданий критичний огляд цих основних прикмет нації.

Мусимо тут нагадати, що першу спробу систематизації цих об’єктивних ознак нації зробив італійський видатний націоналог С. Манчіні, з яким ми ознайомилися вже у вступному розділі цієї праці (стор. 15). В. своєму славетному цитованому викладі (стор. 14) Манчіні навів такі основні зовнішні ознаки нації: 1) Спільна територія (elemento geografico); 2) Спільне походження (razza); 3) спільна мова (lingua); 4) спільні звичаї й побут; 5) спільні переживання; спільна історична

минушина (storia) та врешті 6) спільне законодавство (leggi), та спільна релігія (religion). Проте Манчіні мусів признати, що згаданих об'єктивних ознак не вистачає ще для утворення нації, бо не тільки поокремо, але й разом узяті, вони є „немов мертва матерія, хоч і життєздатна, але в яку не був ще вдунений подих життя... Тим подихом, що оживляє націю, є саме „національна свідомість” (la Conscienza della Naciona), отже, почування, яке вона витворює із самої себе та яке дає їй змогу утримуватися назовні і виявлюватися внутрі”.

Як бачимо, в основу попередньо наведеної дефініції проф. С. Рудницького було покладено це визначення Манчіні. На жаль, в інтерпретації українського вченого вона багато втратила з виразності її італійського оригіналу. Зайво ж також проф. С. Рудницький об'єднав першу частину дефініції Манчіні, що трактує про „елементи нації” з відомою формолою нації Е. Ренана. Адже цей французький націоналог рішучо порвав з атомістичним розумінням нації, протиставляючи йому своє психо-волюнтаристичне її трактування. У своєму неменш славетному викладі: „Що таке нація?”, виголошеному тридцять років після матуринського виступу Манчіні, Ренан категорично відкинув значіння цих об'єктивних „прикмет” нації, шукаючи істоту її у зовсім іншій позаматеріальній сфері.” Людина, — казав він, — не є рабом ані раси, ані мови, ані своєї релігії, ані току рік, ані напружам гірських ретязів. Велике скупчення людей, здорового духу й гарячого серця, витворює моральну свідомість, яку звемо нацією”. А далі він розгортає це стисле визначення, пояснюючи його так: „нація — це душа, засада духовна. Дві речі, які, правду кажучи, по суті є те саме, творять цю душу, цей духовний принцип. Одна — це спільне посідання багатой спадщини спогадів. Друга — це теперішня згода й бажання жити разом, воля продовжувати та відновлювати цю неподільну спадщину минулого... А коли виринають сумніви щодо кордонів, тоді запитайте населення, якого це торкається. Воно має, звичайно, право виявити свою думку з цього приводу...” Так для Ренана плебісцит стає технічним засобом для виявлення національної волі кожного населення, що є під сумнівом; з цього боку й через це нація для нього рівнозначна з повсякденним плебісцитом.

Дуже синтетичну досі, ще все актуальну дефініцію нації дав згаданий на вступу цього курсу (ст. 15) італійський націоналог Маміані, визнаючи націю, як „певну кількість людей, зв'язаних кровним походженням спільністю психічної вдачі та спільною мовою, як відповідних передумов, сприяючих вужчому суспільному об'єднанню”.

Крім згаданих тут критеріїв нації, останніми часами за найоб'єктивнішу ознаку її вважається змагання кожного народу за політичну та державну самостійність. Під цим оглядом цікавою є цитована вже тут (ст. 37) дефініція нації. Ем. Дюркгейма, складена під час світової війни, кінцевий уступ якої звучить так: „серед культурних народів вважається тепер засадою, що ця спільна воля, коли вона настирливо виявляється, має право бути узгляднена й навіть, що сама вона є єдино тривалою підвалиною держави”. Так само видатний німецький вчений Макс Вебер у дебати про націю на II конгресі німецьких соціологів визнаючи поняття нації, характеризував її як „свого роду почуттєву спільноту, якої рівнозначним висловом була б власна держава та, яка (цебто нація) нормально прямує до витворення її із себе”.

Не підлягає сумніву, що „національна свідомість” та „національна воля” є тією творчою силою, яка формує модерну націю. Але було неправильним зовсім відкидати ролю деяких із т. зв. об'єктивних ознак нації. В добі етногенези, коли поставав і творився нарід, вони по черзі, або й разом неоднаково у різних часах, — мали, без сумніву, певне своє народотворче значення. Слід тому, бодай загально, ознайомитися з цими „складниками народа” та їх функціональною ролею в етногенезі, а подекуди й в сучасній націогенезі.

IV. ЕЛЕМЕНТИ НАЦІЇ

22. Раса й нація

Переживаємо добу хоробливої расоманії. У Німеччині за сучасного режиму „расизм” став свого роду національною релігією. Культ т. зв. „арійства” стоїть під протекторатом і захистом „третьої імперії”. Національна політика цієї держави своєю вихідною точкою уваже расу. Але й поза Німеччиною національний расизм, особливо ж оскільки він виправдує громадський антисемітизм, знаходить чимало прихильників. Є зовсім природне тому запитання, що спільного мають раса й нація? Як виявляє перша на другу? Як історично склалися взаємини між ними? Що уявляє із себе з расового боку сучасна нація? Чи є раси сьогодні соціовлогічно діючим чинником? А коли так, то як це й в чім виявляється?

Треба згори зазначити, що чиста несполітизована наука ставиться більш, ніж з великим застереженням до усіх проявів сучасної расоманії й ще більше скептично дивиться на сьогоднішній „расизм”, який прикривається фірмою т. зв. „політичної антропології”. Критично розглянув расові теорії у відношенні до нації відомий соціолог Фр. Оппенгаймер (Oppenheimer) у своїй великій доповіді на II конгресі німецьких соціологів: „Філософія історії зі становища расових теорій”. Висновок цього вченого мало сприятливий для визнавачів раси, як головного чинника історії: „Расово-теоретична філософія історії, — казав він, — це ніяка наука, але псевдонаука; вона є типовою легітимістичною груповою ідеологією пануючої горішньої кляси; вона не має певних підстав; зокрема ж „почування раси у власних грудях” виявляється як діяння того соціал-психологічного закону головного, за яким поокрема людина, як член групи, завжди так оцінює, „думає й поводить ся, як цього вимагають притаманні інтереси групи”. Оппенгаймер не заперечує ані расових різниць ані історичної ролі раси взагалі. Гадає, що вона діяла, діє та діятиме. Він протестує лише проти того, щоб з раси зробити якусь магічну формулу, яка розвішує всі таємниці історії замість того, щоб ґрунтовно та порядно вивчати значення й вплив цього чинника в історії та в громадському житті. Цікаво, що фахові

антропологи та етнологи, отже, спеціалісти в питанні про расу, рішуче висловлюються проти того, щоб її змішувати з нацією. Бо немає, на їхню думку, двох суперечніших понять, ніж саме ці два. Авторитетний німецький спеціаліст у цих питаннях Ев. Фішер каже у своїй праці: „Раса та расове постання людей” (Rasse und Rassenentstehung beim Menschen, 1927), що поняття: „раса” й „нарід” основно й істотно різняться між собою”. Раса є сутобіологічне явище, натомість нація — суто соціологічне. Перша належить до сфери природи й торкається фізичних властивостей та ознак людини; друга є витвором історично-суспільних процесів. Хронологічно між ними лежить справжня прірва часу. Фізичні раси виникли задовго до світанку людської преісторії. Чистих рас не знає вже навіть археологія. Нація ж — це останній витвір новітньої сучасної історії людства. Раса — це його давноминуле. Нація — це сучасність на порозі майбутности. Історичні народи з погляду расового уявляють із себе справжню мозаїку. Расово чистих народів ніколи не було й немає. У процесі історії всі раси нераз перехрещувалися, перетоплювалися. Досить порівняти антропологічну карту Європи з її етнографічною, щоб у цьому переконатися наочно.

1. П. Топінар

Славетний французький антрополог П. Топінар (P. Tournier) у своєму клясичному творі: „Людина в природі” (L'Homme dans la nature) вже перед сорока роками докладно з'ясував помилковість і ненауковість расового трактування національної проблеми. Визначаючи три головні способи розуміння раси, а саме: — наукове природниче або антропологічне, далі зоотехнічне й врешті культурно-соціологічне, він рішуче відкидає це останнє, як наукове зовсім хибне. Пригадуючи тезу Г. Перлянда про те, що ані етнологія й тим менше етнографія „не мають нічого спільного з расами, але тільки з народами”, й констатуючи далі, що народи є витвором лише історії, раса ж натомість виключно — природи”, Топінар з приводу культурно-соціологічного розуміння раси зауважує, що хоч, воно й дуже поширене, проте — глибоко помилкове; виникло воно під впливом Лінгвістів і істориків. Говориться про расу латинську або тевтонську, расу французьку, болгарську чи китайську з більшою самопевністю, ніж антропологи про расу кельтську,

бушменську чи андаманську. Передовсім цей вплив виявився з боку лінгвістів, що класифікували народи за мовами; це привело до славетної теорії нації, яка виявляється у словах аріянізм (цебто арійство. Б.), панславизм, пангерманизм". З другого боку цей вплив ішов від істориків. Почався він романами Вальтер Скота, але особливо виявився у працях двох французьких істориків: „Террі (Thierry) та В. Едвардса, що, хоч сам природник, пішов за ними. Бурхливі політичні зміни в Європі у середині XIX ст., конфлікт держави з нацією на тлі „весни народів" (1843), викликало у них потребу визначення „природних націй" (le nationalités naturelles). „Отже, — каже Топінар, — раса була взята за їхню підставу й народи стали синонімами рас. А до цього ще й, з огляду на деякі народи, був висловлений здогад про конституційні елементи нації. Але як розрізнити ці народи та елементи нації? На підставі мов — відповіли лінгвісти. Звідси теза: така мова, така нація, така раса. Питання про фізичні ознаки було відсунене на другий план. А Террі казав, що фізіологічні прикмети рас (пристрасті, поведінка, вдача) є постійними; що сьогоднішні французи з цього боку подібні до колишніх галлів. В. Едвард додав, що це саме можна сказати також про їхні фізичні ознаки. Але ані один, ані другий, не розуміючи, що раси природознавства є щось зовсім інше та що французи як і галли, це тільки історичні народи, скупчення пізніші та складні..." Так почалася в науці плутанина понять раса й нація. А що далі, то більше ця справа ускладнювалася. Особливо ж від часу, коли постала своєрідна расова філософія історії, що була спробою з'ясування ролі та значення раси в історичному розвитку людства.

2. Ж. А. Гобіно й Ляпуж

Було б цікаво, але за браком місця неможливо тут докладніше зупинитися на цьому питанні. Обмежусь тому коротким і загальним його з'ясуванням. Практично німці найбільш використали расову філософію історії для виправдання свого пангерманізму. Але ідеологічно каменярми расової філософії були французи. Передовсім талановитий французький письменник, що змандрував чималий шмат світу, — князь Ж. А. Гобіно (J. A. Gobineau), який в рр. 1853-55 видав славний свій чотири томовий твір: „Про нерівність людських рас" (Essay de l'inégalité des races humaines). Слід зазначити, що Гобіно не був фахівцем ані в антропології, ані в етнології. Не

можна його уважати також істориком. У всіх цих галузях науки він був звичайним делетантом. Але гарно написана його згадана праця стала вихідною точкою для пізнішої расової філософії історії.

Гобіно розрізняє три головні людські раси: білу, чорну й жовту. Культурно найвизначнішу уважав білу. Білий арієць був творцем усього найкращого, що витворив людський дух. У свою чергу германи є найчистішими представниками цього арійського типу людини. Чому? Бо лише вони заховали найкраще свою расову чистоту. Річ у тім, що в процесі історії всі раси ступнево, але все більше перехрещуються й перемішуються по всьому світі. Що далі, то більше. А поруч з тим розкладається чистота раси. Скрізь запановує тип расового мішання" (бастарда). Бастардизація означає культурний занепад. Як прикладі доказ цього Гобіно наводить дегенерацію Франції. Натомість, германи, що були носіями й світочами культури по всьому світі, найбільше заховали в собі чистої арійської крові. Через це їм належить провідна роля. Така в найзагальніших рисах філософія історії Гобіно, в основу якої покладена була раса й рішуче відкидалися всі інші суспільно-творчі чинники.

Земляк цього письменника Важ де Ляпуже (Vacher de La-rouge) з більшим науковим апаратом розвинув теорію раси, як історіотворчого фактора, особливо ж визначивши тим Арійця — та його значення в культурній історії людства. Цьому присвячена праця: „Арієць та його суспільна роля" (l'Aryen et son rôle social. 1899). Арієць за теорією Ляпужа належить до типу європейської людини (homo europaeus). Найкращим представником арійця слід уважати германця, що фізично є високого росту, бльондин та довгоголовий. Морально й психічно його характеризує: відвага, енергія, чеснотлюбство, поступовість, ідеалізм. Протилежним йому типу в Європі є т. зв. „алпейська людина" (homo alpinus), фізично малого росту, брюнет і короткоголовий. З морального боку його характеризує консерватизм, обережність і слабка інтелігенція. Третім представником — європейського населення є „homo mediterraneus" (людина середньоземсько-морська) і це довгоголовий брюнет, але ще з меншою інтелігенцією, ніж людина альпейська. Європейські народи й нації постали шляхом схрещення оцих трьох головних антропологічних типів. Найчистішими залишилися народи германського походження, батьківщиною яких була Скандінавія! Через це іноді і називають цю расу не германською, але „нордичною", цебто північною.

Взагалі ж, на це звернув увагу проф. Ем. Радль, — прихильники расової філософії під словом „германи” розуміють зовсім різні речі. Або це є племена, з яких постав сучасний німецький нарід, але що відігравали рішачою роллю також в етногенезі Франції, північної Іспанії та Італії, Англії, отже: французи, вандалі, візиготи, остроготи, нормани, англосакси; в цьому випадку не розрізняються сучасні німці від історичних германів або германів ототожнювали з арійцями, — до них зараховують також слов'ян та кельтів у розумінню індогерманів. Словом, під цим оглядом панує в расології чималий термінологічний хаос, що, звичайно, ще більш заплутує та ускладнює розуміння расової філософії історії.

3. Г. Ст. Чемберлен

Як я вже казав, німці практично використали й спопуляризували расову ідеологію й теорію французьких каменярів цієї історіософії, що у Франції не знайшла жвавішого відгуку. Найбільше до цього спричинився Г. Ст. Чемберлен (H. St. Chamberlain), хоч англієць з походження, але фанатичний німецький націоналіст, пангерманіст, зять славетного музики Р. Вагнера, талановитий письменник, але науковий дилетант, автор „Біблії” німецького расизму — великого та з фанатичним захопленням для раси написаного твору: „Основи XIX століття” (Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts, 1899). Я свідомо звернув увагу на те, що він був зятем композитора „Тангойзера” та „Логенгріна”. Річ у тім, що Р. Вагнер, що в Римі особисто познайомився з Гобіно, захопився його філософією історії з її культом германства та засудом Франції. Автор „Перстень нібелюнгів” був піонером гобінізму в Німеччині де відтак поширився культ французького расолога, як про це свідчить повстання „Verein” (Союзів) ім'я Гобіно. Можна сказати, що згадана книга Г. Ст. Чемберлена поширила расову історіософію пангерманського напрямку серед німецького загалу й підготувала ґрунт для гітлеризму та сучасного расизму у „Drittem Reich”. Схема історії Г. Ст. Чемберлена така: Скандинавія була батьківщиною найдавнішого людського племені. Це арійці — високі, синьоокі, русяві. Вони були каменярами та носіями культури по всьому світі. На думку Г. Ст. Чемберлена, вони були фундаторами перших культур у стародавньому Орієнті — Вавилонії, Асирії, Єгипті, як також в Ірані та Індії. Навіть у Китаї та в Японії все шляхотніше має вигляд арійський або індогерман-

ський, за попередньо наведеними фізичними ознаками (високий зріст, сині очі, русяве волосся й довгоголовість). Але цього не досить: прагермани були також будівничими питомих культур в Америці (індіанської) та на островах Тихого Океану. Розуміється, що всі велетні світової історії германського походження. Г. Ст. Чемберлен вважає ймовірним, що й Христос був германського роду; мовляв, вищий жидівський елемент належав до германської раси. Все, що культурного витворила християнська ера, звичайно, було ділом германських велетнів. Так, германського роду були, по думці автора, Леонардо да Вінчі, Галілей, Вольтер, не згадуючи вже видатних представників німецької чи голландської культури.

4. Л. Вольтман

Згодом німецький вчений Л. Вольтман спеціально займається дослідом цієї справи, присвятивши їй з'ясуванню дві свої праці, а саме: „Германи та ренесанс в Італії” (Die Germanen und die Renaissance in Italien), „Германи у Франції” (Die Germanen in Frankreich, 1907). З іменем цього дослідника зв'язане постання нової наукової дисципліни: „політичної антропології”, яку він обґрунтував у своєму творі: „Politische Anthropologie 1903. Підзаголовок до нього: „Розвідка про вплив теорії про походження (Descendenztheorie) рас науку про політичний розвиток народів”, ясно говорить про те, що автор політичну історію людства трактує під кутом раси. Органом цієї нової науки був журнал „Politisch-Anthropologische Revue”, що мала своїм завданням „послідовне з'ясування природних еволюційних законів у ширшому розумінню слова до органічного суспільного й культурного розвитку народів”. Покликаючись на славетного німецького біолога Ер. Гекеля (Er. Haeckel), за думкою якого „світова історія є частиною органічної еволюційної історії”, Л. Вольтман на вступі згаданої „Політичної антропології” свій погляд з цього приводу висловив у такому реченні: „Біологічна історія людських рас є справжньою й фундаментальною історією держав”. З огляду на завдання цієї праці, наведу тут ще головні тези Л. Вольтмана: „Здатність до політичного й культурного панування зумовлені антропологічно”. У згоді з Фр. Рацелям (Закон історії) та Л. Гумпловичем („природний закон творення держав”) Л. Вольтман констатує, що міцні державні організації постали скрізь там, де хліборобський і ремісничий нарід був підбитий талановитою ловецькою й

пастушою расою. Боротьба в середині та назовні є отже причиною постанови держави". Почуття раси є політично діюча сила". Зі становища націології особливо цікава оця теза цитованого автора: "...підставою національної свідомости є завжди расове почуття". Зовсім природно, що расова ідеологія Л. Вольфмана є суспільно аристократична „кермуючі касті"). Вона припускає схрещування близьких рас, але рішуче відкидає „метісаж" білої раси з кольоровими, як недоцільний і навіть небезпечний, бо в цьому випадку змішування рас веде до „нездорової суспільної ворожнечі, злочинств і перманентної революції, прикладом чого можуть бути „Південна Америка та Туреччина. Також національні постійні сварки в передвоєнній Австро-Угорщині, думкою згаданого автора, промовляють за це його твердження. А причиною цього факта було те, що пануюча раса (очевидно німці. Б.) не спромоглися, щоб накинути всім понемолемим народам ту саму мову". Бож спільна мова — найвладивіший засіб до фізіологічного злиття й вирівняння."

Як виглядає історія культури з погляду цієї політичної антропології? Наш автор відповідає на це запитання в кінці своєї цитованої праці: „Можна антропологічно довести, — каже він, — що вся європейська цивілізація, також у слов'янських і романських країнах, була ділом германської раси. Франки, нормани та бургунди у Франції, вестготи в Іспанії, Лянгобарди й бачовари в Італії поклали антропологічний зародок до середньовічної й новочасної культури цих держав. — Папство, ренесанс, французька революція й всесвітнє панування Наполеона — це були великі чини германського духа..."

Вся ця політична „антропологія" дуже цікава й оригінальна, але не має нічого спільного з чистою науковою, антропологією. Бо, напр., такий Наполеон, не був фізично жодним германським Зігфрідом, але типовим арійським, цебто належав за расовою історіософією якраз до антиарійського типу. Або, напр., у бувшій Австро-Угорщині не панувала германська раса, тільки німецька нація, расово дуже перемішана, серед якої багато було згерманізованих мовно й культурно представників слов'янських і романських народів. Приблизно так само з наукового боку виглядає вся ця „політична антропологія", що не є наукою, але певним світоглядом та ідеологією.

5. Соціал-антропологія. (О. Аммон)

З „політичною антропологією" має певний зв'язок старша сестра, „соціал-антропологія", також і здебільшого плекана в Німеччині, але одним із піонерів якої був згаданий попереду французький дослідник Ляпуж. Ця наука вивчає взаємини між антропологічними ознаками й суспільними скупченнями. Вона у свою чергу розгалужується на кілька спеціальних дисциплін, а саме: історичну антропологію, авґеніку, кримінальну антропологію, расову гігієну. З погляду расової філософії націолога у першу чергу цікавить, звичайно, — історична антропологія. Але, на жаль, і про неї здебільшого доводиться сказати те саме, що й про політичну антропологію, — вона також плекає культ германської раси й відзначається культурною германоманією. У збірному німецькому підручнику „Anthropologie" (1924), ділянку соціальної антропології опрацював один з найвидатніших каменярів і представників цієї дисципліни — згаданий тут А. Плец. Говорячи про вплив раси на поступ людства, він каже: „не можна заперечити, що швидкий дальший розвиток культури будьякої нації тяжко собі уявити без високої домішки нордичної крові". Нордична кров — це лише інша назва для означення германської або арійської раси на мові прихильників громадської антропології. Для її характеристики слід ще навести тут провідні думки іншого німецького представника О. Аммона, зрештою також дилетанта в науці та прихильника соціологічного дарвінізму, що засаду „боротьби за існування" із біології переніс до громадознавства. За його думкою, вся культурна історія була безнастанною боротьбою між довгоголовцями" (доліхоцефалами) та короткоголовцями (брахіцефалами); інакше кажучи, між шляхетними германцями або арійцями та меншевартними негерманськими племенами. „Доліхоцефал" панує в місті — осередку та джерелі культури; брахіцефал сидить на оселі. Між ними культурна прірва, що одночасно має і суспільну підставу. Лише брахіцефал міг, напр., прийняти догмат про непогрішність римського папи, доліцефал його відкинув і залишився старокатоликом. Також горішні панські суспільні верстви — довгоголови: натомість суспільні низи — короткоголови, й через те культурно нижчі.

6. Німецький расизм (Г. Гюнтер)

Немає потреби довше зупинятися на расовій історіософії. Вистачить того, що було тут наведено для її змалювання: му-

симо лише зазначити, що від неї веде простий шлях до „Моєї боротьби” (Mein Kampf) А. Гітлера, цієї ідеологічної евангелії т. зв. „нацизму”, тобто сучасної німецької національної філософії, так і до теперішнього німецького т. зв. „расизму”, що є спробою антропологічного й наукового взагалі її виправдання. Найвидатнішим його представником і пропагатором можна уважати Г. Гюнтера (H. Günther), в писаннях якого „Wahrheit und Dichtung” (правда й фантазія) переплелися дивовижним узором. Правда, Г. Гюнтер вихваляє чесноти Нордидичної раси, як найкращої. Але констатує, що в північній Німеччині є 60% цих „нордидів”. Це його твердження можна легко спростувати, напр., авторитетом іншого німецького — А. Л. Вірта (A. Wirth), що спеціально цікавиться національними питаннями в аспекті раси, як про це свідчить його твір: „Расав й нарід” (Rasse und Volk, 1914). Цей автор припускав на початку світової війни, що в Німеччині відношення між арійцями та неарійцями числово можна встановити як 3 до 67 (при 70 міль. населення), пехто кругло як 1/22. Згаданий дослідник, аналізуючи структуру німецького народу з етнічного боку, гадає, що в сучасних німцях тече не більше 1/10 германської крові. Крім неї, в їхніх жилах кружляє ще й головно кров кельтська, слов’янська й литовська; далі — римська, жидівська, гугенотська (французька), італійська, еспанська, ірландська, шотландська й турецька.

Чеський біолог і філософ проф. Ем. Радль, критикуючи цю філософію історії у своєму викладі: „Расові теорії й нарід” каже: „Расові теорії є чистою фантастичною. Самі расологи признають, що сьогодні немає чистої германської раси в їхньому розумінню. Найбільше довгоголових блондинів знаходимо на Помор’ю, але й там чистих доліхоцефалів є лише 18%, не кажучи вже про те, що ці поморці в історії людства мали найменше значення. Культурно найбільше визначилися південнозахідні німці, що загалом і здебільшого короткоголові (1% доліхоцефалів і 83% брахіцефалів). Коли отже ця теорія не виправдується навіть у Німеччині, для якої вона була складена, то як може вона виправдатися серед інших народів?”

Вже після того, як була висловлена ця критика расових теорій наприкінці світової війни, в Німеччині расова філософія була масово поширена й загально признана. Національний соціалізм поклав її в основу своєї політичної ідеології. З перемогою А. Гітлера цей „расизм” опинився під протекторатом держави. Апостолом і пропагатором цієї науки є згада-

ний Г. Гюнтер, автор популярного твору „Расознавство німецького народу” (Rassenkunde des deutschen Volkes, 1922). Ця книга поширена у великих накладах і мала вже кілька видань. Вона є апотеозом нордидичної раси, в якій добачає захист германського світу, а отже і німців. Світова війна була страшним погромом „нордидів” серед німецького народу. За думкою Г. Гюнтера, війна взагалі є контраселекцією, бо винищує найкращі й найактивніші сили нації. Через це конче треба вирівняти втрати під цим оглядом, заподіяні німцям катастрофою 1914-18 років. Як? Помноженням нордидичної крові серед німецького народу. „Нордиди” мають стати на чолі провідних установ та урядів. Їм мусить бути переданий провід у громадському житті взагалі. Треба знищити забобон про суспільну рівність. Як бачимо, цей „нордизм”, як і расизм взагалі, є антидемократичний. Він домагається переведення земельної реформи на користь „нордидів”. Навіть більше: „Г. Гюнтер пропонує об’єднання усіх нордидів” у самостійну організацію. Але не досить цього, він підносить думку про закладення „Нордидичного Інтернаціоналу”. Провідною засадою чи гаслом цих расових змагань має бути перефразований славетний імператив Канта: „Дій так, аби ти міг думати, що твоя поведінка завжди мала б бути зразком нордидичного законодавства”.

Дійсно, громадська політика Гітлерівської Німеччини була цілковито пристосована до ідеологічних засад цього расизму. Під контролею держави в „третій імперії” проводиться національна селекція, що програмово обмежує, коли не усуває зовсім все неарійське; не цурається примусової стерилізації біологічно, але також і національно „шкідливих” елементів; завела славетний „арійський параграф”, спрямований в першу чергу проти жидів. Не слід забувати, що расове арійство назовні виявляється в легалізованому антисемітизмі. Антисемітизм є органічним складником расових теорій і філософії історії. Мусимо через це опинитися трохи на цьому тут, а то тим більше, що антисемітизм є супровідним явищем сучасного паннаціоналізму взагалі.

7. Антисемітизм

Антисемітизм у своїй істоті є незвичайно складним громадським феноменом. Зрештою, в процесі історії він дуже еволюціонував, все змінюючи зовнішні форми своїх виявів. Не підлягає сумніву, що найстаршою й первісною формою

антисемітизму була релігійна: протиставлення юдаїзму християнству. Вона характерна для середньовіччя. Зокрема ж католицька інквізиція, люто переслідувала жидів. У зв'язку з цим релігійним антисемітизмом був поширений забобон про ритуальне вбивство жидами християн. Він дожив до наших днів: антисемітична демагогія використовує його для влаштування протижидівських погромів. Наука давно вже довела безпідставність цього антисемітичного „аргументу”. Зокрема, проф. Т. Г. Масарик у 1899 р. з приводу голосного процесу Гільснера, безвинно оскарженого й засудженого під закидом „ритуального морду”, — розвинув рішучу акцію з метою виявлення безглуздості оскарження жидів у цьому протихристиянському „злочині”. Сучасний антисемітизм перестав бути вже релігійним; натомість став явищем у першу чергу господарсько-суспільного характеру. Жиди поборюєтся, як небезпечний конкурент на полі господарського життя: отже, як посередник, а нещадно ще лихвар, взагалі як соціальний паразит, нездатний до продуктивної громадської праці. Ця форма економічного антисемітизму особливо яскраво виявляється у народів поневоленних, що прокинулися до самостійного національного буття й на шляху свого господарського самовизначення зустрічаються з рішучим спротивом фінансової гегемонії жидів. Здебільшого на полі кооперації відбувається ця боротьба, яку жиди неслухно кваліфікують, як вияв антисемітизму, хоча в дійсності це є неминуха форма господарського визволення поневоленних народів. Вона б'є жидів остільки, оскільки їм історично пипала в Середній та Східній Європі соціальна функція торговельного та грошового посередника. Зрештою, ця боротьба поширюється також на пануючу націю, коли вона господарсько використовує підлегли їй поневолені народи. Отже, у чехів економічна емансипація привела до господарського бойкоту німців; у познанських поляків так само до боротьби проти гакатизму: у галицьких українців до протипольської господарської акції в напрямі до своєрідної національної „автаркії” (самодостатності); у норвежців до господарської війни з Швецією; у Фінляндії до визволення з-під економічного протекторату шведів і т. д. Цей самий закон діє й поза Європою скрізь, де визволяються кольорові народи: напр., Індія під впливом М. Ганді оголосила й перевела масовий бойкот англійського краму; Китай революційно піднявся про спроби Японії накинути йому господарський монопол; так само американські мурини почали здійснювати гасло господарського бойкоту своїх

білих негрофобів. Таким чином у господарському бойкоті жидів слід мати на увазі цю обставину, загальну типову для усіх національно-визвольних рухів сучасної доби й яка не має безпосереднього зв'язку з антисемітизмом. Але, звичайно, скрізь, де антисемітизм є масовим явищем, цебто конкретно, де жиди живуть великими скупченнями, юдофобія є психологічним чинником, що впливає також і на протижидівську господарську акцію. Конкуренційного характеру є ще також інша форма сучасного антисемітизму, подібна до саме зазначеної. Це боротьба нежидівської інтелігенції з жидами у ділянці т. зв. вільних професій. Річ у тім, що після громадської емансипації жидів у новітній добі під впливом великої французької революції, а в зв'язку з цим і асиміляцією їх у Західній Європі, звичайно, з пануючим народом, жидівська інтелігенція масово захопила різні ділянки т. зв. вільних професій, цебто в науці, літературі, мистецтві, особливо ж у пресі. Для цього жиди з одного боку мали дуже добрі кваліфікації, а з другого — головні вільні професії були для них приступні тепер, як торгівля у середньовіччю, не зважаючи на формальне громадське зрівноправнення жидів у XIX ст., фактично їх не допускали на державну службу й не охоче бачили на чільних посадах у громадських установах, навіть коли вони приймали християнство.

Річ ясна, що скоріше чи пізніше на цьому ґрунті мусів виринути конфлікт між асимільованими жидами та молодію інтелігенцією тих народів, головню поневоленних, серед яких вони, жиди й то тим більше, що, напр., в Середній і Східній Європі жидам, оскільки вони, асимілюючись, приставали здебільшого до державних, цебто пануючих націй, — припадала часто функція денаціоналізаторів: так, нар., в Угорщині жиди були головним знаряддям мадяризації, в Австрії — германізаторами, у конгресівці русофікаторами (т. зв. „літваки”); в Галичині штучно утворювали перевагу польського елементу і т. д. На цьому ж ґрунті в асимілованих жидів постали іноді також конфлікти з пануючою нацією; напр., з німцями. Не підлягає бо сумніву, що одним із мотивів німецького антисемітизму, який останніми часами докотився аж до псевдо-наукової „расоманії”, а назовні замаскувався людофобським „арійством”, є стихійний спротив проти гегемонії жидівського елементу в німецькому культурному житті. Слід бо мати на увазі, що XIX ст. жиди опинилися на найчільніших місцях німецької науки, літератури й мистецтва. Правда, всі вони були абсолютно засимільовані, звичайно й зде-

більшого вихрещені й на 100% німецькими патріотами. Багато з них перед гітлеризмом забуло вже зовсім про своє жидівське походження. Під час світової війни вони дали криваві докази свого німецького патріотизму. Проте німецький націоналізм, особливо ж у своїй сучасній паннаціоналістичній формі, — не хоче погодитися з тим фактом, що серед еліти німецької культури переважають жиди: Айнштайн, Васерман, Лесінг, Цвайг, а в минулому Гайне, Берне, Мендельсон, Малер, Маркс, Лясаль і т. д. Цей німецький антисемітизм не є однак новітнім явищем. Навпаки, в історії національно-визвольних змагань німецького народу в XIX ст. він раз-у-раз вибухав непереможною силою саме серед представників інтелектуального світу, на що звернув увагу М. Беер (M. Beer) в останньому V. томі своєї „Загальної історії соціалізму й суспільної боротьби” (1922-23). Вже Р. Вагнер, один із попередників сучасного німецького расизму, в своїй відомій розвідці: „Жидівство в музиці” дуже різко висловився про ролі жидів у музиці, закидаючи їм (в наслідок їхнього расового походження) нездатність до коректного засвоєння чужих мов, а через це й до доброго співу, а загалом уважаючи жидів чужим елементом серед народів, з якими вони лише зовнішньо засимілювалися.

Зомбарт, що органічно зв'язує постання модерного капіталізму з юдоїзмом, у своїй праці: „Майбутність жидів” (Zukunft der Juden - 1912) спеціально зупиняється на справі переваги жидів серед професури й доцентури в німецьких високих школах. Він констатує, що з наукового боку не можна мати проти цього заперечень, бо жидівські кандидати звичайно мають найкращі під цим оглядом кваліфікації”. Жиди, — каже він, — пересічно значно здібніші та енергічніші за нас”. Проте Зомбарт висловлюється за обмеження жидів, як професорів чи доцентів в університетах, хоч припускає, що це буде на шкоду науці. „Але колись, — додає він, — так справді буде краще”... Ось висновок цих міркувань славетного німецького економіста з приводу німецько-жидівських взаємин: „Держави дають своїм жидівським співгромадянам повну рівноправність, але жиди мусять мати такт і бути мудрими, щоб ця рівноправність не використовували скрізь та у повному обсязі.

Як бачимо, протижидівський „арійський параграф”, що урядово заявила гітлерівська Німеччина, має досить давню традицію. Фактично це протижидівський громадський „numerus clausus”, цебто бажання обмежити жидівський

елемент у вільних професіях пропорційно до їх процентової норми серед населення Німеччини. Одночасно це рішуче заперечення асиміляції, як способу вирішення жидівського питання. В цьому саме полягає суть гітлерівської примусової дисиміляції жидів у Німеччині. Цим дошкульним способом жидам доводиться, що вони є окремим народом і шляхом національного самовизначення можуть досягти полагодження своєї справи.

Німецький антисемітизм за Гітлера є вислідом довшого історичного процесу. В ньому немов Гордієвим вузлом переплуталися всі типові форми масового антисемітизму, докладну соціологічну аналізу якого знаходимо в цікавій студії сіоністичного дослідника Ф. Вельча (F. Weltch): „Антисемітизм як гістерія народів” (Antisemitismus als Völkerhysterie, 1931). Цей автор у докладній класифікації розрізняє аж сім головних форм антисемітизму. Перші три є стихійно-інстинктивного порядку й виявляються в насильних-актах погромів, фізичного переслідування жидів та обвинувачування їх у протихристиянських ритуальних злочинах. Ці три типи юдофобії здебільшого можна зарахувати до категорії згаданого вже попередньо релігійного антисемітизму. Далі йде політичний антисемітизм, яким й послуговуються реакційні та абсолютістичні держави для відвернення уваги своїх громадян від внутрішньо-політичного напруження; спрямовуючи невдоволення мас проти жидів. Таку політику погромів жидів дуже вміло використовувала, напр., царська Росія, послуговуючись для цього фальсифікатами т. зв. „Протоколів сіонських мудреців”, цього найголовнішого протижидівського „документу”, на який покликалися антисеміти всього світу й сфальшовання якого 1934 р. було доведено на судовому процесі у Швейцарії. Прикладом політичного антисемітизму може бути також голосна й відома свого часу справа „Дрейфуса” у Франції, жертви програмового аранжованого процесу, в якому рішачу ролі відіграла роз'ятрена масова юдофобія. Про економічний антисемітизм тут була вже мова. В ньому слід розрізняти господарську самооборону нежидівського елемента в процесі його економічної емансипації від психологічної юдофобії, що не раз зайво й без потреби ускладнює й затемнює цю визвольну боротьбу, що природно виринає на полі національного самовизначення народів-покидьків, до яких, зрештою, належать також і жиди, оскільки вони стають на шлях свого національного відродження через сіонізм. Поруч цим економічним антисемітизмом сусідує соціальний

антисемітизм. Він виявляється у громадському й особливо товариському бойкоті жидів, іноді явному, як, напр., в націонал-соціалістичній Німеччині, іноді замаскованому, як у багатьох інших країнах, де жиди тихо, але систематично усуваються за дужки життя народів, серед яких вони живуть, навіть, коли вони національно зовсім засимільовані. Сюди можна також зарахувати й дуже поширений бойкот мішаних подруж із жидами чи жидівками. Далі доводиться згадати про культурний антисемітизм, що виявляється головню в ділянці науки, мистецтва й літератури. Прикладом його може бути попередньо з'ясоване становище з цього приводу Зомбарта; але також і Р. Вагнера, у якого антисемітизм мотивований був ще між іншим і естетичними міркуваннями. В російській Польщі перед війною один час сильно спалахнув т. зв. „поступовий антисемітизм”, з типу цього культурного антисемітизму. Його ідеологами були відомий провідник польського „вільнодумства” А. Немоевський й батько варшавського позитивізму Ол. Свентоховський, — що оба безоглядно поборювали юдаїзацію польської культури та її вислід, за їхньою термінологією „Жидо-Польщу”. В щоденному житті всі ці форми антисемітизму, звичайно, виступають не тільки поруч, але й разом, здебільшого у дуже складній мережі перехрещені. Коли масовий антисемітизм є переважно стихійний, в кращому випадку — свідомо чи підсвідомо релігійний, то інтелектуальний антисемітизм керуючих юдофобських кіл шукає філософського або наукового виправдання свого жидожерства й намагається знайти його в расі. У семітичному походженню жидів, мовляв, усе зло. Жид є поганець, бо погана раса, що його сплodiла. Жид був, є й на віки вічні лишається суспільним лихом, бо це лежить в його крові. Вульгарно, але zarazом яскраво підкреслює це один німецький „шлягр”. Ось він за влучним виразом К. Кавтського, — справжнє мотто модерного антисемітизму: „Was der Jude meint, ist einerlei, in der Rasse liegt die Schweinerei“ — (що жид думає, — це байдуже. Бо все свинство — в расі).

8. Жиди й раса

В науці немає досі одноманітного погляду на те, чи жиди з расового боку уявляють з себе антропологічно чистий тип, чи мішаний. Інакше кажучи, чи є чистою расою, — чи ні? Доводиться констатувати, що становище науки в цій справі мінялося з бігом часу. Давніше й на початку антропологічних

дослідів переважав погляд, що жиди це окрема й чисто захована раса. Такої думки тримався, напр., Блюменбах (Blumenbach), — один із фундаторів антропології. Так само інший видатний антрополог Р. Андре (R. Andree) гадав, що жиди впродовж тисячі років заховали чистим свій антропологічний тип, всупереч змінам оточення, серед якого їм доводилося жити на вигнанні. Цікаво, що сучасний расизм, який своєю теорією арійства збудував на запереченню семітизму, не вважає жидів чистою расою; навіть більше — бо не визнає жидів расою взагалі. Жиди расово, за думкою прихильників цього світогляду, це дуже складна мішанина найрізноманітніших етнічних типів, а саме: орієнтально-передньо-азійсько-нордійсько-хамітсько-негроїдна. В наслідок примусової ізоляції жидів на вигнанні та замкнення їх у „гетто” постав і вважають расово меншевартим. За їхньою думкою, жидів не можна вважати народом, бо бракує їм двох головних ознак модерної нації, власної території й мови. Зрештою, є велика різниця між західньо- та східноєвропейськими жидами. Скоріше можна уважати жидів дегенерованою расою. Їхне расове звиродніння, що виявляється поширенням психічних хворіб, різними фізичними вадами (багато сліпців і глухонімих), нездібністю до чистої вимови, гомосексуалізмом і так далі — расисти пояснюють ендогамією, цебто подружжям у замкненому колі близько споріднених людей, а отже, без припливу й домішки нової та свіжої крові ззовні, (екзогамія), проте інтелектуально жиди за наукою расистів дорівнюють нордійцям, отже, расі, що є ідеалом арійства. Вони мають сильну волю, знамениті раціоналісти, прихильники папської етики, чудово пристосовуються й використовують всякі обставини, дуже самопевні, люблять науку й мистецтво, не абиякі промовці й організатори. Натомість не люблять фізичної праці. Не можна їм відмовити творчого духа. Вони залюбки плакають філософію. Особливо ж відзначаються на полі фінансів і грошових підприємств. Цитований тут попередньо німецький економіст Зомбарт гадає, що „жидівство й капіталізм — це те саме”. При всьому своєму антисемітизмі расисти примушені визнати, що будівничими європейської культури поруч германського елемента був також і жидівський. Але вони закидають жидам вроджений аморалізм і через те вважають їх дуже руйнівним чинником серед усіх народів. Звідси програмовий антисемітизм расистів, що оголосив жидам безоглядну війну на життя й смерть. Арійство є отже плянованою десемітизацією (віджидівлення) сучасної

культури та громадського життя. Слід додати, що масовий антисемітизм виправдує здебільшого свою ненависть до жидів попередньо наведеними аргументами расистів, задумуючись над тим, оскільки така характеристика жидів об'єктивно є виправдана, а головне не цікавлячись тим, через що та як витворився сучасний тип жидівства та вдача жида на вигнання в процесі понад двохтисячолітнього мандрування по всіх закутках землі.

Звичайно, що на обов'язку науки лежить усебічне й речеве зв'язування жидівського питання з цього боку. На жаль, у справах національного й расового характеру наука не все утримується на належній височині. Особливо ж, оскільки йде про так болючу й все актуальну жидівську проблему. Проте, існує з цього приводу чимала та варта уваги спеціальна література. Згадаю тут бодай про дві важливі праці з цієї ділянки народознавчих дослідів, а саме, про ґрунтовну розвідку американсько-жидівського вченого М. Фішберґа (M. Fischberg) „Расові прикмети жидів” (1913), що є знаменитим вступом до вивчення жидів з антропологічного боку, а далі не менш вартісну працю К. Кавтського „Раса та жидівство”, що зокрема звертає увагу на роллю соціологічного чинника в процесі постання сучасного жидівства, слухно доводячи, що немає жодних підстав для трактування жидів, як расового типу в антропологічному розумінні. Зрештою, при з'ясуванні цього питання не слід оминати дуже авторитетних міркувань з цього приводу цитованого вже тут німецького етнолога Ф. Лушана та американського антрополога — Ф. Боаса. Добраю й джерельною — є також праця Фр. Кона „Жиди як нарід та раса” (1920). Натомість писання расистів про жидів з наукового боку дуже сумнівні, бо наперед обтяжені вже антисемітичним упередженням.

Переходячи тепер до з'ясування жидівської проблеми з расового боку по суті, насамперед слід зазначити, що не існує семітської раси так само, як й арійської. Обидва ці поняття культурного, а не антропологічного характеру; вони характеризують народи з мовного, а не расового боку. Оскільки розходиться про жидів, то історія не знає їх як нарід расово однорідний, навпаки, вони від найдавніших часів антропологічно були й лишилися виразно мішаним народом. До певної міри це пояснюється географічним положенням їх батьківщини — Палестини — країни типово коридорного типу (Durchzugsland) за влучним німецьким означенням. У діяспорі, цебто в розсіянні, жиди, не дивлячись на щільну ізоляцію,

що тривала аж до XIX ст., — все ж таки антропологічно й кровно перемішувалися з своїми сусідами, а головне підлягали як природному, так й особливо суспільному оточенню, серед якого їм доводилося жити. В Європі від середньовіччя можна розрізнити два дуже відрубні типи жидівського населення: південний або еспаньольський, т. зв. „сефардім” та північний, відносно німецький, що відтак пошириний по всьому сході Європи, відомий під назвою „ашкеназім”. Перші говорять староеспанською мовою й після вигнання з Еспанії подалися на Балкан та Близький Схід; другі послуговуються діалектом німецької мови, так званим „жаргоном”, з якого постала сучасна новожидівська літературна мова східноєвропейських жидів, т. зв. „jüdisch”. Фактично отже жодна з цих двох великих частин жидівського народу не є семітичною навіть з мовного боку. Навпаки під цим оглядом слід було б зарахувати їх до арійської групи так само, як болгар (туранського походження) на підставі мови уважають слов'янами. Лише в релігійній сфері це європейське жидівство заховало староевропейську мову; а щойно під впливом сіонізму — у першу чергу східноєвропейські жиди почали навертатися на цю античну мову своїх прабатьків, що у Палестині після Першої Світової Війни стала знову живою та національною мовою відродженої жидівської нації.

А як стоїть справа з популярним жидівським типом, на який покликаються, звичайно, всі антисеміти, та який передусім вбачають у славнозвісному та анекдотичному „жидівському” носі!?

Отже, антропологія не знає жидівського носа. Бо те, що популярно вважається семітським носом (горбатим) — це антропологічно ніс орієнтального, відносно передньо-азійського типу, який краще було б назвати вірменоїдним носом. Цікаво, що серед жидів він не є так дуже поширеним, як це думається. Цитований попередньо антрополог Фішер перевів антропологічні досліді над 2836 жидами в Нью Йорку й констатував, що цей тип, т. зв. „жидівського” носа був представлений серед жидівської еміграції в Нью Йорку (до речі, територіально репрезентуючої жидівство всього світу) — дуже слабо, бо усього 14,3% на вульгарний кирпатий ніс (22,0), 6,4% припадає на широкий ніс муринського, відносно фіно-угорського типу, натомість найбільш поширеним серед них є клясичний грецький ніс — 57,3%.

Так само стоїть справа з іншими фізичними прикметами жидів, на підставі яких їх рахували окремою й майже чистою

расою. Щоб не обтяжувати читача зайвими статистичними даними обмежує тут текстом і кількома головнішими фактами з цієї ділянки. Звичайно, і до останнього часу найтипівішою антропологічною ознакою уважався т. зв. черепний показник” на підставі якого переведена була класифікація рас народів на довго-, середньо й короткоголовців (доліхо- мезота брахіцефалів), одночасно також культурно кваліфікуючи народи залежно від цього індексу у зв’язку ще з деякими іншими фізичними властивостями (ростом, кольором волосся, шкіри, очей тощо). „Черепний пожежчик” вираховується на підставі „відношення найбільшої ширини черепної голови до найбільшої її довжини, яку приймають за 100” (Проф. Хв. Вовк: „Студії з української етнографії та антропології). Відповідно до цього доліхоцефалами вважаються індивіди з черепним показником до 77,7; мезоцефалами — від 77,7 до 80, а брахіцефалами — з головним показником понад 80. Французький вчений Ж. Фіно (J. Finot) у джерельній монографії: „Забобони раси” довів, що немає рації культурно кваліфікувати народи або індивіди на підставі „черепного показника” (відносно інших антропологічних ознак), — як це роблять прихильники расового принципу в історії від Гобіно до Гюнтера. Американський етнолог Ф. Боас експериментально ствердив, що „черепний показник” не є жодною незмінною антропологічною ознакою. Він змінюється не лише в процесі історії, на що звернув увагу антрополог проф. Матейка, порівнюючи головні індекси чеського населення за друге тисячоліття нашої ери та констатує повільний пересув від довгодо короткоголовости. Це констатував також славетний німецький вчений Вірхов, кажучи, що майбутність належить брахіцефалам, але, як доводить спостереження Фр. Боаса „Головний індекс” міняється навіть упродовж двох генерацій залежно від зміни природного, або суспільного оточення, наближаючись до індексу даного середовища. Отже, в З’єднаних Державах Америки до черепного показника цієї країни. Діти європейських емігрантів, народжені в Африці, мають, звичайно, менший черепний індекс, ніж їх батьки. У європейських жидів, каже згаданий дослідник у своїй цікавій розвідці „Культура й раса”, — він рівняється приблизно 83, але у американських жидів, що народилися після приїзду батьків до Америки, він спадає до 82, а у їхніх дітей, цебто внаслідок емігрантів, — аж до 79...” Це поперше. А подруге — не менш цікавим є інший факт, що констатує Лушан: жиди не мають свого специфічного „черепного показника”. Навпаки, під цим

оглядом характеризує їх дуже велика різноманітність, бо від 65 аж до 98. На думку Фішера серед жидів можна зустріти черепні показники головних трьох людських рас. Навіть більше: бо їхній показник цей, звичайно, наближається до пересічного черепного індексу даної країни, як це видно з наведеної Фішером цієї порівняльної статистичної таблиці.

Країна	Жиди	Нежиди
Литва	81,1	81,9
Румунія	81,8	82,9
Польща	81,9	82,1
Угорщина	82,5	81,4
Україна	82,5	82,3
Галичина	83,3	84,4

Такі самі висновки можна зробити на підставі порівняння інших фізичних ознак жидів: кольору очей, волосся, шкіри. Скрізь видно антропологічне їхнє пристосування до найближчого оточення, серед якого вони живуть. Скрізь потверджується, що расово вони є народом мішаного типу.

Специфічні своєрідності сучасного жидівства є продуктом історичного суспільного процесу, а не раси. Його позитивні та від’ємні риси простіше з’ясовуються у зв’язку з їхнім суспільним положенням та типовими професійними заняттями, ніж з їхніми антропологічними ознаками. Розуміється, жиди не уявляють із себе ані чистої, ані дегенерованої раси, але є народом у процесі історії та на примусовому вигнанні суспільно-розкладеним і деградованим. Під час середньовіччя — в добу тяжких переслідувань і обмежень вони фактично були зведені до ролі найнижчої каст, свого роду європейських партіїв.

Таким чином жидівське питання в історичному аспекті можна і треба досліджувати соціологічною, не расово-біологічною методикою, як це, напр., зробив К. Кавтатський у своїй згаданій праці, де сучасне жидівство, розсіяне у діаспорі (на вигнанні), він слушно вважає вислідом суспільних і господарських відносин, а в першу чергу — продуктом міста”. Вистане, — каже він, — лише подивитися, як міське середовище сьогодні впливає на людей, як воно змінює селян, а зараз пригадати, що жиди є єдиним народом у світі, який вже кругло дві тисячі років творить виключно міське населення,

щоб мати простіснінке з'ясування жидівських своєрідностей. Вони є до крайности виявлені прикметами міської людини. Якщо хтось хоче це розуміти як расовий тип, тоді мусів би нащадка homo agrispinus (до цієї раси зараховують жидів. Б.) назвати „homo urbanus“, цебто міською людиною. Б.)

9. Жидівський тип — витвір середовища

На підставі фізичних ознак, отже, неможливо уважати жидів якоюсь антропологічною расою. Але робилися і робляться заходи з метою доведення, що жиди є, мовляв, психічною расою. Підставою для цього мають бути їхні моральні прикмети. Звичайно, під цим оглядом жиди розцінюються дуже низько, а їхній вплив на оточуюче навтохтонне населення уважається шкідливим, щоб не сказати просто руїнистким. Клясичний зв'язок типового жида дав Шекспір у знаній постаті Шайлока в його відомому творі: „Венеціанський купець“. Це тип жида лихваря, що згодом авансував, стаючи каменярем модерного капіталізму, як це особливо підкреслює Зомбарт. Його роля, як представника фінансового капіталу, ілюструє грошова династія Ротшильдів, що панує в Європі від часів Наполеона. Такий погляд на жида та його соціальну функцію, звичайно, узагальнюється та пересувається назад в історію аж до найдавніших часів. Мовляв, така вже природна вдача жида; таким він усе був і назавжди лишається. Ніхто інший, як К. Маркс, — сам жид з походження, — теоретично обґрунтував цей погляд на жидів у своїй розвідці: „До жидівського питання“ (1844), де, полемізуючи з тодішніми дослідниками цієї справи — Бавером та Мендельсоном, що трактували її, як проблему релігійну й національну, доводив, що у своїй істоті жидівське питання є проблемою виключно та сутогосподарського характеру з властивою йому різкістю у ставленні справ та нахилом до парадоксальности вислову й стилю, батько модерного соціалізму писав у згаданій статті: „яка є світська причина жидівства? Практична потреба — егоїзм, „Який є світський культ жидів? Шахрайство. Який є його бог? Гроші“. Через це, на думку К. Маркса, „емансипація“ жидів (що перед сто роками було актуальною справою й, річ зрозуміла, дуже хвилювала жидів, головню в Середній Європі. Б.), зрештою означає емансипацію людства від жидів“. Автор „Капіталу“ констатує відтак зв'язок між новочасним жидівством та капіталізмом. Він каже: „Із своїх надр буржуазне суспільство постійно

сплоджує жида“. Так постає своєрідна спеціальна симбіоза (співжиття) між жидами й християнами“. Жиди, — каже К. Маркс, — емансипувалися остільки, оскільки християни стали жидами“. Зв'язок між цими двома суперечними суспільними витворами має, — за думкою К. Маркса, — своє історичне виправдання. Бо християнство постало із жидівства та розклалося знову в жидівство. Християнин був спочатку теоретизуючи жидом; жид є отже практичним християнином, а практичний християнин став знову жидом“. Ці міркування автора „Капіталу“ є клясичним її законом тріяди. Не дивує тому його висновок з цього приводу: „Християнство є найчистішою ідеєю жидівства; жидівство ж вульгарно вжитим християнином“. К. Маркс не уважав жидів нацією, іронічно трактуючи їхню національність як купецьку або грошову. Як бачимо, головна теза К. Маркса щодо жидівської справи є гостро протижидівська. Ось вона: „Суспільна емансипація жидів означає емансипацію суспільства від жидів“. Гітлеризм, коли б не був так антимарксистичним, міг виправдувати нею свою дисиміляцію жидів, що є також своєрідною емансипацією від жидів“, правда, дуже безоглядною у політичній практиці. Батько наукового соціалізму, що взагалі дуже помилявся й не розумів суті національного питання, (тоді, перед сто роками, шойно у початкових невиразно ще визначених фазах свого розвитку) так само й жидівську проблему з'ясував занадто схематично й однобічно, зводячи всю суть тільки до шахрайства та грошей. Історично й соціологічно ще більш складна справа. Не можна її уважати та трактувати, як виключно економічне питання. Жид — це не лише Шайлок або Ротшільд, але також Спіноза, Гайне, Дізраелі, Г. Малер. Жид — це не тільки фінанси, але й наука. За думкою К. Кавтського, висловленій в його творі: „Початки християнства“ „торгівля й філософія“ неначебто органічно доповнюються. Хто таврує жидів, як споконвічних шахраїв, не мав би забувати про Біблію, про етичний патос старожидівських пророків, про етичний ідеалізм Баруха Спінози й про якусь майже матафізичну красу музичних архітворів Г. Малера, а головню про Христа.

Антисемітизм, як вияв протижидівських почувань та явище інстинктивного порядку, не підлягає, річ ясна, науковій дискусії, бо, як відомо, про смаки й настрої, симпатії та антипатії, речево неможливо дискутувати. Інша річ, коли тепер цей антисемітизм претендує на науковість і в антропології, конкретно, в расі хоче знайти спільника, при чім тенден-

ційно препарує історичні та соціологічні факти. Він не з'ясовує, як постав та розвинувся тип Шайлока, що він від природи й у силу вроджених у собі прикмет є соціальним паразитом та громадським шкідником. Проте найстарша історія жидів, коли вони ще не були розпорошені по всьому світі це заперече. Бо тоді жиди не були ще кастою, якою стали згодом на примусовому вигнанні, але здоровим матеріалом для нормальної етногенези. Колись вони були хліборобським народом, як це стверджує, напр., законодавство Мойсея, що має сутоаграрний характер. Не слід забувати, що Палестина, завдяки своїм природним умовам, не була країною дуже сприятливою саме для цього заняття. Власне ця обставина була однією з причин, чому жиди вже до Христа почали емігрувати за кордон. На еміграції жидам довелося зайнятися ремеслами й торгівлею. Під цим останнім оглядом на них дуже виплинули фінікійці — сутокупецький народ стародавнього Орієнту, а ще більше вавилонський полон, де жиди пройшли свій торговельний вишкіл. Аджеж Вавилон був свого роду античним Нью Йорком: найбільшим торговельним осередком. Він дуже дивував жидівських пророків саме, як „купецьке місто”. Згодом на вигнання по світі, а головню в Європі, — жиди суспільно все більше й глибше деградуються, оскільки обмежуються тільки двома родами занять: торгівлею та ремеслами. Ремеслами, в країнах більш культурних (Єгипті, Греції та Італії); торгівлею в країнах культурно і господарсько примітивних (головню у Німеччині). Так почався розклад первісної їх етногенези. Тільки релігія залишилася національним елементом, що впродовж двох тисяч років об'єднував жидів, як нарід. Національна їхня трагедія починається з XII ст., коли Німеччина вступила на шлях самостійного культурно-господарського розвитку. Одночасно з цим постали свої стани ремісничий і купецький, що незабаром професійно зорганізувалися у гільдії та цехи, які, звичайно, вороже виступили проти чужої, а в першу чергу проти жидівської конкуренції. Ці ремісничо-торговельні організації не були тільки господарського, але й релігійно-суспільного характеру. Хрестоносні походи, що викликали у католицькому світі масовий релігійний фанатизм, в Європі започаткували добу стихійного антисемітизму. Первісно-релігійного характеру, цей антисемітизм стає згодом економічно-соціальним у зв'язку з вищезгаданим суспільно-господарським пробудженням і розвитком Західної Європи. Так почалося масове переслідування жидів, які примушені були

втікати далі на Схід, або жити зовсім ізольовано у міських „гето”. В цих часах для них відкривається єдина можливість існування — лихва, коли католицька церква заборонила християнам позичати гроші на відсотки. Так народився тип Шайлока. Антисеміти намагаються довести, що жиди традиційно були лихварями, неправильно перекладаючи (за Лютером) старожидівський вираз „несдех” — у розумінні лихви, хоча дослівно він означає „брати відсотки”, що закон Мойсея дозволяв у відношенні тільки до чужинців і то купців, рішучо забороняючи будьяку лихву. Так само — Талмуд осуджує лихву, уважаючи її безчесною. В католицькій Європі кінця середовіччя жиди обставинами були примушені стати лихварями, оскільки їм дозволено було займатися грошовими справами. Як не християни, вони не підлягали згаданій забороні католицької церкви щодо лихви: як чужинці, — були приватним майном королів, а зрештою на ласці міст, що терпіли їх у своїх мурах, хоч і зовсім ізолювали у „гето”. Королі й міста все потребували грошей — дістати їх можна було лише в жидів. Він мусів їх мати, щоб викупуватися від переслідувань, погромів, насильної смерті на ватрі. Це все кидало його в обійми лихви, яку зрештою не тільки дозволювали, але наказували йому королі, як доводить це, напр., Едикт чеського короля Вацлава (з 1497 р.), а саме: „де християнин бере десять копійок, жид сміє взяти двадцять, бо коли б він мав брати так мало, як християнин, то не міг би бути живим, бо поперше він мусить виконати свої обов'язання щодо нас; подруге він має платити своїй панові, під охороною якого перебуває; потрете він сам мусить платити відсотки; почетверте рідко коли без викупу звільнить його уряд, що потребує від нього послуг; нарешті він мусить ще щось полишити для себе, щоб прогодувати свою жінку й дітей.

Фактично в цей час жид був власне європейським парієм: не мав жодних прав; все було йому заборонено, аж до відвідування домів розпусти. Навіть вішали його інакше, ніж усіх злочинців, бо головою додолу та посеред двох собак. Невільно було йому одягатися як нежидам, а на своєму убранню він мусів носити спеціальну тавруючу відзнаку. Кожен мав право безкарно знущатися над ним. В Тулузі, напр., голова жидівського кагалу мусів щорічно відвідати свого князя, щоб той бив його по обличчю. Зрозуміло, що в цій атмосфері мусить вирости отруйний квіт протихристиянської люті серед жидів. Це був ґрунт, на якому виплекався тип Шайлока.

Крім того, постійне перебування в місті, а до того ще в специфічно поганих умовах, („Гетто”), в атмосфері систематичного громадського бойкоту, як із фізичного, так і психічного боку звичайно був дуже насприятливим для розвитку жидів аж до новітніх часів їхньої громадської емансипації. Це, отже, історичне й суспільне середовище витворило сучасний жидівський тип зо всіма його зовнішніми та внутрішніми ознаками.

Таким чином і ці моральні та психічні від’ємні риси їхньої вдачі не є чимсь специфічно жидівським, як це твердять антисеміти, але вислідом впливу на них суспільного середовища; конкретно вплив міста, перебування на еміграції, осолбиво їхньої соціальної деградації, в наслідок чого вони із стадії народу занепали до стану погорджуваної касты. До жидів можна застосувати з цього боку тезу Фр. Рацеля, який у своїй „Антропогеографії” писав: „В деяких випадках, де говориться про „расу”, було б краще казати про „клясу”. У всіх бо народів можна констатувати фізичні різниці у зв’язку з розмежуванням станів, які перебувають тим глибшими, чим більше ті народи позбавлені волі та освіти”... Без перебільшення можна отже твердити, що кожен нарід, якого б він не був походження, опинившись в умовинах жидів на вигнанні, став би „жидівським”, коли не фізично, то психічно. Ще на одну обставину слід тут звернути увагу. Ми бачили, як деякі фізичні ознаки жидів, напр., ніс, що уважалися антропологічно найтипівішим, в дійсності, є орієнтальними; це саме доводиться сказати також і про найтипівіші прикмети їхньої вдачі, напр., про їхній нахил до торгівлі, що також є рисою не тільки жидівською, але загально орієнтальною... Лушан, критично ставлячись до антисемітських узагальнень відносно жидів, слушно нагадує дуже поширений на Сході дотеп, за яким „на сім жидів припадає один грек, а на сім греків один вірменин, цебто що один вірменин є в 49 раз хитрішим та торговельно активнішим за одного жида...”

Висновки

Так виглядає жидівське питання у світлі наукової критики. Як бачимо, з расою воно має дуже мало спільного. Багато з того, що було сказано під адресою раса й жида, можна також сказати про расу й націю, а саме: в тому розумінню, що нація не є вислідом раси, але історично-суспільного середовища, яке витворює певний національно відрубний тип, що відзна-

чається або плутаються з расою. Історія взагалі, а зокрема історія нова; коли утворилися сучасні нації, не знає чистих рас. Всі народи й нації з расового боку є дуже перемішаними. Загальна панміксія (цебто перемішання рас, Б.), — каже Фіно, — здається бути провідним законом їхнього історичного розвитку. Перші чи останні на драбині цивілізації, великі чи малі народи, підлягають цьому законові так характерному для людства. Так само, як поступ, — за Г. Спенсером — полягає в переході від простого до складного) від однорідности до різнорідности), так само не можна собі уявити розвитку якогось народу поза безнастанним перемітуванням його етнічних складників. В процесі історії та під впливом природнього й суспільного середовища вони перехрещуються (етногенеза) й згодом перетоплюються (націогенеза) у модерні нації, з яких кожна має свій відрубний не лише психічний, але й фізичний тип. Нашим дальшим завданням є тепер ознайомитися з цим впливом природного (територія) та суспільного (мова й культура) середовища.

23. Нація й територія

1. Земля й люди

Територія звичайно вважається однією з найголовніших ознак нації. Очевидно, є безсумнівний зв’язок між існуванням і розвитком людських скупчень і землею, яку вони заселяють. Завданням спеціальної або нової науки, — антропогеографії — є вивчення та з’ясування цього зв’язку. Це молода наука, батьком якої був німецький видатний вчений Фр. Рацель (Fr. Ratzel), автор джерельної праці „Антропогеографія”, 1982), — брала під увагу, крім території, також роллю інших природніх чинників у життю людства, а саме: підсоння, фавни, фльори, й т. п., словом усього природного оточення (середовища), в яким відбувається розвиток людських скупчень від найпримітивніших початкових форм до найвищих сучасних шаблів суспільної організованости. Сам цей зв’язок між людиною й середовищем (*milieu*) в процесі розвитку антропогеографії різно трактувався: або як абсолютний та непереможний вплив природи на людину, цебто в розумінні геодетермінізму, — так було на початку, або, як свого роду взаємини між природним оточенням і виявами діяльності зорганізованої людської праці. Таке становище, що переважає у сучасній науці, а головню у фран-

цузькому розумінню т. зв. „людської географії” (*géographie humaine*), — я б назвав георелятивізмом.

Звичайно, тут не місце для докладного розгляду проблематики антропогеографії. Про сучасний її стан читач добре може довідатися з ґрунтовної праці французького спеціаліста в цій ділянці Л. Фефра (L. Fevre) „Земля й розвиток людства” (1927), що є синтетичним і критичним оглядом дотеперішніх надбань у царині антропогеографії. Нас цікавить тут антропогеографія остільки, оскільки вона спеціально з'ясовує значення території, як націоналістичного, відносно політичного фактору. Треба сказати, що в цьому випадку переважає все ще в науці становище геодетерміністичне, зокрема же, оскільки йде мова про державу. Яскраво зазначив його Фр. Рацель, кажучи, що земля „все та сама й все вміщена у тій самій точці і просторі та є свого роду непохитною підвалиною для змінливих людських змагань”. Земля, за думкою цього вченого, „править долею народів з сліпою брутальністю”. А якщо люди забувають іноді про це, то „земля нагадає їм про свою владу; поважними вказівками пригадає їм те, що все життя держави має свої коріння у землі”. Подібно на цю справу дивиться також шведський державознавець Р. Челлен (R. Kjellén), один з фундаторів наймолодшої науки геополітики, що спеціально має вивчати взаємини між землею та людським політично-організованим життям. У своїй праці: „Держава, як вияв життя” (1917), він прирівнює державу до лісу, непереможно й непохитно зв'язаного з землею, на якій він росте й яку захоплює необмежено під свою владу. Фр. Рацель поширює панування землі також на народи. З цього приводу він висловився аксіомою: „нарід мусить жити на землі, яку він дістав від долі, і він мусить на ній померти, підлягає її законам”. Не менш детерміністично трактував цю справу німецький правознавець Р. Герінг, що у своїй недокінченій праці: „Передісторія Індоевропейців” прийшов до цього, з погляду етногенези цікавого висновку: „земля — це нарід”. Розуміється, що це питання вимагає з'ясування з націоналістичного становища.

2. Територія та етногенеза

На попередніх сторінках (10, 62) було вже тут підкреслене значення території, як народотворчого елемента. Вона є передумовою етногенези. Щойно на даній території, природно чи політично (тобто державно) визначеній певними кордо-

нами, можливе інтенсивне народотворення. Заселення та опанування якоїсь території, що згодом стає своєю, народом, обмежує, а відтак припинює міграційні процеси, які, звичайно, гальмують нормальний перебіг етногенези. Певними кордонами визначена територія сприяє поширенню й поглибленню суспільних взаємин між населенням. Нарід взагалі, а зокрема модерна нація є саме вислідом таких взаємин. Чим вони інтенсивніші, тим органічніше проходить процес етно- й націогенези. В цьому розумінні територія є одним з найголовніших чинників етногенези. Нарід у процесі історії зживається з своєю територією, що стає згодом для нього батьківщиною. Так народжується спочатку місцевий патріотизм, який в процесі історії в новітній добі перетворюється в націоналізм, що є ідеологічним спадкоємцем першого.

Як бачимо, між територією й народом справді існує дуже інтимний зв'язок, особливо ж на початках етногенези. Немов мітичний Антей, нарід з них черпає живі й творчі сили для свого життя. Традиція цього зв'язку з рідним краєм ніколи не пропадає в свідомості народу. Навпаки, він переховує її в всіляких національних символах, голловно ж у своїй словесній та поетичній творчості, іноді звичуючи її навіть у національних гимнах, як, напр., чехи у своїй — „Де моя домівка!” Посідання своєї території є для народу запорукою майбутнього його існування. Чудово цю думку висловив фінський поет Юхані Ахо „у своїй збірці поетичних малюнків: „Галузка ялівця”, написаних під час трагічної зими 1899 р., коли московський царизм розпочав був безоглядну кампанію на знищення автономії Фінляндії. Перша з алегорії цієї збірки символічно каже: „Мій нарід, немов ялівець”, якого не може знищити жодний буревій, жодна природня сила. Через це прабатьки фінського народу оселилися в цій малопродатній та суворій країні, яку марно спокушувалися захопити інші племена”. Цитований фінський автор порівнює далі свій нарід ще з іншою рослиною, а саме з вереском. Вона також дуже типова для Фінляндії: „немов вереск, — каже він, — ми тримаємося обома руками та навіть зубами нашої землі. Той, хто хотів би нас від неї відірвати, вхопив руками лише стебло, але коріння залишилося в ній і знову виростло”.

Юхані Ахо гарно висловив таку глибину патріотичних почувань і любови до рідного краю. Він не ідеалізує своєї батьківщини, навпаки, дивиться на неї зовсім тверезими очима й бачить її зо всіма не лише гарними, але й від'ємними прикметами. „Там вдома, — пише він, — сонце світить косо й зимно. Земля є поріпана й неродюча, рослинність там на

півночі лише трохи вища за малу березку; люди там мрійні й задумливі; їхня інтелігенція пересічна, а круговид обмежений... Все тут, звичайно, мале, але все це наше, а у всьому цьому є чимало доброї нашої праці...” Висновок фінського поета з цих патріотичних міркувань такий: „Коли людина всього не знає, й коли над собою бачить знову лагідну блакить обрію, (Юхані Ахо писав це, вернувшись саме з Франції. Б.), тоді Фінляндія не здається йому слабшою за інші країни світу, а її положення безнадійніше за решту країв...” Навіть навпаки, поет у національно-творчому захваті в трагічну хвилину історії совгот народу підбадьорює його визвольну боротьбу месіяністичною візією, порівнюючи Фінляндію з античною Грецією та уважає свою батьківщину новочасною північною Гелядою.

Славетний фінський письменник мовою поета висловив у наведених цитатах певні антропологічні факти, стверджуючи символічно органічний зв'язок між народом і землею, яку він заселює. Наука ще не відслонила кавзального (причинового), відносно кондиціонального (умовного) характеру цього зв'язку або взаємин. Певно, що вони в процесі історії еволюціонували. Занепадали згодом перевага природи над людиною. Яскравіше виявляється обопільність цих взаємин. Людина починає у свою чергу бути „коректором” землі, а подекуди й природи. В цьому допомагає їй культура, а головню техніка. Трагічно згинувший німецький філософ Т. Лессінг — нещодавно висловив цю думку в цікавій статті „Природа пристосовується” до людини: її потреб та вимог. Це передусім стосується саме до території, яку людина справді моделює, як хоче й може. Але у свою чергу вона також підлягає і впливам. Бо природа й земля незаперечно моделюють певні національні типи, що помилково не раз ототожнюються з расами. Так різні етнічні елементи, перебуваючи довгий час спеціально на певній території, державно об'єднаної й політично зорганізованої, перетоплюється згодом в один нарід. Цей процес відбувається нормально й без перешкод у першій стадії етногенези, коли суспільно народи ще пошматовані, коли культурно вони необ'єднані навнутрі, коли національно вони масово не усвідомлені. Тоді процес етнічної асиміляції в напрямі пануючого племені, що найскоріше розвинулося до щабля народу, — є можливий. Натомість у фазі новочасної націогенези, отже, в добі масового поширення культури, дуже помножених громадських взаємин та всенародньої національної свідомости, — є без-

виглядна, навіть примусова асиміляція молодих відроджених народів, які щойно тепер вийшли на кон історії. Цим пояснюється та національна мозаїка або розмежування народів у країнах різнонаціонального складу, по обох боках етнічного чи мовного кордону: напр., у Швейцарії, в північній Чехії, у Бельгії. Здебільшого міжнаціональні кордони остаточно встановлюються на межі етно- і націогенези. Відтак вони пересуваються в той чи інший бік, відносно небагато й залежно головню від господарських причин. Під впливом націогенези майже скрізь доводиться констатувати відновлення первісних міжетнічних кордонів шляхом націоналізації винародовлених міст на користь національного захованого села, про що вже тут була мова (ст. 112). Процес усупільнення національних кордонів йшов у напрямі від заходу Європи на схід. Це тому, що історично Західня Європа з національного боку давніше й скоріше визначилася за середню та східню частину, де розвиток історичного процесу гальмувався багатьма різними причинами, а передовсім турецькою інвазією через Балкани та азійським кочовництвом на сході (головню в Україні). Завдяки цьому скрізь тут запізнився й заплотався перебіг первісної етногенези. Щойно під впливом новочасної націогенези виразніше з'ясувався національний характер цих частин Європи. Є безсумнівним, що географічний чинник відіграв тут не останню роллю. Бодай загально зупинимосся отже на цьому й то тим більше, що його вплив головню у зв'язку з характером території, про яку саме мова.

3. Від геодетермінізму до георелятивізму

На початку цього уступу мушу зробити одне застереження проти поперню тут згаданого геодетермінізму, що в середині минулого століття знайшов оцей клясичний вислів в праці французького вченого В. Кузена: „Вступ до історії філософії”: — дайте мені — казав він, — карту певної країни, її конфігурацію, її підсоння, її водну систему, її вітри та всю її фізичну географію; дайте мені її природні поклади, її фльору і фавну і я зобов'язуюсь наперед вам сказати, яка буде людина цієї країни, та яку роллю гратиме цей край в історії не випадково, але неминуче: не тільки в ту чи іншу добу, але завжди, а врешті також ідею, яку ця країна покликана представляти”. Ця універсальна формула може бути хіба прикладом географічної метафізики. такого бо фаталістичного зв'язку між людиною й природою немає, або в кожному разі він належить до давно-

минулої преісторії людства. Там, де появилися вже людські скупчення й постали зв'язки суспільної організації, почалася завзята боротьба людей проти необмеженого абсолютизму природи й ступневе визволення з-під її залізної диктатури. Вже на початках етногенези, яка нас тут цікавить, людина не була таким безпомічним рабом природи. Територія у цій добі грає роллю бази, на якій краще відбувається процес етнографічної консолідації. А в новітніх часах націогенези, цебто у фазі перетворювання цієї етнографічної сировини у масово усвідомлену модерну націю, рішальним чинником є вже не природне оточення, але, мовляв, „суспільна хемія” між-громадських відносин, сприяючих своєю інтенсивністю цій національній кристалізації.

Відомий французький історик Ж. Мішле (J. Michelet) у своєму знаменитому „Малюнкові Франції” (Tableau de la France - 1869) робить спробу антропогеографічного з'ясування взаємин між природою та людиною. Для цього головним географічним чинником є земля як „географічна база”, без якої нарід, — цей фактор історії — висів би, немов у повітрі, як на тих китайських малюнках, де немає землі. Слід зауважити, казав він, що шляхом харчування та через підсоння, вона сотками способів впливає на людей. Яке гніздо — такий птах. Яка батьківщина, така людина”. Тим поетичним образом Ж. Мішле гарно змалював роллю території у процесі етногенези. Бож земля — це справді гніздо народів.

Дальшим кроком у цьому напрямі було з'ясування впливу не як чогось одностороннього арбітрального, але, як взаємини між землею та людиною у зв'язку з культурним її розвитком, громадською організованістю, а головню технічною винахідливістю та працездатністю, завдяки чому людина почала перемогати природу, щоб стати нарешті її паном.

Людська організована співпраця міняє обличчя землі. Людська праця, базована на технічному поступі, є силою, з допомогою якої людина визволяється з рабства природи. Насмілюються навіть виправляти її. Сам Мішле, говорячи про бельгійську Фляндрію, мусів констатувати, що вона була „вигворена, так би мовити, проти природи й є ділом людської праці”.

Отже, модерна наука, досліджуючи взаємини між природою (головню й конкретно землею) та людиною, залишила в процесі розвитку становище фаталістичного геодетермінізму, щоб вийти на вірний шлях творчого георелятивізму, якого головню дотримується новочасна французька „людська географія”.

4. Географічна типізація та антропогеографічна специфікація

Геодетермінізм занадто узагальнював для виправдання своїх універсальних формул. Георелятивізм — аналізує людські взаємини з природою, а отже й з територією, мовляв, мікроскопічною метою. Його шлях отже відворотний від спеціальної аналізи конкретних географічних фактів до загальної антропогеографічної синтези. Геодетермінізм радо оперував широкими категоріями, як „географічними індивідуальностями”. Напр., безсумнівною географічною індивідуальністю, є, скажім, півострів. Конкретно, напр., Піренейський. З цього поспішний геодетерміністичний висновок — також історичної єдності за Піренейми та виправдання Іспанії, як етнографічно, а згодом і національно суцільного тіла. Проте політична історія цієї держави в минулому й сучасному вимовно заперечує такі передбачення й висновки. Піренейський півострів виявився країною традиційно-хронічного автономізму, внаслідок саме внутрішньої географічної його різноманітності, що стала природною підвалиною для давнішої його етнічної та новочасної національної диференціації, яка від середини ХІХ ст., програмово скерована була проти мадридського централізму. Докладніша аналіза Піренейського півострову з географічного боку вповні виправдує цей національний автономізм поодиноких його частин, що конкретно виявився в новочасних політичних руках — каталонському, баскійському, галісійському, щоб назвати головні та й найбільш розвинені з них. В основі протиіспанських змагань лежить, мовляв, географічна рація стану. Не згадуючи вже про Португалію, що, як слушно це ствердив Ал. Кірхгоф, — перша й найскорше (бо вже в ХІІІ ст.) національно відокремилась”. Це була країна, — каже згаданий автор, — яскраво визначених інтересів побережжя; через це постав тут окремий нарід, хоча на півночі й на сході він мав близьких етнічних родичів...”. Скандинавія за старими науковими поглядами уважалась також „географічною індивідуальністю”. — Все начебто тут промовляло за етнічну її спільноту. А проте національно відокремилась не лише Швеція, але й на наших очах політично відпала від неї Норвегія, що в середині минулого століття національно розійшлася з Данією. Ж. Брен (J. Bruhnes) правильно пояснював шведо-норвезький політичний розвід антропогеографічними мотивами, різними економічними інтересами цих країн у зв'язку з природою, а німецький географ А. Ренк (A. Renck) етно-національну три-

парцію Скандинавії з'ясовує саме географічними причинами, добачаючи тут між іншим аналогію з національним розподілом на три частини Східньої Слов'янщини, про що мова, далі. Попереду вже була тут згадка про різні шляхи націогенези в Північній та в Південній Америці. Там моногенеза, тут полігенеза. Першу А. Кірхгоф уважає вислідом відносної географічної одноманітності З'єднаних Держав Америки. Так само націогенетичний поліморфізм Південної Америки можна зв'язувати з внутрішнім дуже різноманітним її рельєфом. Природні умовини й географічна невиразність Африки спричинили запізнення її етногенези. На цьому континенті найдовше відчувався геодетермінізм відносно його населення. Така Сагара, як непереможна перешкода для людини примітивної культури, або така муха „тце-тце” (*glossina mordicans*), поширена на 1/3 Африки вирішила про долю соціогенези рівникової частини цього континенту. Французький дослідник Превіль (Prèville) зауважає з цього приводу: „Вона (цебто ця муха) зробила те, чого не змогли здійснити міцні законодавці: вона спрямувала чорні племена на певні шляхи, а це мало на них такий вплив, що вони серед підсоння степів витворюють родинну й суспільну організацію, зовсім протилежну тій, яка є властивою для арабських пастухів. Європейська модерна медицина небезуспішно почала побоювати це найстрашніше лихо Африки. Примітивна Африка була вдячним континентом для вивчення головних типів цебто під впливом мезологічних чинників (середовища). Польський антрополог і соціолог Л. Крживіцькі (L. Krzywicki) один том свого „Систематичного курсу Антропології”, а саме: про „раси психічні”, присвятив між іншим вивченню та з'ясуванню цієї справи (§§ 37-41), плястично змальовуючи основні етнічні типи у зв'язку з природою, а саме: — гірський, степовий, приморський та острівний. Кочовників пустелі та надрічний, за І. Мечніковим, констатував еволюцію людських цивілізацій від типу надрічного, через морський до ново-часно океанічного.

Звичайно, що в процесі етногенези кожен такий географічний тип виявлявся також колективно-психічно, обумовлюючи витворення того чи іншого варіанту національної вдачі. Не слід однак цей вплив розуміти фаталістично. Не треба забувати, що у фазі націогенези важливіше значення за природне середовище має суспільне та культурне. Море й острів моделювали, напр., англійську та японську етногенезу. Проте, хоча Японію іноді називають азійською Англією, є

велика різниця між цими двома модерними націями, різниця зумовлена неоднаковим історично-культурним та суспільним їхнім розвитком. Або, як своєрідним є мініятурним та суспільним їхнім розвитком. Або, як своєрідним є мініятурний ісландський нарід, також острівний та витворений під впливом морської стихії. Сутохліборобського типу є український та китайський нарід. Але ніхто не буде заперечувати наявних різниць між ними, спричинених приналежністю їх до двох суходолів, зовсім протилежних культур та історичних світів.

З цього можна отже зробити такий висновок: загальної географічної типізації ще не досить для з'ясування ролі природного середовища географічного чинника з націологічного боку. Вона потрібна тільки як свого роду вступ до дальшої антропогеографічної специфікації, цебто докладнішого вивчення цілого комплексу мезологічних відносин у кожному окремому випадку. Під цим оглядом, напр., цінною є праця німецького фахівця З. Пасарге (S. Passyge) „Краєвидні зони землі” (*Die Landschaften der Erde*, 1923) — саме як загальний вступ до антропогеографії земного глобуса. Але відтак кожен з цих типових краєвидів має бути спеціально дешифрований антропогеографічною методою для з'ясування популяційних та етно-національних відносин у ньому.

5. Схід Європи з антропогеографічного та етно-націографічного боку

Саме на прикладі Сходу Європи легко переконатися, як географічні узагальнення можуть заводити на манівці. Між східньою та західньою частиною нашого континенту є чималі різниці з географічного боку. Загально беручи, географічна диференція Європи слабшає в напрямі від заходу на схід. Тому для західноєвропейського дослідника колишня царська Росія уявлялася дуже одноманітною, як земленистий краєвид. Від Леруа-Больє почавши, багато європейських видатних географів, як, напр., Ал. Кірхгоф або А. Гетнер, — констатували антропогеографічну одноманітність Сходу Європи й робили з цього передчасні етнополітичні висновки. Мовляв, кажучи словами Леруа-Болле — „російська земля створена для єдності...” „різноманітність у ній рас і племен — це тільки історична спадщина...” Автор свого часу клясичної французької публікації про царську імперію наявно помилявся, хоча з довшого перебування в Росії мав нагоду добре

вивчити цю державу та її населення. Помилявся він не тільки тому, що, як француз, трактував етнополітичні справи під кутом державного централізму, але й через те, що на Сході Європи етно-національні відносини значно складніші, ніж у західній частині цього континенту, де вони виразніші й скоріше тому устійнилися. М. Драгоманів — один з перших звернув на це увагу, промовляючи таким чином шлях до модерного антропогеографічного розуміння Сходу Європи. У своїй монографії: „Историческая Польша и великорусская демократія” він писав з цього приводу: „Історія кожного народу зумовується географією країни, яку він заселює, або інакше кажучи землю (грунт), на якій він живе. Щасливі ті народи, яким довелося зайняти країни, вигідні й, так би мовити, легкозрозумілі, цебто такі, прикмети й відносини в яких легкозрозумілі навіть і тоді, коли нарід стоїть ще на невисокім шаблі розвитку (отже за моєю термінологією в добі етногенези. Б.). Але лихо тому народові, що мусить жити в країні, географічні прикмети якої затягають його в складні відносини, що можна опанувати тільки на високому культурному рівні під умовиною дуже яскравого розуміння, витривалости й послідовности... (цебто у фазі вже націогенези. Б.). Отже, такі і дуже „тяжкі” країни дісталися майже всім слов'янам, що заселяють велику східню рівнину Європи з її продовженням на Заході до долини Ельби, цебто полякам, білорусам, українцям і москалям. Рівнинний характер цієї країни сприяє поширенню її мешканців. Зв'язуючими нитками служать лише ріки, але тому, що вони перехрещуються завдяки своїм протокам, то їх басейни легко переходить один у другий, і їхнє населення переплутується між собою”... Мушу ще зацитувати тут загальну тезу М. Драгоманова щодо Сходу Європи: „Таким чином, — каже він, — географічно-історичні умовини країн поміж Балтійським і Чорним морем спричинили те, що там народи, відкинені від морського побережжя, мусіли нашоувхуватися один на другого, з наявною шкодою для себе.” У зв'язку з тим постав етнічний рух на цих територіях, а саме: в напрямі на південний схід, один з варіантів відомого німецького „Drang nach Osten”, що мав саме з географічних причин свої, мовляв дальші підваріанти: литовський, польський, український та московський. Другим, з етно-національного і політичного боку куди небезпечнішим — особливо ж для України — був інший „натиск”, а саме: азійський „Drang nach Westen”, також географічного походження, що кілька сот років викликавав

безнастанну міграцію степових кочовиків поперед усієї України, унеможливаючи нормальний перебіг її етногенези та державно-політичної кристалізації.

Щойно модерна географія почала з'ясувати, мовляв, мікроскопічною метою антропогеографічні відносини на Сході Європи. А. Пенк, — видатний німецький географ, — був одним з каменярів дослідів у цьому напрямі. Його цікава розвідка: „Природні кордони Росії. Матеріал до політичної географії європейського Сходу” виразно розмежувала народи Сходу Європи взагалі, а зокрема східньо-слов'янські, на підставі антропогеографічних критеріїв. Виходячи з правильної тези, що „існують на рівнині природні кордони, які розмежовують між собою великі одноцільні комплекси європейської землі”. Ал. Пенк за даними геологічними, кліматичними та гео-морфологічними встановлює такі головні природно-географічні райони в європейських межах б. царської Росії: Фінляндію, Балтику Литву, Конгресову Польшу, Білорусь, Україну, відокремлених антропогеографічно від Московщини, а врешті — Басарабію. Варязька зона, — каже він, — відділяє москалів від білорусів, так і українців, а між цими останніми справжнім кордоном є поліські болота”. Для цієї природної три партиції Східнього Слов'янства Ал. Пенк, про що вже тут згадувалося, добачає аналогію в розмежуванні трьох сусідніх скандинавських народів. Учень А. Пенка проф. С. Рудницький застосовував цю методу свого майстра для визначення України, як географічної та антропогеографічної індивідуальности на Сході Європи. З численних його праць на цю тему згадую тут дві, що систематично й аналітично трактували це питання. Маю на увазі німецьку його монографію: „Ukraine, Land und Volk“ (1916) та українську публікацію „Українська справа з становища політичної географії” (1923). До української справи я ще вернуся на дальших сторінках, а тепер хочу тут трохи зупинитися над питанням, мовляв, „механіки” взаємин між землею й населенням, а отже, й між нацією та територією.

6. „Механіка” мезологічних взаємин

Беру свідомо в лапки „механіка”, маючи на увазі технічний бік мезологічних впливів і взаємин на ґрунті природного середовища. Я вже зазначив тут на вступі, що кавзальний або кондиціональний їх характер, оскільки розходиться про людину взагалі, а зокрема на вищих щаблях її культурно-

громадського розвитку, — науково ще не є остаточно з'ясованим. Не слід бо забувати, що мезологія (відділ соціології, ще спеціально вивчає ролі природного оточення в суспільному розвитку (та антропогеографія — це, ще молоді наукові дисципліни, які нещодавно тільки уконститувалися. Вони, звичайно, не розпоряджують ще догматичними тезами з приводу, навіть основних питань свого фаху. Вони стверджують лише безсумнівний зв'язок і навіть залежність всього, що живе, від оточення, в якому відбуваються життєві процеси. Батько антропогеографії Фр. Рацель у передмові до свого капітального твору констатував: „Ми не знаємо, до яких вищих сфер належить душа людей. Що ми знаємо про людей, це належить до землі, речево, фізично та з історично-еволюційного боку”. Трохи нижче він конкретизує цю свою думку, кажучи: „Народи й держави, як живі істоти, зв'язані, без сумніву, з цим самим ґрунтом, що й рослини та тварини, оскільки можна їх з цими порівнювати: вони не є, проте, властивими організаціями, а тільки агрегатними організаціями, які щойно завдяки діянню духових і моральних сил стають не лише подібними до найвищих організмів, але навіть дуже перевищують їх щодо повноти життя та здатності”. А кінцевий висновок міркувань автора славетної „Антропогеографії” такий: „Людський дух — це зовсім нове явище на нашій планеті, найсвоєрідніше й навіпливіше із всього, що розвиток життя приніс до того. Рослини впливають на рослини, тварини одні на других, але жодна інша істота не впливає в такій мірі й так тривко на так багато інших істот, як людини, що найглибше перетворила обличчя землі”.

Заки людина стала „царем природи”, вона споконвічно була її кріпаком. Шлях між цими двома точками історії людства дуже далекий. Він міряється сотками тисяч років. Він означає поступовий розвиток від анімального примітивізму до вершин сучасного культурного поступу. Одночасно це був шлях спробою емансипації людини від природи. З цього висновок: коли мова про вплив природи на людину, передовсім треба брати під увагу момент часу. Під кутом археології та преісторії, або навіть різних етапів людства ця справа буде все різно виглядати. Друге методологічне правило, про яке слід завжди пам'ятати, та яке особливо й справедливо підкреслює Рацель, таке: є майже неможливим досліджувати, мовляв, „простолінійні відносини між народом і землею”. Звичайно, вони більш складні і з культурним поступом безстанно ускладнюються. Можна тому зовсім погодитися з

тезою автора „Антропогеографії”, яка каже: „Більшість впливів природи на вище духове життя виявляється за посередництвом господарських і суспільних відносин, що у свою чергу бувають між собою якнайближче зв'язані”. Коли ми хочемо, отже, вивчати взаємини між теорією і населенням у зв'язку з природою взагалі, то ми мусимо брати під увагу весь комплекс усіх мезологічних і антропологічних моментів плюс час, цебто історією даної країни та її народу. Це значить, що мусимо взяти під увагу географічне її положення та характер, поверхню, простір і вигляд, геологічну будову, склад ґрунтів, зовнішній рельєф, річну й гірську систему, рослинний та тваринний її світ, етнічне походження й склад її людности, популяційні відносини, форми політичного, суспільного та господарського ладу, щабель культурного розвитку, історичні взаємини із сусідами, — й щойно тоді, шляхом докладної наукової аналізи можливо буде з'ясувати взаємини між мезологічними чинниками та організованим людським життям, цебто ту мезологічну „механіку”, що нас тут цікавить.

Англійський націолог С. Герберт (S. Herbert) у своїй публікації „Національність та її проблематика” (1920) таким чином узагальнює ролі й значіння мезологічного чинника в історії розвитку людства. Спеціальні ознаки кожного людського суспільства є передовсім вислідом діяння природного оточення, до якого мусимо врахувати не тільки рельєф країни, але й її положення на кулі земній, її підсоння, опади тощо. Ці впливи мають рішальне значення, бо від них залежатиме підвалина активності людських істот, що заселяють країну: їхнє харчування, їхнє вбрання, тип їх мешкання та способи існування. А від цих речей у свою чергу залежать та здійснюються в поступово зростаючій мірі: форми їхньої влади, форми їхнього родинного життя, їхньої інтелектуальної культури та навіть релігії й моральності”.

Звичайно, попередньо мусить бути пророблено тисячі мезологічно-антропологічних аналіз шляхом вивчення по-окремих конкретних питань, заки буде можлива справді наукова типологія взаємин між людством, землею і природою, а відтак і філософія цих відносин та впливів. Наука є щойно на початку цього довгого і досі мало ще дослідженого шляху. Отже, покищо можна ствердити тільки факт цих обопільних взаємин але передчасно ще остаточно їх характеризувати. Можна відкинути фаталізм їх, бо вони змінні й відносні в часі та просторі. Не підлягає сумніву, що саме земля є мезологічним чинником рішального значення, як це ствер-

джує зрештою мітологія всіх народів. Земля, це немов мати людства, очевидно, що вона моделювала колись перші людські раси, на які природа наклала своє незапечатне тавро. Цікаво, що констатують деякі нові спостереження дослідників: континенти все ще виявляють свою етногенну творчість, боронячи автохтонного типу свого населення. Напр., індіянізацію колоністів не тільки в Південній Америці, де цьому сприяв загальний метісаж, але й в З.Д.А, як бачили, є непримиримо фанатична. Проте там, що вже констатував великий французький географ Є. Реклю „впродовж сто п'ятидесяти років мури на четвертину наблизився до білих”. А. Фіно, що захищає рішуче теорію впливу природного середовища на зміну фізичних рас, зауважує з цього приводу: „Річ ще більш характерна: мури і „янки” (цебто американець. Б.), обидва наближаються під впливом підсоння до автохтонного типу червоношкірих...” Так само Прунер-Бей констатував, що „англо-американець у другім поколінню має вже ознаки індіанського типу...” Була стверджена також „монголізація” білих колоністів в Азії. В цьому можна було б додати голос „матері-землі”. Точну механіку цього процесу ще не знаємо; покищо спостерігаємо його динаміку. Але знову повторюю: недоцільно було б з цього робити передчасних узагальнень. Аджеш в Європі — болгари й мадари — впродовж століть заховали тавро свого євразійського походження. Правда, мадари оселились знову на землі, що нео-морфологічно частинно нагадує їх батьківщину. Степовики, вони розташувались передовсім на „пустах” (puszta).

7. Мовно-національні та природні кордони

Зрозуміла річ, що дослідника приваблює бажання знайти якусь формулу, яка б зафіксувала ці взаємини між народами і територією. Вона хотіла б вирвати у природи ключ до цієї таємниці. Але дотеперішні спроби в цьому напрямі все ще мало успішні.

Під цим оглядом цікавою слід уважати спробу австрійського географа Є. Гансліка (E. Hanslik) визначення національних кордонів мезологічно-антропологічною методою. З'ясуванню та ствердженню цієї справи він присвятив дуже оригінальну свою розвідку: „Культурна географія німецько-слов'янського мовного кордону” (Kulturgeographie der deutsch-slavischen Sprachgrenze — in „Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“ 1910, VIII), в якій обґрунтовує на підставі спосте-

режень Ветштайна [Wettstein], що зробив ботанічну подорож по чехах) тезу, що мовний кордон між німцями і слов'янами не є якоюсь новою лінією, зумовленою тільки історичним процесом, але що в цьому випадку розходиться про лінію наперед визначеною природою. Так, отже, всі великі бої, що колибудь були ведені з приводу цього мовного кордону, без огляду на те, чи це були війни політичного характеру чи господарські змагання, а передовсім велика колонізація в XIII ст., — виявляються як природний процес, як витворення природних кордонів Європи впродовж історії, як піднесення природних кордонів до шабля культурних.” Що ж спостерігав Ветштайн під час свого мандрування по Чехах? Він констатував, що слов'янське населення цієї країни непохитно перебуває на території понтійської (цебто чорноморської. Б.) фльори; натомість німецьке — так само є зв'язане з районами балтської фльори. Інакше кажучи, що „карта фльори чех до подробиць покривається з національною картою”. (L. Hartmann) — Л. Гартман, покійний видатний австрійський націолог, аналізуючи ці твердження, (на II конгресі німецьких соціологів [1912] у своїй доповіді: „Нація, як політичний фактор”), приймає цю гіпотезу „Гансліка-Ветштайна” й між іншим цією тенденцією наближення національних кордонів до природних пояснює відносну стабілізацію в розмежуванні народів у процесі етногенези. Напр.: від XIII ст. також стабілізувався мовний німецько-італійський кордон у південному Тіролі. Дуже мало, бо на якихось кілька кілометрів у той чи інший бік змінився добре досліджений німецько-французький кордон у Швайцарії, залишаючися таким, яким він був за часів бургундської держави (XIV ст.). Історичний запис під цим оглядом належить, без сумніву, валано-флямандському мовному кордону, що майже не змінився від V ст. нашої ери.

Наведені ці факти, звичайно, цікаві з націографічного боку. Але вони потребують ще докладного й всебічного наукового з'ясування. Без сумніву, що під час початкової етногенези природні географічні виразно визначені райони ставали, мовляв, гніздами для поступової етно-національної кристалізації. Але питанням проте лишається, чи мовно-національні кордони можуть бути зведені до природних? Чи стабілізація їх не мала, напр., політичні та господарські причини, отже не була спричинена суспільними факторами? В дебаті з приводу чесько-німецького кордону, проф. М. Вебер зауважив, що цей факт можна просто пояснити перевагою німецької колонізаційної техніки над слов'янською, яка не дозріла ще до най-

тяжких завдань викорчовування узгір. Одночасно цей вчений констатував відсутність природно-географічного кордону й у зв'язку з цим заплутаність польсько-німецьких мовних взаємин на Сході Німеччини. Не треба забувати, що існує чимало фактів, які заперечують, відносно корегують гіпотезу проф. Е. Гансліка. Нації в процесі свого наступу — це немов повільна, яка намагається заллати все навкруг себе. Звичайно, вона йде по лінії найменшого опору. Звідси, напр., *Drang nach Osten*, — бо географічно найменший опір для поширення колонізації Європа другого тисячоліття виявляла в напрямі на Схід. У західній своїй частині вона етно-національно почала стабілізуватися від XII-XIII ст.ст. Констатує це також Л. Гартман, кажучи: „Інакше (ніж на Сході) в Європі, де простір (територіяльна, Б.) вже заповнена, природних кордонів було досягнуто та один наряд нашттовується на другий. Тут, отже, де немає вже порожніх просторів безуспішними мусять залишитися всі мовно-загарбницькі прямування”. Це все так. Але національна експансія не зупинюється ані перед природними перепонами, як гори, море й т.д. Доказом цього може бути факт розселення, напр., українців по обох боках Карпат, каталонців і басків по цій і той бік Піренеїв; або колонізація французької Бретанії кельтським населенням із тамтого боку Ламаншського каналу. А. Кіргоф не без певної рації констатує, що „народи вільно мандрують через усі природні кордони; натомість держави будуються по змозі в замкнених межах і через це намагаються досягти гірських хребтів та морських побереж, щоб серед здобутих таким чином кордонів всебічно перетопити в одно з політично провідною нацією чужонаціональні частини. Під час етногенези так звичайно бувало. Через це пізніші національні кордони не раз покриваються з давнішими історично-політичними, як з наведених тут попередньо німецько-італійський в Тіролі, німецько-французький у Швейцарії, а подекуди й франко-фляманський, визначений в головних рисах ще за часів римського панування в сучасній Бельгії”. Не є випадковою річчю, — каже цитований німецький вчений, — що національні держави Європи більше відповідають природньому розподілу нашої частини світу, ніж розмежування її народів та її мов”. Такої думки тримався також і шведський соціолог Р. Челлен, оскільки державу в її відношенню до землі порівнював із лісом. Але до цих міркувань слід зробити одне застереження: держава своїми природними кордонами сприяє перебігові етногенези. Тоді діє її асиміляційний вплив і сила,

про яку каже Ал. Кіргоф. Але ці асиміляційні заходи втрачають спроквола свою дієву міць у фазі націогенези, зумовленої майже виключно соціологічними чинниками, в міру її поглиблення та поширення, цебто в добі переможного відродження недержавних народів, перед наступом яких стара держава скоріше чи пізніше звичайно капітулює або пристосовується до їх політичних вимог. Під час націогенези нерозвідбувається коректура етнічних давніших кордонів шляхом національної активізації етнографічно захованого села та національно засимільованого міста. Через це ми є свідками стабілізації мовно-національних кордонів не тільки на Сході Європи, але й деяких їх виправлень, точніше висловлюючись, політичної активізації також на Заході (напр., ірландського, фляманського, каталонського, баскійського, бретонського тощо). Точна націографічна карта Європи — це завдання до виконання. Існуючі мовно-національні карти — це тільки сурогати справжніх національних карт, які опрацювали на підставі націографічних дослідів народознавча картографія.

8. Українська справа з мезологічно-антропологічного боку

Докладне й вичерпуюче опрацювання цієї теми вимагало б окремої праці. Як я вже згадував, з'ясуванню цього питання присвятив проф. С. Рудницький дві свої публікації. Зрештою, можу назвати тут ще дві популярні розвідки, що також всебічно трактують дану тему. Маю на увазі популярні книжечки проф. О. Терлецького: „Вплив природи на історію України” (1930) та „Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками” (1930). Відсилаю читача до них для докладнішого ознайомлення з цим дуже вживим питанням не лише з погляду науки, але й національної проблематики. Мене воно тут цікавить більш загально у зв'язку із завданням цього розділу”. Я хочу лише продемонструвати на цьому кілька мезологічних тез для ілюстрації взаємини між територією та нацією, отже, й передовсім — геополітичне значення території, яке іноді міняється в процесі історії. З цього боку географічне положення України відіграло дуже велику роль та мало безсумнівний вплив на історію українського народу. Україна була тією межовою країною інтерконтинентального типу, образково кажучи, вона була запіллям Європи на порозі Азії. Це мало й має для неї першорядне історичне значення. З цим бо є зв'язана її культурна дилема: Схід чи Захід? Евразія чи Європа? Питання остаточно не вирішене ще й досі, хоча в

традиції начебто перевагу мала Європа. Перед цією культурною дилемою Орієнт чи Окцидент, що зрештою може бути трактована як синтеза цих двох світів, підряднішого значення є географічне протиставлення України як півдня супроти московської півночі. В історії України ця синтеза виявилася виключно з політичного боку, а саме, як великодержавний *Drang nach Süden* — до теплого моря — Москви.

Україна не лише межова країна, але це країна без меж, — отже країна коридорного, мовляв, типу, яку німці називають *Durchzugsland* — що вільно на українську мову можна було б перекласти символічно назвою „перекотиполе”. На своїй північносхідній периферії Україна географічно відкрита. А оскільки сусідами її на Сході були азійські кочовики, то зовсім зрозуміло, що природно-географічно беззахистна саме з цього боку Україна стала улюбленим майданом для їх безнастанних наїздів, які впродовж майже тисячі років раз-у-раз заливали її монгольськ о-тюрською стихією, гальмуючи нормальний перебіг української етногенези та руйнуючи спроби українсько-державного будівництва. В зв'язку з цим стоїть міграція, як характерне явище української історії, виснажуюча її від XI до XVIII ст., та спричиняюча перевагу в неї динаміки над статикою, що у свою чергу дуже несприятливо відбилосся на процесі кристалізації українського народу, затримавши на довший час українську націогенезу. Спільником азійських кочовників був український степ — це страшне „дике поле”, в боротьбі з яким Україна в другому тисячоріччі нашої ери була головним заборолом Європи та який опанувало нарешті українське козацтво — цей авангард національно-визвольної боротьби українського народу, втілення його мілітарної сили та організаційного хисту. Але з цим степом зв'язане також українське хліборобство, зумовлене природно-географічними моментами (чорнозем). Під цим полем аж до новітньої доби таїлися безмежні природні багатства України — підвалини модерної її індустріалізації, завдяки яким Україна стає краєм необмежених потенціальних можливостей, краєм майбутности. Це з одного боку. А з другого — ці самі дарунки природи — „чорнозем” та мінеральні багатства — скеровують у бік України увагу сторонніх імперіалізмів, а передовсім найближчих географічних сусідів, що завдяки цьому стали історичними ворогами національно-визвольних та самостійницьких змагань українського народу.

Не є моїм завданням докладна характеристика України з

антропологічного боку. Через це я не аналізую тут окремі мезологічні чинники, що відіграли неоднакову роль в процесі української історії. Вони цікавлять мене тут як цілий комплекс природно-географічних сил. Отже, треба зазначити, що під цим оглядом, хоча Україна не має природних кордонів на Сході, вона уявляє із себе „Виразну географічну суцільність” (С. Рудницький). Її географічна відрубність зумовлена своєрідністю геологічної та геоморфологічної структури, підсонням, зокрема ж гідрографією (водною системою), а у зв'язку з цим і властивим собі рослинним та тваринним світом, що разом узяте зумовлює „самостійне становище цієї країни, у відношенні до Сходу Європи”. Коли відрізнення є за Гіддінгсом однією з передумов соціогенези й коли географічний чинник діє як націотворчо-диференціюючий, то з цього боку Україна мала передумовини для своєї відрубної етногенези. Це констатує також Ал. Пенк, гадаючи, що з антропогеографічного боку Україна від Московщини є достатньо (вистачально) розмежована.

Лишається отже зробити висновки, цебто відповісти на питання: чим була природа та територія в історії постання й розвитку українського народу? Доводиться ствердити, що вони сприяли витворенню кращих об'єктивних, ніж суб'єктивних передумов для українського самостійництва — Україна має всі природні та господарські дані для свого великодержавного розвитку. Її географічне значення, зокрема після Першої Світової Війни, наявно зростає у зв'язку з національно-політичною активізацією Азії, в чому дуже заінтересовані всі європейські великодержави. Але головний шлях до Молодої Азії веде саме *via* Україна. Через це українська справа починає бути кон'юнктурною за кордоном. Звичайно, це має своє значення. Але цього ще не досить. Бо в кожному національно-політичному питанні головною дієвою особою має бути нація. З цього боку, на жаль, мезологічно-антропогеографічна спадщина для українського народу гірше. Його етногенеза руйнувалася азійськими наїздами. Його державно-політична традиція зривалася, заки вона усуцільнилася. Через це політично український нарід був та є пошматований державними політичними кордонами. Українська націогенеза назагал запізнилася. Її перебіг гальмувався політичними репресіями держав, що запанували на українських землях. Великий національний зрив 1917-1919 років був героїчним зусиллям скинути чуже ярмо та здобути власну самостійність. Мало зорганізована українська національна стихія, без поперед-

нього політичного досвіду, не змогла подужати несприятливих ворожих сил. Самостійність України впала, але залишила живу й творчу традицію незабутої й незабутньої визвольної боротьби. Для старої України небезпечною була природа. Для нової — люди. Природа опанована та є на послугах молодій нації. Нація прокинулася, але потребує відповідної організації й консолідації для подужання внутрішньої розпорошеності й нескоординованості власних сил. Історична кон'юнктура починає бути для України сприятливою. Буде залежати від хисту та політичної зрілості української нації, чи вона зможе використати нову кон'юнктуру для свого державного визволення. Було б не виправданим песимізмом мати сумнів щодо цього. Це вже питання часу тим коротшого, чим скоріше буде переведена національна консолідація живих і творчих сил українського народу. Це значить, чим скоріше український нарід стане модерною нацією, для чого маються всі дані всупереч дошкульним обставинам, що гальмують природний розвиток українських націогенетичних сил.

9. Територія у світлі націології

Питання території в процесі постання й творення нації не є ще остаточно з'ясоване націологією й лишається дискусійним. Спир іде про те, чи можна уважати територію об'єктивною ознакою або прикметою нації? Багато старинних і сучасних дослідників нації це заперечує. Напр., Й. Нойман у своїй праці: „Нарід та Нація” каже з цього приводу: „Але, що торкається... спільноти осідку чи тієї спільноти „географічної підвалини”, яку має на увазі більшість дослідників, а серед них Манчіні та Маміяні при трактуванні цієї справи, то не тільки різні нації в багатьох випадках живуть на цій самій землі поруч себе, але можливо, що якраз їхня національна відрубність межувала ці народи спільного осідку. Бо саме те, що є властиво народам, жене їх у багатьох випадках до нарізного розселення, до опанування далеко від себе лежачих гірських або бережних округів. Як германи, завдяки своєму активному маринізму, віддавна оточували північне море, так греки південні моря Європи. Германи відштовхували кельтські, північнослов'янські й латвійські елементи у внутрі країни; греки ж — південнослов'янські й турецькі. І як у даному випадку викликало це національна здатність й нахил до мореплавства, так в інших знову могло спричинити таке

своєрідна безтурботність або особливий національний хист, напр., до гірництва. Рівнина була полишена в слов'яно-германських прикордонних смугах здебільшого слов'янам; гори ж стали німецькими, бо німці виявили більше хисту до опанування важкої гірської господарки та до вживання плуга як у горах, та і в долині”.

Нойман, як націолог, у своїх дослідях виходить усе від нації. Через це — територія, для нього не є самостійною національною ознакою, але об'єктом народотворчих впливів з боку національно зформованого населення.

Так само жидівський націолог — Х. Житловський заперечує територію, як головну національну ознаку. Покликається він на кочові племена, добачаючи в них доказ можливості „існування національності без території”. Але головне він має на увазі циган і жидів, як типово, а територіальних народів. Аргументація цього дослідника не є однак переконливою. Щодо кочових племен Житловський помиляється антропогеографічно. Чеський географ, проф. В. Дворський, захищаючи у своєму викладі: „Нарід і земля” (1919) протилежну тезу, (а саме, що „нарід постає й розвивається під впливом життєвих умовин, які дає йому земля; що певні здатності й властивості лише довгим перебуванням стають спадковими, цебто що не має такого космополітизму, аби скупчення людей, змінивши свій осідок, стало отак просто хатнім живлом на новій землі), слушно констатує, що кочовий нарід не менше зв'язаний з територією, ніж осілий. Також і він може розвиватися тільки на певному типі землі й тільки на певному типі може жити, як кочовий. Навіть найпримітивніша блукаюча людина зростається зі своїм пралісом чи своїм лісо-степом”. Цитований автор цим стверджує загально відомий факт біологічного пристосування людини до природного оточення, серед якого вона живе, цебто т. зв. — „органічний патріотизм”.

А тепер про циган і жидів. Це стереотипний аргумент націологів проти території, як ознаки нації. Але поперше тяжко говорити про циган, як про нарід. Це розпорошене плем'я, яке не пройшло стадії етногенези, однією з причин чого був саме брак якоїсь певної території. Щойно після світової війни під впливом всесвітнього національного здвигу можна констатувати деякі симптоми народотворчого процесу серед центральноєвропейських циган. Але цікаво, що ці прямування йдуть у парі з їхньою культуризацією й переходом до осілого життя. У Чехо-Словаччині закладена була

перша національна школа з добрим успіхом, у Румунії має бути скликаний перший всециганський конгрес з метою порозуміння й зближення європейських циган.

Як-не-як, приклад циган ще нічого не доводить і не може бути аргументом проти значення території, як народотворчого чинника. В кращому разі це виняток з правила, зрештою, так само, як і жиди або вірмени. Щодо жидів, то ми бачили, яким національним прокляттям, безпросвітньою трагедією стала для них їхня безтериторіальність. Вона спричинила національну деформацію й суспільний розклад жидівського народу. Сіонізм, як новочасний прояв жидівського націоналізму, своїм програмовим завданням поставив територіалізацію народу Агасфера, що має бути передумовиною їхнього націо-соціального відродження. Не слід забувати далі, що перед своїм розпорошенням по світу жиди пройшли вже свою етногенезу й що в релігії вони мали національний цемент, який аж до емансипації у ХІХ ст. рятував їх перед денационалізацією, що зрештою, практично виключалась бойкотом та ізоляцією жидів („гетто“, „черта оседлости“). Відтак жидівський месіанізм все був тим народотворчим чинником, що давав жидам віру й силу для поборювання еміграційного лихоліття.

До речі, національна еміграція також може бути доказом проти території. Наводить його проф. С. Старосольський у своїй „Теорії нації“. І знову це виняток, а не правило. В кращому випадку доказ, що новочасна нація, зформована націогенезою, залишає свою національну приналежність, незалежно від території. Це тому, що у ній територіальний патріотизм еволюціонував до ідеоспихологічного націоналізму, необмеженого жодними географічними кордонами, й для якого батьківщина є чимсь духовим. Все ж таки еміграція живе в постійному духовному контакті з своєю старою батьківщиною, звідки черпає живі сили для свого національного існування. Коли цей контакт занепадає або уривається, тоді еміграція починає винародовлюватися та національно вмирати.

Історія доводить і переконує, що територія без сумніву є народотворчим чинником, а отже й посередньо одним із конструкційних елементів нації. Це погляд між іншим сучасної англійської націоналістичної, яка вводить територію в саму дефініцію нації. Напр., проф. А. Е. Ціммер гадає, що нація уявляє із себе певну форму колективної свідомості особливо до напруження, інтимності та гідності зв'язаної з даною

країною — батьківщиною”. (див. його працю: „Нація й влада“). Виходячи з цього визначення нації, інший видатний англійський націоналіст С. Герберт таким чином його уточнює: „Національність, каже він, — це форма родової свідомості (consciousness of kind), зв'язана з даною рідною країною (home — country), що об'єднує людей незалежно від їх політичних взаємин і думок, релігійних вірувань і господарських інтересів. Ця дефініція нації слушно підкреслює соціологічну своєрідність національних відносин та їх перевагу над усіма іншими суспільними взаєминами між людьми. Мушу додати, що серед французьких дослідників є прихильники попередньо наведеного погляду. Напр., Р. Моніє (Mounier) зараховує націю до суспільних груп територіального типу. „Батьківщина, — каже він, — це передовсім територія. Нарід, що не має „національної території“, не є народом або державою...” Проте й загалом доводиться констатувати, що націоналістична дискусія з приводу території є подекуди занадто абстрактною й науково формалістичною, а відтак методологічно плутаною: не розрізняє належно практичного від теоретичного; випадкового від типового; бажаного від реального; відносного від постійного. Звідси й велика різноманітність становищ і поглядів з приводу питання, яке нас тут цікавить. В. Дворський, оборонець теорії автохтонності, що різко розрізняє тубільців від колоністів на певній території, каже, напр., „зв'язок чоловіка з землею, в якій народився не тільки він, але й його попередники, земля, що його годує й захищає, викликає уяви в супроводі зовсім інших почувань, ніж звичайне посідання якоїбудь території. Нарід і батьківщина — це різні імена для означення різних аспектів, одного і того самого поняття. Як слову нарід відповідає уява суцільної групи людей, так слову батьківщина відповідає уява суцільної географічної одиниці. Пошматовані смуги землі не можуть бути для нікого батьківщиною”. Це становище антропогеографа у цій справі, що природно з наголосом підкреслює значення території в житті нації. Протилежне часто боронять націоналісти негеографи, як, напр., Житловський або Ренан, що у свою чергу акцептують соціологічний характер та істоту народотворчого процесу, відкидаючи т. зв. об'єктивні ознаки нації. Як звичайно, правда лежить посередині між цими протилежними становищами. Добре її формулює проф. П. Мілюков у „Національному питанні”, кажучи:... „ознаки національності всі умовні та жодна з них, окремо взята, не є необхідною для схарактеризування певної національності”.

Конкретно ж щодо території, то думка така: Територія, як і мова, потрібні, звичайно, для утворення національності. Територія потрібна, як середовище для зносин (среда, общество) — ї мусить мати такий простір, щоб ці зносини (общение) могли обходити досить численну групу. З другого боку, вплив території — це й є той вплив географічного середовища, що буває важним чинником змін і пристосовань. Підсоння, пожива, навіть географічний краєвид, без сумніву, впливають на фізику й психіку людини, хоч як тяжко простежити, наслідки цих впливів в окремих випадках. Конфігурація гір і долин, ток рік встановлюють географічний зв'язок місцевостей, за яким іде зв'язок народів, заселюючих даний географічний комплекс... Проте для того, як вплив території виявився й народність утворилася під її впливом (етногенези. — Б.), вона без сумніву може не змінюючись, визволитися від зв'язку з первісним місцем осідку..."

В цих словах добре сформульований був гео-релятивізм у націоналістичному його розумінні. Цей націоналістичний гео-релятивізм рахується з територією, як з однією з головних передумов народотворення, щепто вважаючи її етногенетичним чинником, але не ознакою чи прикметою нації. Зрештою лишається націоналістичною аксіомою, що народи органічно зв'язані з землею, як це яскраво стверджує всесвітня мітологія, підкреслюючи якнайінтимніший зв'язок між людиною й землею. Є фактом, що кожен нарід цупко тримається своєї землі. З цим зв'язаний його політичний і національний патріотизм, обидва сутотериторіального походження. Боротьба за територію є одним із провідних мотивів людської історії. Давніше вона мала династичний і державний характер, але в новітніх часах у ній домінує, безперечно, яскраво зазначений національний мотив. Маю на увазі боротьбу поневолених народів проти історичного" у державних на етнографічній території перших і ренаціоналізацію цієї останньої. Можна тому погодитися з думкою Фр. Рацеля, що „нарід занепадає, коли втрачає землю". Бо засуджені на безплідну смерть, немов мітичний Антей народи відновляють і черпають свої творчі сили із рідної землі своєї батьківщини.

Чудово змалював любов до рідного краю та хати, як прояву взаємин між людиною і землею Г. Мопасан у своєму трагічному щоденнику „Орля" (Hogla), де на вступі він каже: „Я люблю цю країну та люблю тут жити, бо я маю тут свої коріння; ці глибокі й ніжні коріння, що прив'язують людину до землі, де народилися та перемогли її прадіди; що прив'я-

зують її до того, що там думають та їдять; до звичаїв і до харчів; до місцевих висказів; до вимови селян; до запаху землі, сіл і навіть повітря. Я люблю хату, де я виріс. З моїх вікон я бачу Сену, яка тече біля мого саду поза шляхом майже біля мене: велику та широку Сену, що прямує від Руану до Гавру, вкрита пароплавами, які пливуть..."

24. Нація й мова

Багато дослідників вважає мову безсумнівною зовнішньою ознакою нації. Дехто навіть йде далі, бо ототожнює націю з мовою. К. Кавтський, напр., гадає, що нація — це „мовна спільнота", модерна ж нація, це спільнота літературної мови". Шведський соціолог Р. Челлен є тієї думки, що народотворчий процес досягає свого вершка тоді, коли нарід витворив свою окрему самостійну мову. З українських дослідників В. Тимошевський, автор розвідки: „Мова і національність" (1912), уважав рідну мову критерієм культурної своєрідності й вартості нації. Чесько-жидівський націоналіст Б. Клінебергер у своїй розвідці „Нарід і народність" (1919) рішуче підкреслює, що мова творить відрубність народу: нарід мусить мати свою рідну мову; інакше він не є народом. Це є правда так непохитна, що не припускає винятку; адже та обставина, що нарід не має своєї окремої мови, є доказом, але також і вислідом того, що він не є народом". Мушу зазначити, що автор наведеної цитати жид, який не вважає жидів народом, бо, мовляв, вони не мають своєї мови й мовно засимілювалися. Ця обставина, як і негативне ставлення Клінебергера до сіонізму, психологічно пояснює його розуміння взаємин між мовою й нацією. Зрештою воно є характерне для націоналістичної XIX століття, та має давню традицію. Захищали його не лише видатні мовознавці, психологи, історики та соціологи, але приймали його з великим захопленням також молоді народи, що прокинулися до нового національного життя на початку минулого століття. Коли мова про традицію, то можна згадати відомий вислів німецького поета „міннезенгера" з кінця XII ст., Вальтера фон дер Фогельвайде про те, що німецький нарід є поширений скрізь там, де й „як далеко звучить німецька мова". Ідеолог слов'янських взаємин Н. Колляр також уважав рідну мову істотною ознакою нації; а фальсифікатор славетних чеських рукописів В. Ганка гадав, що „народи не вмирають, доки живе їх мова". Зовсім природно й зрозуміло тому, що каменярі національного відро-

дження свою увагу звертали в бік мови, намагаючись відновити та зробити її придатною до літературного вжитку навіть тоді, коли самі майже не вірили в успіх цього почину, як Павловський, що писав свою граматику української народної мови, що на його погляд була „ни живою ни мертвий язык”, мовляв, „исчезающее наричие”. Максимович, Костомаров і навіть П. Куліш не вірили в майбутність української мови, як літературно-культурної. Скептиком щодо відновлення чеської мови був патріярх славістики Добровський; сумніви щодо неї мав ще перший її новочасний лексикограф Юнгман. Це саме зневір'я щодо рідної мови можемо констатувати на початках відродження у каталонців, флямандців, провансальців і т. д. Але це зневір'я дивно якимось зв'язувалося з непохитною вірою в те, що шлях воскресіння народів прийде через відновлення і відродження рідної його мови. Цю непереможну віру гарно й символічно висловили Фламандці, коли називали свої „Просвіти” програмовим гаслом: „мова це весь нарід”. Також далматинські хорвати практично двомовні, бо говорили по хорватськи вдома, й по-італійськи на праці, розрізняли своє відношення до них, називаючи першу з них „мовою серця”, а другу — „мовою праці”.

1. Рідна й чужа мова

Звичайно, ніхто не буде заперечувати основної різниці у відношенні до рідної та чужої мови. Кожен її природно відчуває. По-своєму без труду думається. Засвоїти чужу мову не легко. Опанувати її досконало майже неможливо. Лише діти швидко їй навчаються, але так само швидко її забувають. В старшому віці з великим трудом можна опанувати вимову й наголос чужої мови. Бо в кожній мові інакше вимовляється ці самі голосні та приголосні звуки. Майже кожна мова має свої специфічні звуки, які чужинець не може добре висловити, бо його мовні органи до цього не пристосовані. Всім відоме, як тяжко правильно висловити англійське, чеське, шведське, французькі або польські голосні звуки тощо. Чех фонетично не розрізняє вже *i* та *ı*, хоча в письмі ця різниця ще захована. Через це йому тяжко вимовити українське *и*, але також і східнослов'янське „л”. Він не в стані вимовити відтак зміяшених українських або польських *ц*, *с*. Ще гірше справа мається під цим оглядом, коли перейдемо від г. зв. індо-германських до мов іншого типу: урало-алтейських, фіно-угорських, семітських та орієнтальних. Досить згадати, як тяжко дається

засвоєння практичне фінської або малярської мови; турецької чи арабської грузинської чи вірменської, не згадуючи вже про зовсім своєрідну й відрубну, напр., баскійську мову, де переважають приголосні звуки в надзвичайно складних комбінаціях, висловити які добре є в стані тільки баск. Ось чому, як слушно це підкреслив Брос, — „кожен нарід має свою абетку, що різниться від інших та в якій кілька літер не можуть бути висловлені чужинцем. Підсоння, повітря, обрій, ріки; спосіб життя й поживи є причиною цієї різниці”.

Але це не один лише бік справи, зв'язаний з фізіологією мови. Є другий не менш важливий, на що звернув увагу видатний український лінгвіст і націософ Ф. Потебня, а саме, психологічний. „Різні мови — це різні інструменти”, — навчав він, і не тільки щодо вимови, але й щодо думання й відчущання. Віртуозно можна опанувати лише одним інструментом, в данім разі рідною мовою. Бо „знання двох мов у ранньому віці, — за думкою О. Потебні, — це не є опанування двох систем, виявлювання й передавання одного й того самого кола думок; лише роздвоєння цього курсу, через що утруднюється досягнення одноцілого світогляду й перешкоджається науковій абстракції”. З національно-культурного боку є тому недоцільний та шкідливий утравізм або двомовність навчання у школах. Педагогічний досвід новітньої доби цілковито виправдав цей погляд. Скрахував білінгвізм (двомовність) у бельгійських школах. Так само як малозадовольняючі його висліди в Швейцарії. Ейстейн у своїй спеціальній праці: „Думка і багатомовність” констатує, що кожен швайцарець знає другу красу мову, але дуже „недосконало”. Має рацію, отже, Ал. Вірт, коли у своїй книзі: „Раса й нарід” зауважує з цього приводу: „Кожна чужа мова — це неначебо вбрання, до якого людина не звикла та якого вона не вміє носити те з цілою приємністю”. Міжнародний конгрес у Люксембурзі (1928), де справа фахово розглядалася, рішучо відкинув двомовність, висловившись за рідну мову навчання в школах. Національна мова має примат як засіб літературної творчости. Історія літератури знає правда винятки щодо цього. Багато письменників флямандського походження писали по-французьки. Так само недавно померлий румунський письменник Пайнат Істраті. М. Гололь своїми по-російськи писаними творами заклав новий напрям у московській літературі. Але саме з боку мови, твори цих національно „дводушних” авторів викликали справедливу критику. Проф. Мандельштам, напр., констату-

вав на підставі докладних студій творів М. Гоголя, що автор „Тараса Бульби”, пишучи по-московськи, думав по-українському, фактично, отже, перекладав свої писання з рідної на чужу мову.

Нічого дивного, що його російська мова була далека від класицизму й що редактори його творів мали багато праці з усуненням з них „малоросійщини”. Так само в писаннях Шевченка російською мовою ясно відчувається, як чужа вона була психіці автора „Кобзаря”. Не дарма поет так не любив „кацапське село” й своїх кореспондентів усе прохав, щоб писали до нього „по-нашому”. Т. Шевченко чудово розумів і відчував значення рідної мови, як головного знаряддя та підвалини національної культури. Через це він з таким захопленням вітав батька новоукраїнської літератури в своїй поезії. „На вічну пам'ять Котляревському”, кажучи:

— Будеш батьку панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Національним генієм Т. Шевченко міг стати, пишучи тільки українською мовою. Московською мовою „Кобзар” не міг бути писаним. Це розуміють добре й вороги новочасного мовного сепаратизму; напр., чеський дослідник О. Вочадло, якого дуже турбує міжслов'янська сварка та який програмово захищає культурне об'єднання людства, а через це уважає зайвим постановня нових літературних мов, у тім числі також української, проте у своїй студії: „Слов'янський розбрат” (Slovansk nesvornost. 1923) мусів констатувати: „Шевченко не був би Шевченком, коли б писав російською літературною мовою. Лише завдяки мелодичному рідному наріччю поета південно російського села, його творчість придбала той колорит, що зробив з неї мистецьки-досконалу річ”. Ось чому поети є великими будівничими нації, а поезія одним із найістотніших виявів національної самобутності. З іменем Шевченка на все буде зв'язаним національне воскресіння українського народу, як з іменем Б. Бернсона самостійність Норвегії, а з іменем Фр. Містрала — мовно-літературне відродження Провансу.

Так рідна мова є невисихаючим джерелом національно-культурної творчості кожного народу, а чужа лише сурогатом. Ось чому навіть найкращий переклад не передає точно краси й змісту оригіналу, як це влучно підкреслює

італійський вислів: „traduttore-tradutore” (перекласти — зрадити). К. Кавстський, у своїй розвідці „Сполучені Штати Осередньої Європи” (1916) гарно підкреслив таке значіння рідної мови, говорячи: „Тільки мова, в якій людина від наймолодшого віку ділиться всіма своїми вражіннями з оточенням, дає нам ту силу, ту чистоту відтінків, ту різноманітність вислову, які потрібні для розвинення не літературних понять, але для відтворення повноти конкретного життя. Політикою та наукою можна займатися також у мові, в школі вивченій, але мистецький твір звичайно може постати тільки в рідній мові” (Підкр. моє. Б.). В такому розумінні О. Потебня уважав, що мова „це не лише один із елементів народности, але й найбільш досконале її відбиття”. (Підкр. моє. Б.).

2. Нація не є тотожна з мовою

Соціологія, а за нею й націологія, не мають ще своїх аксіом, правил без винятків. Скоріше навпаки. А тому, що проблема нації належить уже ще до найспірніших, бо в дискусії з приводу неї доводиться раз-у-раз натикатися на різні винятки. Так і в даному випадку. Коли для одних дослідників мови це найпевніша об'єктивна ознака нації, то для других — вона є думкою Фр. Рацеля „цілі народи відкидають одну мову й приймають іншу, немов людина скидає одне вбрання й одягає інше”. Таке становище етнологів щодо цієї справи. Поділяє його славетний французький лінгвіст А. Мейє (A. Meillet), який у своєму огляді: „Мови в Новій Європі” (1918), каже, що майже всі люди Європи замінили свою мову раз або й більше разів; всі виявили хист до вивчення мов одних другими. На доказ цих тверджень можна навести не один приклад з історії Європи, не кажучи вже про інші частини світу, де процеси етно- й націогенези дуже запізнилися. Отже болгарів, жидів й особливо ірландців. Але не слід забувати, що „жиди — це національна аномалія. Болгари — це, мовляв, національна археологія. Хочу цим сказати, що їхня слов'янська етнологізація пізнішої дати, ніж євро-азійське автохтонство. Мова ж починає бути народотворчим фактором у зв'язку з етнологізацією й остаточно (а саме літературно) фіксується щойно у фазі націогенези. Також ірландці масово почали втрачати свою рідну мову щойно на порозі своєї націогенези. Але вони не втратили свого почуття національної

відрубности, зумовлено їхньою географічною ізоляцією на острові, політичною, протианглійською боротьбою з одного боку, а з другого — релігійною й соціальною в новій добі протиірландського походу Англії. Так територія, релігія, політика й економіка компенсували в Ірландії втрачання рідної мови, захищаючи національну її відрубність, аж доки в боротьбі за самостійність вона стала на шлях своєї націогенези, одночасно розпочинаючи заходи в напрямі реставрації занепадаючої кельтської (гаельської) мови. В кожному разі приклад ірландців підкреслює умовність та відносність окремих т.зв. зовнішніх ознак нації. Жодна з них не має абсолютного значення для нації. Ані мова. Нація — це щось ширше й більше за мову, як це підкреслює багато її дослідників — (Нойман, Реман, Бавер, В. Старосольський, Ф. Рацель, П. Мілюков, Є. Рад, Є. Вебер та інші). Нація може утворюватися, не маючи ще своєї національної мови. Напр. індуська націогенеза з кінця минулого століття послуговується англійською мовою, як свого роду „койне” (об’єднуючою), бо лінгвістично дуже пошматована Індія не має ще й досі власної спільної мови. Всенаціональні індуські конгреси, які щорічно сходяться (від 1885) та є найвищим національно-політичним органом руху, — послуговується досі англійською мовою. Це явище в історії національного відродження приспаних народів не є чимсь надзвичайним. Бо на початках навіть його каменярі й ідеологи не завжди знали добре рідну мову, за яку боролися. Напр., піонер Фінського літературного відродження Л. Рунеберг писав по-шведськи. Шведською мовою складав він навіть фінський національний гімн: „Наша країна”, який щойно відтак був перекладений на фінську. Каменярі фляндського руху краще знали французьку, між рідну мову. Багато прихильників провансальського „фелібрізму” (літературного відродження) не може читати творів Фр. Містраля в оригіналі. Мені ще в Подєбрадах довелося бути свідком, як один видатний земляк, патріот, вибачившись, що не знає добре української мови, говорив відтак по-московськи.

Це один бік справи, яка нас тут цікавить. Але вона має ще інший, не менш гідний уваги. А саме: якщо є випадки, що нарід, втративши свою мову, не перестає існувати, то є чимало прикладів, коли два або й більше народів мають одну й ту саму мову. Напр. серби й хорвати; флямандці, голляндці та бури (африкандери) або напочатку американці й англійці, португальці та бразилійці; південно-американські народи

(понад десять) та еспанці; американські негри й американці, австралійці та англійці й т.д. Правда, з бігом часу в цій спільній мові двох чи кількох народів постають різниці щодо вимови, словника, складні й вони починають розходитися, як, напр., американська та англійська, або американсько-еспанські, та європейсько-еспанська; іноді розрізняє їх абетка, напр., хорватську й сербську; іноді правопис — флямандську та голляндську; часом — історична стадія розвитку; французька в Канаді, бурська в Африці, що є старшими фазами розвитку своїх європейських типів. Проте в жодному з цих випадків не є виключене взаємне розуміння. Але з різних причин: історичних, географічних, культурних, релігійних, політичних та господарських і т.д., на підставі однієї спільної мови згодом постали та утворилися два або й більше окремих народів чи націй.

Не тільки в житті народів, але й окремих людей мова не конче буває критерієм національності. Бо, напр., як бути з німими, що не мають дару мови взагалі, але належать до того чи іншого народу? Що робити з людьми, які народилися в родині національно мішаних від дитинства говорять не тільки мовою матері, але й батька? Враховувати їх до двох народів? Чи їх двомовність означає їхню двонаціональність? Чи двонаціональність є загалом можлива? Або може дво- і більшемовність веде до анаціональності? Постає питання, чи можуть бути люди без національності? Відомий польський лінгвіст і поліглот, покійний проф. І. Водуен де Куртене, — заявляв, напр., що він людина „без віри та нації”. Серед прихильників космополітизму бувають люди, що уважаються безнаціональними. Часто це зв’язане з їхнім поліглотизмом. Цим не вичерпується ще реєстр питань, що можуть виринути на цьому ґрунті, як, напр., коли людина втрачає рідну мову й приймає іншу, чи це конче означає також зміну її національної приналежності? Переважно так, але не завжди. Ірландці або шотландці, що мовно англїзувалися, але національно ні — цього доказом. Ельзасці, анектовані Німеччиною 1871 р., без сумніву германського походження, рідна їхня мова є німецьким діалектом, проте національно вони лишилися французькими патріотами й прихильниками протинімецького „реваншу”. Так само багато литовських патріотів, що забули вже свою рідну мову, проте не денационалізувалися політично з громадського боку.

Це останнє питання має два аспекти: теоретичний і практичний. Як теоретичне, воно належить до націософії;

практично до етнополітики. В одному й другому випадку йде про право на національне самовизначення людини. Не місце тут з'ясувати його. Відповідь на нього читач знайде на дальших сторінках цієї праці. Тут слід лише пригадати, що конкретно проблему взаємин між нацією та мовою намагалася розв'язати, як теоретично так і практично статистика. Дебатувалася вона дуже жваво на міжнародних статистичних конгресах від середини минулого сторіччя. За браком місця не можу тут зупинитися на цій справі. Констатую лише, що й статистиці не пощастило вирішити цього питання, хоча вона поглибила розуміння істоти та значення мови, розрізняє різні головні її типи, а саме: мову матері (Muttersprache); мову родинну (Familiensprache); мову розговірну (langue parle, language spoken); нарешті мову щоденного вжитку (Umgangssprache).

Чеський демограф проф. А. Богач докладно й критично розглянув досягнення теоретичної статистики в цій ділянці у своїй джерельній розвідці: „Народність та мова” (1920), слушно констатуючи, що висліди статистики у сфері націоналістичних компромісів, бо не розрізняють як слід нації в розумінню етнологічному, характерному головню для німецької науки, про що згадувалося вже тут на початку цієї праці, від психоло-волюнтаристичного її розуміння, яке знову переважає серед французьких націоналістів.

3. Мова й раса

В розділі про націю та расу була мова про тепер дуже модне т. зв. арійство, що під впливом расизму стало свого роду офіційною національною сучасної Німеччини. Ця наука про арійство й арійців видається за найчистішу расову філософію історії. В дійсності ж арійство не є поняттям расовим, але мовним. Збудоване воно на мовному спорідненні головних груп європейського населення. На початку XIX ст. (1816) німецький лінгвіст Фр. Бопп (Fr. Bopp) констатував, що більшість європейських мов, від античних до сучасних, а саме: грецька, латинська, кельтська, слов'янські, балтійські, германські, романські, латвійська, литовська й альбанська творять генетичну спільноту з деякими азійськими, як санскритом, іранською й вірменською; що всі ці мови походять від одної спільної прамови. Ця мовна спільнота була названа згодом „арійською”. Німці її називають здебільшого індогерманською. Від ідеї арійської прамови був

один крок до ідеї арійського пранароду. Таким чином факти порядку мовно-культурного були переведені у сферу етно-антропологічну, а між мовою й расою встановлено певний органічний зв'язок. Одним із фундаторів мовного арійства був славетний оксфордський філософ Макс Міллер. Спробу етнографічної класифікації народів на підставі мов зробив віденський видатний вчений Фр. Мюллер у своїй „Етнографії”, що появилася в 1876-88 роках і знайшла жвавий відгук у науковому світі. Істоту арійства з наукового становища добре й популярно з'ясував О. Шрадер (O. Schrader) у своїй синтетичній праці „Die Indogermanen” (1911). Науково незабаром виявилася помилка арійської теорії, як расової. Було ясно, що раса й мова зовсім різні речі, які не можна плутати та не слід змішувати. Каменярі арійства мусіли рішуче спростувати фатальне непорозуміння на цьому ґрунті. М. Міллер — напр., заявив: «для мене етнолог, що говорить про „арійську расу”, „арійську мову”, „арійські очі та волосся”, є таким самим великим грішником, як мовознавець, що каже про довгоголовий словник, або короткоголову граматику». Його віденський колега Фр. Мюллер не менш рішуче проголосив, що „раса — це порожня фраза, звичайне шахрайство”. К. Гартман каже, що „т. зв. арійці ніколи не існували як примітивний нарід, але що це винахід кабінетних вчених”. Так само на думку Вірхова, ніколи не було віднайдено місце фактичного осідку арійців. Навіть великий прихильник арійської теорії, чеський мовознавець проф. В. Фляшганс, мусів констатувати, що „про цей великий нарід (тобто арійців. Б.) найважливішим для історії людства, історія не каже нам абсолютно нічого: ані про людей, з яких він складався, ані про його культуру ані про місце його первісного осідку, ані про його довгі та давні мандрювання. Все, що ми знаємо про нього, відоме нам тільки на підставі мови”. Може зарізка, але зовсім справедливо — Б. Фіна кваліфікує арійство, як „арійську хворобу” або просто навіть „арійську брехню”, додаючи, що в історії людських помилок ця доктрина займе колись без сумніву почесне місце та буде рішальним доказом того, як однаково легко можна обдурити фахових учених та профанів”. Фахово аналізує це питання французький лінгвіст — А. Мейє у попередньо цитованій тут своїй книзі. І він також стверджує, що раса не має нічого спільного з мовою; що це явище зовсім різних категорій: природної та культурної. Характерні типи Європи, — каже він, — доліхоцефальний русявий, тип

альпейський та тип середньоморський, не є зовсім визначені кордонами, що розмежовують мовні типи". Мейс застерігається проти того, щоб поширювати прикметник арійський на європейські народи: „вживати його, — каже він, — у відношенні до людини, що говорить слов'янською, германською або романською мовою, — це безпідставно поширювати сенс цього слова". Бо, на думку цього видатного сучасного мовознавця, арійцем можна називати тільки північно-західних індусів або іранців (персів).

Як бачимо, мову не слід плутати з расою, як дві зовсім різні речі. Це поперше. А подруге: т.зв. сучасне арійство в Європі, головню ж у Німеччині, — не має жодних підстав як расових, так і мовних. Є отже ідеологією суто політичною, що лише назверх замаскована псевдонауковою оздобою.

4. Висновки

Нам лишається ще зробити висновки з приводу взаємин між нацією та мовою. Можемо констатувати, що хоча мова й не є абсолютною ознакою нації, проте й в кожному разі це дуже типова її прикмета, яка в історії та житті народу відіграє велику роль, сприяючи та поглиблюючи народотворчий процес. Має рацію проф. В. Фляйшганс, коли каже, що „вся історія народу, його погляди моральні та правні і т.п. — все це є заховано в мові, цілком і без прогалин". Та що „іншим чином, ніж через мову не передається в спадщину минувшина й спільний поклад нації; в мові заховано все без решток, що нарід прожив і перетерпів".

Така функція націогенетична мови в історичній ретроспективі. Не менш важне суспільне значіння її в сучасній добі. Через мову нація об'єднується та кристалізується в суцільну громадську спільноту. Під цим оглядом дуже сприяє цьому процесу новочасна демократизація політичного життя, як слушно підкреслив це М. Вобер та А. Мейс. Цей останній справедливо стверджує, що „немає нації, котра б не прямувала до посідання своєї власної мови; мова ж тяжко й погано животіє там, де вона не знаходить підтримки національного почування". У зв'язку з демократизацією громадського життя, „боротьба за мову є символом боротьби за владу" (А. Мейс). Так отже мова в процесі самовизначення народу стає дуже рішальним чинником етнополітичного характеру. Рідна мова — це міцна зброя поневоленого народу в його визвольній боротьбі.

25. НАЦІЯ І КУЛЬТУРА

1. Культура як критерій національної самобутности

До головних ознак або критеріїв нації зараховують звичайно також культуру в найзагальнішому й найширшому розумінні цього поняття. Німецький соціолог Фіркандт ділить народи на примітивні та культурні. Ця його класифікація властиво етно- а не націологічна. Проф. В. Сатросольський у своїй „Теорії нації" слушно звернув увагу на те, що саме поняття культури не є досі науково точно визначене й залишається все дискусійним питанням. Він має рацію, коли каже, що не може бути мови про якусь „національну культуру" в загальнонаціональному її значенні. А це тому, що суспільно народи всередині не творять покищо чогось одноманітного. Навпаки, їхнє громадське пошматовання є великою перешкодою для всенаціонального культурного об'єднання. Давніше станові та класові перегороди в лоні народу були так високі, що доводилося говорити про культурний „бель-етаж" і „сутерен" того чи іншого народу, коли між паном з одного боку й селяном з другого існувала справжня культурна прірва, хронологічно різниця кількох століть, як напр., у московському народі майже до кінця XIX ст. Новочасна демократія ступнево вирівнює ці громадські суперечності, розкріпачуючи дедалі більше суцільні „сутерени" народів. Зокрема, коли розходиться про молоді народи, що оце саме воскресають, — з історичного небуття або нидіння до нового самостійного життя, то у них культурний розвиток має вже наявний національний напрям і вони з культурного боку без сумніву суцільніші за своїх історичних колег, як, напр., фіни, лотиші, чехи, каталонці і т.д. у порівнанні з москалями, поляками, німцями, французами та еспанцями. В цьому сенсі, даючи перед двадцятьма роками свою схему національного відродження (див. мою працю „Національна справа", розд. II), я писав, що перша фаза національного пробудження має суто культурний характер.

Отже, коли культура, головню масова й пересічна — уважається критерієм нації, її самобутности та відрубности, то це має свою певну рацію. Нація остільки й через це є нацією, оскільки вона виявляє культурно-творчу здатність та хист. Для нації культура є тим, чим для людини її особовість. Звичайно, культурна своєрідність народу може різно ви-

являтися, залежно від історичних та мезологічних обставин. Початки цього національного індивідуалізму можна вже добачати й в етнографічному побуті народів у часі їхньої етногенези. Але щойно в добу націогенези вона досягає вищих шаблів та розвитку в усіх головних ділянках культурної творчості, цебто в літературі, мистецтві та науці. Зрозуміло, що за своєю культурою питомість добиваються всі народи. Іноді ці змагання набувають ознак національного месіянізму, як це ми бачили на прикладі фінського письменника Юхоні Ахо. Щоб довести старобулість чеської культури в порівнянні з німецькою, В. Ганка склав „старовинні” чеські рукописи, яким припала така головна роля в історії чеського національного відродження. А саме тепер турки, захоплені великим національним здвигом, стараються „науково” довести, що вся світова культура є турецького походження, як про це свідчить новітня праця турецького патріота Басрі-Гюнтекіна: „Турки та їх історична місія” (1935). Ми бачили на попередніх сторінках (120-121), як німецькі „прихильники індогерманського арійства” заанектували всю людську культуру від споконвічних часів. Адепти панкельтизму мріють про поскельтцнення Європи наприкінці ХХ століття. Фр. Містраль шляхом „фелібрізму” хотів під проводом Провансу об’єднати всі латино-романські народи. Японія прямує до культурного проводу в Молодій Азії й т.д. У всіх цих панрасових і паннаціональних змаганнях жевріє непохитна віра не тільки в питомість власної культури, але й в її історичну місію; ми чули вже, як Фіхте уважав німців єдиною справжнім європейським народом, а німецьку мову — чистою „прамовою”. Цікаво, що Т. Шевченко підкреслював значення культури, як критерія національної самобутності. В „Близнятах” він каже: „Що з нами буде, як ми через якийсь там срібляник почнемо глумитися над святими звичаями старовини? Вийде з нас якийсьнебудь француз, або крий, Боже, кудий німець, а вже про тип або, так мовити, фізіономію національну тоді й спомину не буде. А на мою думку, коли в нації не має риси власної, що самій їй тільки належить та її характеризує, то вона скидається тоді на кисіль, та ще й кисіль найнесмачніший”. (Підкр. мос. Б.).

2. Зв’язок між культурою й нацією

Річ ясна, що теоретична націологія мусіла висловитися з приводу питання нація та культура. Не диво також, що багато

дослідників нації добачають її істоту саме в культурі. Для ілюстрації цього твердження наведу тут два типові приклади. Серед старших націологів проблему нації в культурному аспекті трактував Фр. Й. Нойман. У своїй джерельній праці „Нарід і нація” він дає таку дефініцію нації:

„Нація — це більше скупчення людей (населення), що в наслідок вищих своєрідних культурних надбань, особливо ж у літературі, мистецтві та науці, або в ділянці політики, витворила своєрідну загальну спільноту, яка переказується з покоління на ширшій просторі та звичайно й головню виявляється у спільній мові, спільних рисах вдачі, спільних поглядах, спільних звичаях, як також і в дуже розвиненому відчутті національної спільноти”. Ця дефініція слушно підкреслює всі складники культури, як націогенетичних чинників. Кожний з них — мова, письменство, особливо ж книга, мистецтво, а передовсім музика, наука, пристосований формою й змістом до життєвих потреб народу, а також і весь світогляд та етика, вдача й побут народу, є тим елементами, що поглиблюють і поширюють процес національної індивідуалізації народу, перетворюючи його з етнографічної сировини в національно викристалізований суспільний колектив, що трактує націю, як „культурну спільноту” (Kulturgemeinschaft) є О. Бавер, значення народознавчих дослідів якого було вже підкреслено у вступних увагах цієї праці. У своїй монографії: „Національне питання та соціал-демократія” О. Бавер доводить і захищає тезу, що кожна нація представляє окрему власну культуру та що новочасний розвиток прямує до розквіту „національної культурної спільноти”. Цей процес національно-культурної поступової диференціації розпочався у зв’язку з капіталізмом, особливо ж у вищих стадіях розвитку цієї суспільно-господарської системи, але щойно в соціалізмі шляхом „еволюційно-національної політики”, яка конче має бути соціалістичною, — досягне він свого вершку. Факт, каже О. Бавер, що соціалізм сприяє автономії нації, роблячи її долю витвором свідомої її волі, впливає на все зростаюче різничковання нації в соціалістичному суспільстві, сприяє гострішому визначенню їх своєрідності, гострішому розмежуванню їх вдачі”. Мушу нагадати, що за дефініцією цього націолога нація це не тільки „культурна спільнота”, але й головню із спільноти долі (Schicksalgemeinschaft) виростаюча спільнота вдачі (Charaktergemeinschaft). В концепції нації О. Бавера правильно звернена увага на суспільний бік цього питання, а саме на

внутрішню консолідацію нації, на усунення тих суспільних перегородок в лоні дотеперішнього народу, про що згадувалося тут попередньо. „Піднесення, — каже цей автор, — всього народу до національної культурної спільности, здобуття для нації повного самовизначення, прогресуюча диференціація нації, — це означає соціалізм”. (Підкр. моє. Б.).

За думкою цього дослідника соціалізм найкраще забезпечує масову націоналізацію, народу, а таким чином і його національне об'єднання. Він є передумовою національної культури, на брак якої в сучасному суспільстві тут зверталось вже увагу. О. Бавер з'ясовує відтак механіку цього процесу шляхом т.зв. національної апперцепції. Автор так з'ясовує цю свою теорію:

„Як жодна людина не засвоює своєю духовною істотою нічого нового тільки механічним способом, але втілює його, включаючи до своєї духовної особовости, духове це перетравлюючи, отже, апперценуючи, так і вся нація не переймає просто нічого нового, але, перейнявши щось, перероблює це, пристосовуючи до своєї істоти та перетворюючи в процесі засвоєння мільйонами. Завдяки цьому великому факту національної апперцепції, кожна думка, яку один народ переймає від другого, спочатку буває пристосована до цілої істоти нації, відтак мусить „бути нею перетворена, заки вона її засвоїть”.

Завдяки масової апперцепції нація стає джерелом культурної своєрідности та творчости. Завдяки цьому вона є вічним джерелом культурної різноманітности, все збагачуючи новими дарунками загальну світову культуру, вносячи веселкову різнобарвність в її сонячне сяйво. Ось чому найбільше й найглибше національне буває також вселюдським та світовим. Можна було б навести безліч доказів на ствердження цієї тези. Обмежуся для браку місця лише кількома.

Музика, до речі, один з найхарактерніших виявів національної культури, — чим більш національна, тим оригінальніша й всесвітньо цікава. Не кажу вже про народню пісню, в якій найкраще виявляється мистецька вдача народу. Але беру музику мистецьку. Р. Вагнер, без сумніву, був одним з найбільш національних німецьких композиторів. Вже поетична тематика його музичних творів сутонаціональна й навіть прагерманська. Деякі з них, напр., співаки майстрі норимбергані”, „Логенгрін” є апотеозою німецького народу, не згадуючи вже про його націо-мітичний „Перстень

Нібелюнгів”. Проте автор „Тристана та Ізольди” й „Парсіфаля” є одним з найбільших корифеїв європейської музики XIX ст. Це саме можна сказати про Шопена або Гріга, великих музикантів польського та норвезького, твори яких увійшли до пантеону всесвітньої музики. Або візьмемо інший приклад: чеського композитора В. Сметану. Фактом є, що його музика була одним із головних чинників чеського національного відродження в XIX ст. Його комічна опера „Продана наречена” воскресила чеську музику, але відтак здобула весь світ. Його програмовий цикл симфонічних поезій: — „Моя батьківщина” (M vlast) був заклик до визвольної боротьби. Під час світової війни, коли австрійська цензура задушила всі інші прояви чеської самостійницької думки, — M vlast — на концертах була єдиним стихійним виявом національного протесту й віри в непереможність чеського народу. Україна ще чекає на свого Т. Шевченка музики. Але приклад геніяльного й безсмертного „Кобзаря” є доказом з іншої ділянки культури, а саме — письменства, що велике національне є разом і великим вселюдським та що гріхом проти душі нації є протиставлення національного вселюдському, коли в дійсності ці два елементи культури обопільно доповнюються й довершуються. Але справа взаємин між нацією й людськістю належить до націософії. Отже буде ще нагода вернутися до неї наприкінці цієї праці. Там також буде з'ясована проблематика культури в націоналістичному аспекті. Тут хочу згадати ще одну цікаву думку Ж. Жореса, без сумніву, одного з найвидатніших французьких націоналістів, а саме, що „нація — це скарбниця людського генія та поступу”. Іншими словами кажучи, нація — це вічне джерело культурно-творчого розвитку людства.

Культуру отже зовсім виправдано можна зарахувати до критеріїв нації. Культура — це свого роду мірило своєрідности й вартости нації. Культура характеризує відрубність та особливість нації. Ступінь поширення й головню поглиблення культури в масах є однією з передумов перетворення народу в націю. Нація, як така, немислима без питомої культури. Культура є першим і рішальним етапом на шляху національного самовизначення кожного народу. Ось чому мова й релігія, письменство та мистецтво були та є все народотворчими чинниками. Бо, як каже П. Барт у своїй розвідці: „Нація в її соціологічному значенні” (1912), „мистецтво сприяє здужчання національної свідомости, а приналежність до нації в свою чергу стимулює мистецтво”.

Навіть для античних греків, де етногенеза найяскравіше виявилася саме в ділянці мистецтва, головно різьбярства, — але також — музики, як виховавчого засобу, ця остання була критерієм, що відрізняла земляків Гомера від варварів. Це один з найстарших прикладів самовизначення народу за культурною ознакою. Ще більше цей критерій обов'язує, коли йде мова про самовизначення модерної нації, для якої культура є легітимацією на право вступу до пантеону людськості.

26. РЕЛІГІЯ ТА НАЦІЯ

Релігія, як один із найстарших проявів людської культури, деякими націологами вважається також ознакою нації. У світлі історичної ретроспективи народотворення доводиться констатувати, що релігія без сумніву, та особливо під час етногенези, сприяла формуванню народів.

1. Релігійний універсалізм і націоналізм

У своїх початках всі релігії мають виразно націоцентричний характер. Щойно згодом церковно організуючись, деякі з них виявляють універсалістичні, понаднаціональні тенденції. Але, стаючись світовими, вони не втрачають ще зовсім свого національного типу. Навпаки, їх універсальний месіанізм виразно зраджує їхній питомий націоцентралізм. Вже в стародавніх часах, на думку П. Барта „релігії античних основних суспільств були виразно національними”. Грецький Аполон так само, як римський Юпітер, були національними богами. Проф. Ф. Жілка у своїй „Історії всесвітніх релігій” (1924) каже: „Якщо ми хочемо розуміти постання та історію світових релігій, то мусимо ввести їх у рамки тих старших, з яких і проти яких вони постали.

Буддизм міг вирости лише в Індії з брамінізму. Християнство також тяжко собі уявити деінде поза землею ізраїльського народу. Національні релігії мають своє продовження й завершення в універсальних релігіях; універсальні релігії затримують у собі деякі ознаки племінних релігій...

Історія всіх релігій доводить наочно органічний їх зв'язок з народом й краєм, де вони постали. Наведу кілька доказів з цитованого підручника історії світових релігій, де автор раз-у-раз підкреслює народотворчу роллю віри. „В Індії, — каже він, — релігія зростала з народнім життям”. Ламанізм є тибетською відміною буддизму. Таоїзм і конфуціонізм — це національні релігії Китаю, настільки органічні, що в них „неможливо відокремити народність від віри”. Ще більше виправдане таке твердження щодо японського шинтоїзму, бо „шін-то нерозлучно зв'язане з життям народу й держави: національна й державна історія (Японії) є власне безнастанним розвитком божественного походження та благодаті. Шинтоїзм є релігією національної свідомості, національної гордості, але також національної здатності та

експансії”.

Цікаво, що серед азійських народів саме японці перетворилися в модерну націю та що молодий японський націоналізм зраджує ознаки расового месіанізму й панконтинентального імперіялізму. Загально відомий національний характер старожидівської релігії, як і її месіанізм. Релігія врятувала жидів на вигнанні впродовж понад двох тисячного перебування в діаспорі. „Єрусалимський храм”, каже П. Барту, був магнетичним бігуном, що фізично або бодай духово досить сильно притягував й утримував їх національну свідомість. Мабуть у жодному іншому випадку не кидається у вічі так яскраво органічний зв'язок між релігією, як у жидівському, де віра була немов національний цемент. Особливо в ті часи, коли культурна асиміляція з чужим оточенням здавалося остаточно вже усувала рештки національної відрубності й коли жидівство ставало тільки конфесійною ознакою.

Проте, під захистом своєї місіаністичної віри жиди подужали цю добу національної анабозі. Сорок років тому Герцль кинув свою сіоністичну утопію, що на наших очах стала фактом в Палестині, активуючи жидівську націогенезу по всьому світу. Крім християнства є ще одна універсальна релігія, яку світ завдячує семітам. Це іслам. Великий дебют доти невідомого народу арабів, що відтак швидко поширився навкруг Середземного моря, головню ж в Азії та Африці. У своїх початках мохамеданство лише на тлі народу та краю, де вона зродилася.

2. Реформація й початки європейської націогенези

Християнство, як світова релігія, виявила яскраво універсалістичні й понаднаціональні змагання. Католицька церква наявно прямувала до політичного проводу в Європі. Рим пріярв про гегемонію над усім християнським світом. Римські папи вели безоглядну боротьбу з цісарями, як представниками світової держави. Це була боротьба середньовічної теократії з молодю полеократією, цеб то відцерковленої державою. Це боротьба належить до найдраматичніших епізодів європейської історії на переломі середньовіччя та нової доби. Папа Григорій VII, один із найталонітвіших представників цієї теократії, казав, що церков — це сонце, а королівство — місяць, що живе сонячним світлом. Цісарі й королі, звичайно, не годилися з

такою ідеологією. Але покищо були заслабі, щоб скинути протекторат церкви над державою. Не раз примушені були капітулювати перед католицьким Римом, як Генрик VI, покаяльна подорож якого (у зимі 1077 р.) до Каноси стала символічною на вічні часи. Католицький цей універсалізм виявлявся також у культурі та мові. Латинська мова в цей час стала мовою європейської культури й науки; тут маємо історичний цікавий приклад релігійного універсалізму — сутопротинаціонального. Бож католицька церква у цей час свого політичного апогею була „силою понаднаціональною, інтернаціональною та ненаціональною” (Ф. Жілка).

В цьому, як гадає цитований чеський вірознавець, — була сила, але й слабкість середньовічного католицізму. Він своїм універсалізмом, правда, промовляв до кожної людини й до всіх народів, але сам „не був здатний розуміти душу різних народів й використовуючи приспані в них різні властивості”.

Під цим оглядом протикатолицька реформація була зворотною точкою в релігійній історії Європи. Означала поворот від універсалізму релігії до її націоналізації. А разом церковно-релігійна реформація XIV-XV ст. розпочинає нову добу в історії Європи, цікаву між іншим через те, що вона сигналізувала початки європейської націогенези. Тут нас ця релігійна реформація цікавить виключно з цього боку.

До речі, реформація була довершенням тих протикатолицьких змагань, що вже кілька століть перед тим почали виявлятися у сектанстві по всій майже Європі. Це сектанство скрізь підкреслює потребу перекладу святих книг, а передовсім Біблії на рідні мови. В Англії, напр., де християнство почало розповсюджуватися від VI-VII ст. у VII ст. робляться перші спроби перекладу Святого Письма на англійську мову. Англійський реформатор Віклеф, попередник Гуса й Лютера, та його прихильники в 1384-88 рр. переклали цілу Біблію на англійську мову. Звичайно, церковні уряди рішуче поборювали цю „націоналізацію” Біблії, бо, на їхню думку, дати цю святу книгу в руки простого люду, це, немов „розсипати перли перед свинями”. В 1404 р. англійський єпископат заборонив англійське видання Біблії. Також у Франції від XI ст., під впливом грецької секти „катарів” (чистих) і болгарської „богумилів” постав реформаційний рух „бідних братів”, що домагався перекладу Біблії на рідну мову, але тулузький собор єпископів (1229 р.) рішуче заборонив це, добачаючи в цьому наявне протикатолицьке „сретицтво”.

Щойно Ян Гус, великий чеський реформатор і патріот, який не скапітулював перед папським Римом, але життям заплатив (1415) свою науку, поставив руба питання рідної мови у церковно-релігійних справах, конкретно й практично висунувши чеську мову проти канонічної латинської. Свої критичні трактати на релігійні теми він писав по-чеськи, також проповідував до народу тільки чеською мовою. Цікаво, що він був водночас не тільки релігійним, але й соціальним і національним реформатором, між іншим також реформатором чеського правопису. В гуситизмі ці три напрямки: релігійний, соціальний і національний органічно переплітаються та зливаються. Для Т. Г. Масарика гуситська реформація була наймогутнішим проявом чеської національної самобутності. В гуситизмі він добачає найбільш творчу добу чеської історії. Національне відродження чеського народу було, на його думку, продовженням і довершенням цієї чеської реформації з XV ст.

В багатьох своїх творах, присвячених з'ясуванню чеського питання, Т. Г. Масарик розвинув і довів ці тези своєї історіософії. Цікаво, що його перший активний виступ за кордоном, під час світової війни за чеську самостійність припав саме на п'ятисоті роковини спалення Яна Гуса. Маю на увазі цей прилюдний виступ його у Женеві в липні 1915 року, що був проголошенням війни Австрії й Габсбургам з чеського боку. З його тодішньої святочої промови навожу тут цей програмовий уступ, що яскраво змальовує ставлення Т. Г. Масарика до гуситської реформації.

„Кожен чех, — каже він, — що знає історію свого народу, мусить вистловитися за реформацію або проти реформації за чеську ідею або за ідею Австрії, зняряддя контрреформації та реакції. Гус, Жижка, Хельчинський та Коменський — це наша жива програма...”

Т. Г. Масарик, звичайно, позитивно оцінював значення релігійної реформації, як одного з головних чинників новочасної європейської націогенези. У своїй „Новій Європі” він зауважує з цього приводу: „Завдяки реформації й ренесансу починається національне усвідомлення. Народні мови стають цекровними, переклад Біблії одночасно освячує мову народу супроти аристократичної церковно-латинської, грецької й т.д. мов. Постає національна нелатинська література — філософська, наукова та красна; література тут стає культурною силою. Політично думає демократія, а поруч з цим, мова народу починає вживатися в сеймах та в

адміністрації; мова латинська й французька втрачає своє політичне упривілейовання”.

Не забуваймо, що для багатьох народів, особливо ж т.зв. „неісторичних”, з релігійною реформацією органічно зв'язане їхнє мовнолітературне самовизначення. Початки фінської, естонської, литовської й т.д. письменств датуються здебільшого від XVI та XVII ст. Першими „літературними” творами в них були переклади Псалтиря, Євангелії й особливо Біблії. Т.зв. Кралицька Біблія уважається зразком класичної чеської мови й видатними літературними пам'ятниками чеського письменства післягусицької доби. Зокрема у Валії (Англія) „націоналізація” Біблії багато сприяла національному відродженню Кімрів, що є народом кельтського походження. Звидци головно вийшла думка перекладів Біблії на живі мови різних народів взагалі. Констатує й підкреслює це М. Дрогоманів, що, зрештою, не вважає релігію національною ознакою. В 1804 р. було засновано в Лондоні відоме „Британське й закордонне біблійне товариство” (British and foreign Bible Society), що почалови давати переклади Біблії (або бодай Євангелії) на всіх мовах світу, згодом навіть в мовах примітивних колорових племен. Завдяки цьому сотки позаєвропейських мов почали бути літературним зняряддям нових письменств, а Святе Письмо стало каменярем етно- й націогенези по всьому світу. Коли церковно-католицька ортодоксія ставилася проти перекладу Біблії на вульгарні мови, то це мало не тільки релігійні причини. Папський Рим добре передбачав неминучі революціонізуючі впливи цього факту на широкі маси. Ж. Жорес слушно звернув увагу — у своїй розвідці: „Батьківщина й робітництво” на революційне значення Святого Письма. „Перекладена скрізь на різні мови, — каже він, — Біблія мала навчити народ думати. Це Біблія повна боротьби й різкості; ремствувань, крику й бунту невченого народу, гордість якого мабуть подобається Богові, хоч він її карає та ломить. Ця Біблія, де обрані провідники безнастанно ворохоблять нарід, а своє право наказувати мусять здобувати заслугами; ця дивно революційна книга, в якій розмова поміж Йовом і Богом ведеться таким способом, що Бог виступає в ролі оскарженого, й проти крику розпуки справедливого може боротися тільки глухим гуком грому; ця Біблія, де виступають пророки зі своїми прокльонами на несправедливих богачів із місянськими мріями про загальне братерство, зо всім жаром свого гніву та надії, з палаючим

логічним підручником цього німецького „неопоганізму” є безперечно головна книга А. Розенберга „Міт ХХ століття”, різко антихристиянська й прогерманська. Вона є спробою нової німецької історіософії в дусі теперишнього арійського расизму. А. Розенберг рішуче відкидає християнство та гльорифікує передхристиянський старогерманський поганізм.

Християнство для нього є релігією нереальною й деморалізуючою народи проповіддю всесвітнього братерства. Натомість прагерманський поганізм Вотана й Зігфріда — це релігія „раси й крові, а передовсім меча, а не миру. Тому розповсюдження християнства означало початок духовно-морального розкладу й занепаду Європи. Щоб вона відродилася, мусить повернутись до славних традицій героїчних вікінгів; напитися „живої води” з безсмертного джерела староскандинавської мітології. А. Розенберга прозвали німецьким Антихристом. Він заслуговує цієї назви. Успіх згаданої його книги — величезний. Вона конкурує з відомою публікацією „Mein Kampf” (Моя боротьба). Вотанізм масово поширювався в Німеччині й був майже напівурядовою релігією „третьої імперії”.

Такою поза Європою серед кольорових народів можна констатувати тенденцію до націоналізації релігії. Так, напр., Християнська Абісенія підпорядкована Контській церкві й Олександрійському патріархові, рішуче бореться за визнання автономії власної церкви. Нова Туреччина, що з одного боку веде гостру протирелігійну кампанію, з другого націоналізує іслам. З наказу М. Кемаля на турецьку мову був перекладений „Коран”, який став церковною книгою, замість дотеперішньої арабської. Так уперше в історії цього народу турок не тільки сміє, але мусить з Алахом розмовляти рідною мовою. Серед американських муринів постала своє чорна (етіопійська) церква, місіонери якої від початку цього століття ведуть дуже активну працю в Африці, сприяючи національно-расовому усвідомленню місцевого тубільного населення. Взагалі християнські релігії серед кольорового позаєвропейського населення без сумніву націоналізуються, де далі все більше обмежуючи місіонерські впливи білого духовенства. Це було констатовано на релігійному конгресі влаштованому в 1928 р. „Міжнародною Радою Протестанських Місій в Єрусалимі, де виявилось, „що четвертина членів цього з'їзду є представниками азійсько-африканських національних церков, закладених молодими кольоровими

народами. А. Зігфрід, видатний французький дослідник, автор новітньої праці: „Кріза Європи” (1935), наводючи цей факт на доказ протиевропейської емансипації кольорового людства, зауважує з цього приводу: „Наш расовий націоналізм випроковував рикошетом новий цей націоналізм, що опозицією супроти нашої релігії (навіть християнської) добачає свою базу, зрештою так само, як і всьому іншому”.

Коли старий ортодоксальний іслам усвоюму універсалізму неначебто нехтував національні відрубності мохамеданського населення, арабізуючи їх культурно так само, як католицизм латинізував середньовічну Європу, то неоіслам, завдяки радикальним реформам ХVІІІ і ХІХ ст.ст. (вагабізм і сенюїзм) став активним націогенетичним чинником як в Азії, так і в Африці, сприяючи расово-національному пробудженню й відродженню місцевих автохтонних народів. Докладно вплив його на расовий ренесанс кольорового людства дослідив і зясував американський вчений Лотроп Стоддард у своїй джерельній праці: „Новий світ ісламу” (1921). Цей національно-релігійний здвиг кольорового людства став таким масовим явищем, що з ним мусять числитися вже Ватикан, що оце саме канонізував першого чорного святого. Досі це був виключний привілей білої раси. Такий є фактичний матеріал до справи, що нас тут цікавлять.

Які можна зробити з нього висновки?

В кожному разі один: а саме, що існує певний зв'язок між релігією й нацією. Соціологічно покищо нез'ясований ше характер цього зв'язку. Можна припускати, що між релігійними у національними почуваннями людини є певна аналогія. Обидва вони належать до найінтимніших а zarazом і до найфанатичніших проявів людської душі. Хронологічно національна свідомість пізніша за релігійну. Але в релігійних почуваннях вже підсвідомо криються початки майбутньої національної відрубности. Цим до певної міри пояснюється, що релігія давніше а подекуди (на Сході головно) — нещодавно ще була „національним” критерієм. Католик був синонімом поляка в царській Росії, а православний — москаля. В Галичині — уніят — (греко-католик) — це національно — українець, а римо-католик — конче поляк, хоча рідною його мовою була українська. В Азії та Африці мохамеданів ототожнювали з арабами; звичайно, такі узагальнення перебільшені й помилкові, так само, як і расово-релігійні. Твердження, що католицизм покривається з т.зв.

романською, протестантизм — з германською, а православ'я — з слов'янською расами не відповідає вповні дійсності. Констатує лиш перевагу певної релігії серед більшості народів якоїсь великої мовної групи. Але кожна з них має свої релігійні меншості. Бож серед слов'ян є також католики, протестанти й навіть мохамедани, серед германських народів — переважно протестантських — чимало католиків (особливо ж поміж німцями), а серед неолатинських народів існують протестантські меншості. На цій підставі між іншим М. Драгоманів виключав релігію з числа національних ознак. „Очевидно, — писав він у «Чудацьких Думках», теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу, інтернаціонально ніяк не може входити в ряд ознак національних”.

Інший погляд цитований автор уважав національним романтизмом і помилковим. Проте, в цій справі Драгоманів помилявся, занадто абстрагуючи релігійний універсализм європейського християнства. Адже не можна заперечити, що й в католицизмі різних народів є значні різниці. Інакше кажучи, що й тут найуніверсальніший з християнських релігій — католицизм — є, мовляв, національно хроматизований, цебто закрашений. Навіть серед самих романських народів, де він поставив і головню розповсюдився. Бо інший є католицизм еспанський та італійський чи французький. Наявно націоналізований — головню з політичних причин — католицизм польський або ірландський, своєрідний католицизм німецький або чеський, цей останній в хронічній опозиції до Риму. Це ж саме можна констатувати й щодо православної чи протестантської релігії. Звичайно, релігія не є об'єктивною ознакою нації, але не підлягає сумніву, що в процесі не тільки етно — але й націогенези вона є активним чинником.

Яка ж саме роля поодиноких релігій з цього боку? Це питання з погляду націології незвичайно цікаве, але, на жаль, замало ще досі досліджене, щоб можна було дати на нього вичерпуючу у остаточну відповідь. В деяких випадках, зокрема на Сході, релігія органічно зв'язана з життям народу. Напр., жидівська, про що тут згадувалося. Яскраво національний, а не універсальний, характер мають релігії: китайська та японська. Конфуціанізм є національною релігією Китаю так само, як шинтоїзм Японії. „Можна сказати, — пише проф. Ф. Жичка, — що конфуціанізм опанував (китайський. Б.) практичний наріз силою увагосвітості, своїми людськими, аж надто людськими

ідеалами, але також і через те, що зумів всю державну систему й певну державну форму разом з урядництвом цупко включити в релігійну організацію: саме тому конфуціанізм опанував наріз, як спільноту”. Ще з більшим правом доводиться це сказати про японський шинтоїзм, що нерозлучно зливає із життям народу й держави: національна та державна історія (Японії. Б.) є власне постійним розвитком божеського походження й дарунку... Шинтоїзм є релігією національної свідомості, національної гордості, але також і національної здатності та активізму” (Фр. Жичка).

Тяжче з'ясувати націогенетичну роль універсальних релігій. Ясно, що вона різна, залежно від характеру світогляду цих релігій. Фактом є, що протестантизм під цим оглядом є активніший за католицизм або православ'я. Тут звернена була увага на значення протикатолицької реформації під цим оглядом. Цікаво, що протестантські народи загалом і скрізь виявляють більшу національну активність і досягнення. Доказом цього можуть бути культурно-національні надбання, напр., фінів, лотишів, естонців або кимрів (у Велзі). Серед кельтів найкраще національно самовизначилися саме протестантські кимри; слабше католицькі ірландці, а зовсім квола також католицькі бретонці. Таку саме різницю можна констатувати між протестантськими лотишами й католицькими летголами, ці останні національно животіють. Національно до війни слабшим був рух серед католицьких литовців, ніж серед литовських їх побратимів.

Між католицизмом і православ'ям під цим оглядом немає такої великої різниці, хоча можна припустити, що католицизм культурно є актуальнішим з національного боку, всупереч церковно-релігійному унітаризму Ватикану. Бо, напр., поноволені Хорвати словинці національно-культурно краще самовизначилися за самостійних Сербів. Але з другого боку між білорусами, також релігійно роздвоєних, такої різниці немає, що можна пояснити політично-суспільним їх утиском, який однаково душив обі частини цього безталанного народу.

Коли йде мова про іслам, то старий ортодоксальний, як ми чули, найкраще сприяв мовної й культурної арабізації мусулманського населення. Натомість реформований неоіслам починає бути активним чинником, що сприяє національному пробудженню й самовизначенню кольорового людства Азії та Африки.

Це лише загальні скоріше спостереження ніж висновки про взаємини між релігією й нацією. Замало ще досліджена ця справа з фактичного боку, щоб можлива була вже соціологічна типізація значення релігії, як націо-генетичного фактора. Проте ідеолог Паневропи справедливо звернув увагу на один цікавий й характерний зв'язок між нацією та релігією саме під соціологічним оглядом. Куденгове-Калергі у своїй програмовій публікації „Паневропа” пише з цього приводу: „Треба поширювати погляд, що нація перебрала спадщину релігії, як добру, так і погану; її гуманізм, але також її фанатизм. Як колись для своєї релігії, так тепер із-за своєї нації люди живуть та вмирають, мордують і брешуть. Для подужання отже національної боротьби треба піти тими самими шляхами, які привели до знищення релігійних війн”.

27. НАЦІЯ — ЯК ПСИХОВОЛОНТАРИСТИЧНА СПІЛЬНОТА

Як бачимо всі спроби визначення нація за т. зв. об'єктивними ознаками властиво не справдилися. Зокрема кожна чи всі разом не вичерпують істоти нації. Бо не можна нації ототожнювати з расою, або з кров'ю; вона не є рабсько зв'язана з територією чи землею; вона не покривається з мовою і тим менше ще з релігією. Навіть культура не вичерпує абсолютно її істоти, хоча нація без сумніву є передджерелом (передвісником) вселюдських культурних вартостей та інспірує найкращі архітвори світової культури, як про це була вже тут мова.

Через це покищо неможлива точна й вичерпуюча наукова дефініція нації. Тому деякі дослідники скептично задивляються на можливість точного визначення поняття нації. Так, напр., А. Мепе гадає, що „в дійсності нація уявляє із себе досить неясну річ, зміст і характер якої є змінливий залежно від обставин”. Але цей самий видатний лінгвіст трохи далі слушно зауважує, що „приналежність до нації є справою почування та волі”. Це нагадує теорію П. Манчіні, що серед ознак нації найголовнішою уважав „національну свідомість”. Звичайно, що ясна національна свідомість постає з попереднього національного почування та волі, шляхом, мовляв, розумової їх дистиляції. Бо національне почування та воля первісно діють, річ ясна, підсвідомо та стихійно. Через те й молодий націоналізм у своїй політичній практиці часто буває ірраціональним і фанатичним. Іноді цей фанатизм скидається просто в прокультурне варварство, як, напр., в Європі після світової війни.

Американський етнолог Фр. Боас (у своїй праці „Раса й культура”) дає таку історичну схему головних етапів народотворчого розвитку. „Почуття приналежності до орди, — каже він, — поширюється до почування єдності племені, до пізнання однорідності населення більшої території, а врешті до національної свідомості. Ця остання здається бути межею, до якої дійшов розвиток поняття людської співприналежності”. Також М. Вебер, відомий німецький соціолог, підкреслює чуттєвий характер істоти нації. Визнаючи її, як „емоціонального типу спільноту, рівнозначним відповідником якої є своя держава...”. Через це нація „нормально змагає до витворення держави із себе”. В свою чергу також розуміння нації наближається до її

визначення, О. Бавером, як спільноти долі та вдачі. Націогенетичне значення волі в процесі утворюванню нації зазначив батько німецької соціології Ф. Теніс на II Конгресі німецьких соціологів, де він в дебаті з цього приводу казав: „Істоту модерної нації слід розуміти в той спосіб, що її бадай почасти характеризують вольові змагання, ядро яких полягає в можливо більшому й загальному її поширенню”.

Отже, почування й воля відіграють чималу роль, як чинники етно- й націогенези. Натомість, зовсім підрядна й обмежена покищо функція принадає під цим оглядом розумові, зрештою все ще малоактивного чинника соціогенези. В політиці та громадському житті панують стихійні пристрасті, а не свідомо критична розумова аналіза. Проте раціоналізація суспільних процесів є неминучою передумовою дальшого людського поступу. Також і модерна нація мусить реціоналізуватися, де стислюючи свою свідомість від намулу стихійного антисоціального атавізму. Це передумова міжнароднього замирення та міжлюдського порозуміння. Так розуміють націю віщуни й каменярі історичного завтра, яких не лякає криваве безглуздя післявоєнної сучасности. Один з них, ідеолог Паневропи Куденгове-Калергі гадає, що нації „не є спільнотою крові, але духа; вони об'єднані не фізичним спільним походженням, але духово спільними учителями. Нації постають, — на думку цього автора, — із взаємних між талановитими народами та їх велетнями. Геній без народу не витворить жодної культури; але й нарід без велетнів не є нацією. Народи сплджують своїх геніяльних провідників, поетів і мислителів, які зі свого боку через медіум мови, релігії, мистецтва та політики перетворюють „нарід, до якого вони духом належать”. Куденгове-Калергі ілюструє це своє твердження історичними прикладами. Мохамед був батьком арабського народу; Данте — італійського; Лютер — німецького; Гус — чеського; Корнель, Расін, Вольтер й Русо, Наполеон та Золя перетворили французький нарід у націю. Кант, Гете й Шіллер, Вагнер, Ніцше та Бісмарк були будівничими німецької нації; Р. Такур і М. Ганді є духовними батьками індуської нації, як Т. Г. Масарик — чеської; а Д'Аннунціо та Мусоліні мають незаперечний вплив на новітню італійську націогенезу.

Висновок з цих міркувань автора „Паневропи” такий: Нації є симбіозами спільнот між велетнями та їх народами, що водночас є їх батьками й синами, творцями й творами. Властивою релігією націоналізму є культ героїв. Нарід об'єд-

нують спільні герої, яких він наслідує, їх злучають спільні ідеали та ідеальні постаті; спільні провідники, поети й боги”.

Хоча ця теорія та ідеологія звужує істоту націогенези, нехтуючи, наприклад, значення матеріяльного, мовляв, оточення, в народотворчих процесах, проте вона слушно підкреслює й підносить роль духово й індивідуального чинника, як свого роду активних атомів, навкруги яких швидше й виразніше відбувається кристалізація модерних націй, що врешті-решт, коли ще не є, то де далі все більше ставатимуть духовими спільнотами.

III. ЕТНОПОЛІТИКА

28. ПРОБЛЕМАТИКА Й ЗАВДАННЯ ЕТНОПОЛІТИКИ

Етногенетика й націоаналітика, з'ясуванню яких була прсв'ячена попередня частина цієї праці, творять основний й головний відділ науки про націю. Це, мовляв, загальна націологія. Натомість етнополітика й націософія, що приходять тепер на чергу, це вже спеціальні частини народознавства. Кожна з них згодом стане окремою націологічною дисципліною: етнополітика, як конкретна націологія; націософія ж, як наука про проблему нації. Маючи це на увазі та з огляду на розміри цієї праці, я обмежусь тут лише конспективним викладом цих двох відділів народознавства, бо докладне вичерпання матеріалу як етнополітичного, так і націософічного характеру далеко виходив би за межі цієї праці. Згодом передбачаю окреме з'ясування кожної з цих націологічних дисциплін. Тут же подам з них лише найістотніше, мовляв, головні засади та основи кожної з цих націологічних дисциплін.

1. Що таке етнополітика?

Почнемо з етнополітики. Отже, насамперед мушу зробити зауваження з приводу назви цього відділу націології. Вона подекуди суперечить моїй термінології, згідно з якою національна політика мала б називатися націополітикою, а не етнополітикою. Проте я залишав назву етнополітика, спопуляризовану вже (головно німецькою) націологічною літературою.

Що ж таке уявляє з себе ця етно-націо-політика? Це та частина народознавства, яка спеціально вивчає взаємини між нацією й державою, а загалом — досліджує питання нації в політичному аспекті. Це значить, що етнополітика цікавиться всіма справами, які так або інакше мають зв'язок з державним аспектом національних взаємин. Отже, передовсім вона вивчає питання політичного самовизначення нації, як з боку його проблематики, так і практичного вирішення. Досі увага етнополітики присвячена відтак проблемі національної меншости взагалі й зокрема в практичному її вигляді. Завданням її є класифікація народів і держав з погляду національного складу існуючих та бажаних політичних формацій. Етнополітика на підставі вивчення політичної

емпірії минулого й сучасного має збагнути тенденції й перспективи націо- державних взаємин у найближчій майбутності й предбачати й теоретично обґрунтувати ймовірні конкретні форми цього розвитку.

Також питання соборности як в її національному, так і державному аспекті має бути досліджене етнополітикою, хоча, з другого боку, воно належить і до націософії.

Подвійний характер під цим оглядом має далі справа асиміляції. Асимілюються чи не асимілюються народи? Коли? Де? Як? Аджеж ще й досі є багато прихильників навіть примусові асиміляції, хоч історичний дослід довів, що поневолені народи, доки вони живуть на рідній землі, не асимілюються, й що навіть світові культури та мови, як: англійська, французька, німецька та інші не змогли засимілювати доценту своїх іногородців (кімрів, ірландців, бретонців, чехів, поляків, лужичан, естонців, литовців і т.д.) Асиміляція соціо- й націологічно дуже складне явище й вимагає тому докладного всебічного вивчення. Передовсім в історичній ретроспективі. В добі етногенези вона діє інакше, ніж під час націогенези, коли вплив її природно й поступово обмежується дедалі більше. Не можна говорити про асиміляцію народів, але тільки деяких їх верств, груп чи одиниць. Заки нація не зформувалася і не самовизначилася, легише й скорше асимілюються декотрі її шари. Напр., винародовилася майже скрізь шляхта й горішні верстви поневолених народів. Подекуди міста, але пасивно заховано свою народність і мову село. Слід далі розрізнати між асиміляцією природною під впливом суспільного іншонаціонального оточення, — та примусовою, яку політичними й адміністративними засобами переводить держава. Асиміляція найчастіше є вислідом господарського й суспільного натиску з боку пануючого народу. Іноді ця плянова культурна політика, спрямована до винародовлення дітей іншонаціонального населення через школу чи просвітні установи. Спеціальною відміною асиміляції є, напр., ренегатство, коли зраджується власна народність, задля користолюбства чи особистого кар'єризму. Як бачимо, існує багато різних родів і відтінків асиміляції. Вивчити й дослідити істоту цього явища з націологічного боку є спеціальним завданням етнополітики. Тут я обмежусь лише зазначенням його, як одного з етнополітичних чинників, що в недавньому минулому діяв більше, ніж тепер, коли поширення й поглиблення національної свідомости серед загалу гальмує й обмежує

вплив асиміляції, хоча після війни всупереч міжнародній охороні національних меншостей деякі держави, головню з авторитарним режимом (Італія, Німеччина), стали на шлях безоглядного примусового винародовлення своїх „окраїн” та „іногородців”. Висліди цих заходів сумнівні. Свідома нація не асимілюється, її можна хіба лише фізично винищити, коли частково вона невелика, як напр., лужицькі серби в сучасній Німеччині, або словінці в Італії. Перед і під час світової війни лише стара Туреччина дозволяла собі таку „етнополітичну” у відношенні до своїх вірменів. Проте вірмени не вигинули: живі сили нації протидіють супроти фізичного переслідування. А загалом примусова асиміляція є вже політичним анахронізмом. Вона руйнує підвалини держави, яка її живає та гартує сили переслідуваного народу до рішучого спротиву за його національне визволення.

2. Нація й партія

Є ще одна справа, яку висунула післявоєнна доба й вимагає вивчення з боку етнополітики. Це дилема: нація й партія. Соціологічно вона в істоті речі не є складна: нація всередині складається з різних політичних партій, в залежності від господарських, суспільних та ідеологічних інтересів чи прямивань в її лоні. В своєму розвитку кожен суспільний процес характеризується нахилом до все внутрішнього різникового попри рівночасної інтеграції на ґрунті загальних і спільних змагань, організованих громадських скупчень. У сфері політики виявом цих диференційних прямивань є партії. Партія, отже, це частина нації й в жодному разі не ціла нація. Через це сучасні тенденції (в деяких країнах диктаторського чи напівдиктаторського ладу) зведення істоти нації до якоїсь одної політичної партії є соціологічним та історичним анахронізмом. В недавньому минулому на початках національного відродження, коли молодий національний рух переходив із фази культурної в політичну, дійсно він зосередився на деякий час довкола однієї політичної партії. Тоді ця партія дочасно представляла з політичного боку цілу націю. Так було у чехів, фінів, лотишів, естонців і т.д. Незабаром одначе в силу громадського поступу ці національні партії почали розщеплюватися: з їх виринали нові політичні напрями та угруповання. Напр., із консервативної старочеської партії відокремилася більш

радикально-демократична молодочеська партія. Відтак ліве крило цієї осамостійнилося під проводом Т. Г. Масарика, як поступово-реалістична партія сутодемократичного напрямку. Поруч з тим постала й зформувалася соціалістична партія. Ще згодом католицька й аграрна. Приблизно за такою схемою процес партійного різникового проходив у всіх недержавних народів, звичайно, в залежності від політичного устрою, в якому перебував та суспільно-господарського оточення, в якому він діяв. Бували, правда, й деякі відхилення від цієї схеми. Напр., фляманці в Бельгії перед Першою Світовою Війною марно намагалися створити свої національні партії чи бодай політично об'єднатися. Вони входили, звичайно, до трьох головних бельгійських політичних партій (ліберальної, католицької та соціалістичної). Щойно після великої війни у зв'язку з активізацією фляманського руху постала самостійна партія, заснована колишніми фронтовиками. Ірландці перед війною мали в лондонському парламенті одну спільну національну партію. Лужицькі серби щойно на початку цього століття вступили на шлях національно-політичної консолідації. Нормальний громадський розвиток і поступ вимагає внутрішнього політичного різникового. Це є доказом його сили та зросту. Б. Б'єрнсон, напр., у своїй боротьбі за самостійність Норвегії раз-у-раз доводив своїм землякам потребу політичних партій національної орієнтації. Він був проти політичної безпартійності в національній боротьбі.

Після Першої Світової Війни доводиться ствердити під цим оглядом рішучу зміну скрізь там, де запанував авторитативний режим, що оголосив непримириму боротьбу політичним партіям, намагаючись змонополізувати політичне життя в руках державного проводу, захопленого й опанованого однією якоюсь партією.

Насамперед зробили це більшовики після жовтневого перевороту в 1917 р., завівши в СССР диктатуру комуністичної партії. Їхня політична ідеологія, як ми бачили, клясова, а не національна. Національне питання вона трактує й розв'язує в клясовому аспекті. Правда, останніми часами московський більшовизм, що віддавна вже став на шлях державного централізму, супроти своїх європейських „окраїн”, головню ж України, поборюючи самовизначення під закидом контрреволюції, наявно націоналізується: відновив давніше проскрибоване слово „батьківщина”, плекає культ московського патріотизму, підкреслює національний момент

у своїй державній історії й навіть відповідно до цього коригує советські шкільні підручники історії, усуваючи з них усе, що прижувало б авторитет московського народу. Цікаво, що відомий советський націолог Бухарін нещодавно був прилюдно покараний большевицькою пресою за те, що осмілився закинути москалям, як нації, — „обломовщину”. Московська „Правда” з цього приводу зауважила: „Історичною брехнею та шкідливим неучтвом є твердження, що перед революцією російський народ був народом Обломових... Офіціоз Комінтерна констатує в патріотичному захопленні, що „московський нарід витворив велику культуру!” А саме ця російська культура грала велику роль у розвитку численних народів ССРСР. Ненависть до московського народу є властиво ненавистю до всього Радянського Союзу, хоча є стрілянина ворогів у першу чергу спрямована проти російського народу, саме тому, що ворог дуже добре знає, яку велетневу волю, енергію і впертість виявив московський нарід...” У своєму цьому патріотизмі большевики покликаються на авторитет самого Леніна, що писав про національну гордість москалів і красу московської мови. „Правда” в загальному панегірику московського народу, називає його „першим між рівними” в Радянському Союзі. В дійсності, як констатують знавці Советів, це „рівність” радянських окраїн та „іногородців” дедалі все більше стає ілюзорною, бо програмовий централізм державної політики ССРСР фактично зводить унівець навіть культурно-національну їх автономію, висуваючи скрізь контроль і перевагу Москви.

Також і в гітлерівській Німеччині була виразна тенденція опанування цілої нації провідною гітлерівською партією. Це органічно випливає з ідеології гітлеризму, а саме: з його науки про „тотальність” нації, цебто про абсолютне об'єднання й підпорядкування всього народу партійному проводу, що фактично є сувереном нації і рішає про всі прояви національного життя до „нормалізації” (Gleichschaltung) навіть культурно-мистецького її розвитку. Німецький нарід за гітлерівського ладу був поділений на дві політичні касти: партійних членів і членів народу („Parteigenossen” та „Volksgenossen”. Упривільшованою є перша каста, що належить до національно-соціалістичної партії. Що поза нею — це звичайні „Volksgenossen”, цебто громадяни другої касти. Большевизм переслідує радянських громадян за непролетарське походження чи контрреволюційне наставлення, гітле-

ризм — дискваліфікує громадян „неарійського” походження та ідеологічно антигітлерівської орієнтації (комуністів, соціалістів, демократів, лібералів, католиків, християн взагалі). Релігія, література, мистецтво, преса, шкільництво, наука, словом уся культура в Німеччині була „нормалізована” в дусі панівної тоді політичної доктрини. Ціла нація має бути змодельована за її ідеологічною програмою і схемою.

Це саме бачимо в Італії, де від відомого „походу на Рим” (28.X.1922 р.) Б. Муссоліні, урядово запанувала фашистівська доктрина і політичне життя цієї держави було зведено до одного партійного знаменника, цебто фашистівської партії. Всі інші були ліквідовані під закидом, що уявляли з себе „політичну клясу боягузів та ігнорантів, які впродовж чотирьох років не змогли дати народові влади”. Фашистівська партія монополює опанувала тодішню Італію від виховання дітей до повного контролю поведінки громадян усіх ступенів віку — все підлягає її доктрині та політичному проводу цієї партії. Цим шляхом мав бути досягнений її ідеал: нація, як політичний моноліт. Це, зрештою, сьогодні ідеал післявоєнного націоналізму взагалі, що визнає тезу: „нація понад усе” й хоче здійснити цю свою мрію з допомогою диктатури, не цураючись морально жодних заходів, до безглядного терору включно.

Скрізь, де панують диктаторські чи напівавторитарні режими, можна констатувати тенденцію до ліквідації політичної різноманітності й гегемонії пануючої урядової партії. Так, Кемаль Ататюрк опер свою національну розбудову Нової Туреччини на ним заснованій партії, що втілювала ідеологію т.зв. „кемалізму”. В Польщі новий лад (після перевороту 1926 р.) покликав до життя т.зв. „безпартійний бльо́к” (В. В.), що фактично є урядовою партією, прямоючою до перебудови цієї держави в дусі політичних засад та світогляду маршала Ю. Пілсудського.

Австрійський дольфусизм був спрямований проти соціалістичних і демократичних угруповань і мав на увазі партійну монополізацію політичного життя. Також в Югославії, Латвії, Естонії, Болгарії перехід до авторитарних режимів привів коли не до цілковитої ліквідації політичних партій, то в кожному разі рішуче обмежив їх значення й вплив.

Щойно майбутність покаже, оскільки ці етнополітичні спроби виправдують себе практично. Наперед можна передбачати, що головної своєї мети — перетворення нації в

політично-безпартійний моноліт вони не досягнуть, бо соціологічно це є такий самий абсурд, як біологічно, напр., було б утопією зведення різних фізіологічних функцій людського організму до якоїсь однієї, хоча б і найголовнішої. Диференціація є ознакою вищої й складної організованості. Нація є одною із найскладніших громадських спільнот. В політиці кульмінує організоване її життя. Тому є сизифовою працею спроба повернення її до стану політичної аморфності давноминулої соціогенези з праєтногенетичної доби.

Психологічно однак зрозуміла сучасна реакція проти партійного переполітизованя в деяких країнах (напр., у Франції чи в Болгарії). Багато дехто гадає, що винна в цьому демократія. Звідки заперечення її та шукання порятунку в диктатурі й політичній безпартійності. Демократія вимагає, звичайно, критики, а ще більше деякі „демократи”, що заявили кризу „демократії” й партійне переполітизування. Партія має остільки рацію існування, оскільки вона є виявом суспільних, господарських або ідеологічних змагань серед населення. Але вона є політичним паразитом і дезорганізатором громадського життя, коли стає на поступ особистих амбіцій чи приймає самозваних „провідників”. Звичайно, громадську отаманію слід поборювати, як політичну хоробу, але заперечувати партійність у політичному житті, як це роблять авторитарні ідеології й диктаторські режими, це значить вилити з ванни разом з водою також дитину.

Нормально громадсько розвинена й дозріла нація не може вкластися в рамки якоїсь однієї партії. Бо це було б політичною її кастрацією, звуженням, а не поширенням творчих її можливостей. Жива нація, яка не вичерпала своїх сил, не може бути вкладена в рамки якогось одного світогляду, однієї доктрини, однієї партії. Здорова нація зуміє завжди скоординувати й погодити свою політичну різнопартійність, особливо тоді, коли цього вимагатимуть загальнонаціональні інтереси. Це саме й є критерієм її політичної й громадської зрілості.

29. НАЦІЯ Й ДЕРЖАВА

Стара доба і навіть середньовіччя не знали ще національного життя. Антична й феодальна держава були анаціональні. Також абсолютистична держава не мала власного свого національного обличчя. Об'єднувала її

головно династія тоді інтернаціональна. Австрійські Габсбурги, напр., були панамі не тільки у Відні, Празі й Будапешті, але один час у Мадриді та в Брюсселі. Чеські й німецькі королі були цісарами-спадкоємцями римської імперії. Еспанські королі панували в Голандії. Польські в Чехах, мадярські в Польщі й т.д. Щойно молодий капіталізм, господарсько об'єднуючи держави, націоналізував їх та сприяв народотворчим процесам.

Зокрема яскраво ці націгенетичні тенденції виявилися в середині XIX ст. Ще Віденський Конгрес (1815 р.) цілковито знехтував національну засаду. Для Меттерніха Італія була географічним „поняттям”. Але в 1831 р. Дж. Мадзіні закладає „Молоду Італію”, що відіграла провідну роль у визвольній боротьбі цієї країни, ідеологічно поклала своє тавро на тогочасні національні рухи взагалі. Аджеж вона була зразком для національно-революційного товариства — „Молода Європа”, що постало в 1834 році. Революції XIX ст. мали наявно національно-революційний характер. Грецька й польська 1830 року інспіровані були літньою паризькою революцією. „Весною народів” влучно названа була європейська революція 1848 р., що також почалася у Франції й мала відгомін по всій Середній Європі, а головно — в Угорщині. Доба 1848-1871 рр. — це час реконструкції політичної карти Європи в дусі національної засади. Скрізь серед поневоленних народів лунало тоді революційне гасло волі та об'єднання. Борючися під їх прапором, Італія та Німеччина перемогли свій споконвічний партикуляризм і здобули державну самостійність. На цей час припадає також поступове осамостійнення та об'єднання балканських народів (Греції, Сербії, Румунії, Болгарії). Це далі доба загального національного здвигу в Австро-Угорщині, що в 1867 р. компромісовим дуалізмом між Віднем і Будапештом, за рахунок головно слов'янських народів, хотіла забезпечитися перед цим їх революційним наступом і подужати його німецько-мадярською гегемонією в габсбурзькій монархії.

Здавалося, що національна ідея переможе у державному будівництві. Розпадалися анаціональні великодержави (Австро-Угорщина, Туреччина); на їх руїнах поставав новітній тип національної держави. Відомий швейцарський державознавець Брюнчлі склав формулу цього процесу: „Кожна нація є покликана й має право утворити свою державу. Як людство складається з певного числа народів,

так і світ має бути поділений на стільки ж держав. Що нація, — то держава; що держава, — то нація!”

Історична й політична практика незабаром довела, що цей етнополітичний ідеал не до здійснення. Чистий тип національної держави ніде не був зреалізований. Попри нього залишився й надалі тип національно мішаної „держави народів”. Передовсім старий і своєрідний у Швейцарії. Далі в Австро-Угорщині, що ставши, на шлях конституціонізму, шукала виходу зі свого лабіринту національних суперечок. 1830 р. на руїнах Нідерляндського королівства, де переважав голляндсько-фляманський елемент над валано-французьким, постала сучасна Бельгія, як спроба державної синтези двох різних етнічних складників, яких мала об'єднувати спільна — „бельгійська душа”.

Націологи сперечалися про те, куди прямує політичний розвиток Європи? Одні відстоювали тип національної держави (Nationalstaat), що, мовляв, найкраще відповідає ідеалам демократії. Інші, рахуючись із політичною дійсністю, боронили тип „держави народів” (Nationalitätsstaat). Особливо К. Реннер, що в демократизованій Австро—Угорщині добачав майбутню наддунайську Швейцарію, природний етап до прийдешнього типу „інтернаціональної” або „світової держави”. Державна практика нехтувала ці абстрактні схеми й висувала свою конкретну тезу: Якщо, мовляв, нація не в стані витворити однієї держави, то держава може й має виплекати зі свого населення одну націю. На цей шлях стали передвоєнна Угорщина й Пруссія, примусовою асиміляцією, гадаючи перша мадяризувати, а друга — згерманізувати національно ці церкви. Виявилось однак, що це завдання — в добі загального національного ренесансу — перевищує сили держав. Новочасні нації масово не може засимілювати навіть найбрутальніший утиск.

Світова війна активізувала політичний націоналізм. Ніби колесо історії знову повернулося в бік національної засади, як державотворчої. Але висліди її саме під цим оглядом дуже не справдилися. Версальський мир означає поступ у порівнянні з віденським конгресом. Проте нова політична карта Європи складена ним, власне з національного боку викликає поважні сумніви й виправдану критику.

Реннер колись влучно сказав, що справа взаємин між нацією й державою — це свого роду політична „квадратура кола”, цебо питання, яке математика марно намагається розв'язати.

Соціологічно держава й нація явища різного порядку. Звести першу до етнографічної бази річ безнадійна, бодай при сучасних конкретних відносинах. В житті держави співдіє кілька чинників, головню неографічний, господарський, але також історичний. Етнонаціональні кордони в історичному розвитку здебільшого розійшлися з політичними. Сучасність корегує ці помилки історії. Але можливості цих виправок соціологічно обмежені. Соборна держава, — це політичний ідеал нації, — практично дотепер ще ніде не був здійснений. Державно пошматовані народи борються щойно за свою національну соборність, за право культурно й духовно бути єдністю, незалежно від дочасних політичних кордонів (т.з. коннаціоналізму).

Завдання етнополітики є саме теоретично сконструювати такий тип держави, який практично до мінімуму зводив би національні меїшості, цебо забезпечував би максимальне об'єднання кожного народу.

1. Самовизначення народів

Це гасло набуло популярности під час світової війни, коли виявилось, що національно- визвольні рухи є силою, з якою мусять рахуватися держави. Дипломатія обох воюючих таборів офіційально визнала право поневоленних народів на самовизначення. Англійський міністер закордонних справ Ед. Грен, весною 1915 р. проголосив, що „Союзники воюють за велику ідею, щоб європейські народи могли існувати власним життям та плекати свої питомі політичні форми, а також і свій національний розвиток у повній свободі без огляду на те, чи вони великі, чи малі”. Ар. Бріан гадав, що „тривкий мир у світі буде можливим лише тоді, коли Франція й союзники знову виборють волю народів”. Асквіт (восени 1915 р.) підкреслив, що „Англія воюватиме” доки не буде забезпечена незалежність малим європейським народам”. Також дипломатія центрального бльоку й головню німецька виступила з подібними заявами. Мовляв, — „Німеччина бореться... за визволення всіх народів, зокрема теж малих і слабих держав... Т. Г. Масарик у своєму лондонському викладі: „Проблема малих держав в європейській кризі” (1916), а відтак у трактаті: „Нова Європа” (1918) філософічно й соціологічно обґрунтував національно- визвольну програму Антанти. Президент З'єднання Держав Америки В. Вілсон сформулював її відтак у славетних 14 точках. Вже у своїй заяві

до Сенату (22.І.1917) він висунув тезу, „що кожен нарід малий чи великий або могутній має сам рішати без приневолення й загрози про форму своєї влади й розвитку...” Іншими словами кажучи, це означало б: „владу за згодою (чи дозволу) підвладних”.

Така була теорія засади самоозначення народів під час світової війни. Але її практика виглядала зовсім інакше. Кожен з воюючих таборів використовував це гасло для розкладу ворожих держав і не поширював його на свої поневолені народи. Мирова конференція також більше дбала про забезпечення перемоги Антанті, ніж про здійснення права самоозначення народів. Вілсон, практичний політик, не міг відстояти своїх 14 точок. Клемансо безоглядно й еґоїстично проводив політику гегемонії Франції. Англія більше цікавилася позаєвропейськими справами, ніж долею малих і поневолених народів. Немає нічого дивного, що версальський мир знехтував не одну національну справу й залишив багато горючого матеріялу для післявоєнного ревізйонізму, який, немов іржа, розїдає політичну конструкцію Нової Європи.

До сфери етнополітики попри проблеми самовизначення народу взагалі належить також і справа національного самовизначення окремої людини. Держава не лише об'єктивно встановлює національність кожного свого громадянина, але й суб'єктивно зацікавлена в тому, щоб число іншонаціонального населення в ній було якнайменше. Звичайно, статистика реєструє громадян також з національного боку. Ми бачили вже, що поперше, немає точних і вичерпних об'єктивних ознак для встановлення національності окремих громадян (звичайно й найчастіше мова уважається такою ознакою, через це, напр., Бельгія немовлят виключає з національного перепису), а подруге урядова статистика скрізь була та є мало безсторонньою під цим оглядом щодо недержавних народів, програмово фалшуючи кількість національних меншостей під різними приводами: так, напр., царська Росія не визнавала окремішності української мови; монархістична Іспанія — каталонської; Франція — провансальської, завдяки чому в цих державах штучно збільшувалося число панівного народу. Довоєнна Угорщина нехтувала свої національні меншості, зокрема словаків, яких не уважала навіть за людей. Відома мадярська приказка каже, що „словак — це не людина”. Одним словом, кожна держава й панівна нація по всьому світі

досі намагалися в той чи інший спосіб засимілювати своїх іногородців, не цураючись примусу. Передовсім, звичайно, мовно й культурно, використовуючи для цього свою суспільну й господарську перевагу. Це, річ ясна, гальмувало й обмежувало фактичні можливості національного самовизначення окремих членів недержавного загалу. Щойно поширення серед нього національної свідомості у зв'язку з його культурним, господарським і суспільним поступом сприяло процесу їхнього індивідуального національного самовизначення, з яким скоріше чи пізніше мусів числитися також урядовий апарат та статистика. Це один — зовнішній, мовляв, бік цієї справи, що безпосередньо торкається етнополітики. Другий — проблематичний та ідеологічний — належить до сфери націософії. Отже, про нього мова в наступному розділі.

2. Питання національних меншостей

Фактично це питання постало у ХІХ ст. Але воно мало тоді внутрішньо-державний характер і виключалося з компетенції міжнародного права. Інакше й не могло бути, беручи на увагу абсолютистичне розуміння засади державної зверхности. Проф. Ф. Вейр, автор публікації „Сучасна боротьба за міжнародне право” (1918), — слушно каже, що „самовизначення народів... є найбільшим і непримиримим ворогам старобулої державної зверхности, з визначенням одного з цих постулатів, неминуче падає другий...” Широка пропаганда гасла самовизначення народів під час світової війни дуже захитала засаду державної суверенности. Постанова „Ліги Націй” є твердженням нового її розуміння, як чогось релятивного й міжнародно обмеженого. Сучасні держави не є вже незалежними, але співнезалежними. Лише завдяки цьому можлива міжнародна контрола й захист національних меншостей, покищо, правда, більш формальний, ніж фактичний. В Новій Європі лишилося забагато староевропейської політичної психології, що гальмує неминуче обмеження державного еґойзму.

Загалом міжнародній захист меншостей є одним з найбільш компромісових актів мирової конференції. Проте у порівнанні з довоєнною добою це безсумнівний крок вперед і вихідна точка для дальшого поступу. Передовсім цей захист має бути генералізований, цебто поширений на всі держави. Первісно й досі він зобов'язує тільки 16 держав, мовляв,

другої кляси. Не зобов'язує навіть Німеччини, не кажучи вже про Францію, Італію чи Іспанію, що також мають свої мовні й національні меншості. Через що, наприклад, бретонський нарід у Франції, позбавлений навіть права навчання рідною мовою, не може користуватися правом міжнародного захисту? Чому перед революцією 1931 р. Іспанія могла замовчувати перед світом існування каталонського або баскійського питання? Чому лужичани видані на поталу германізації? Або чому Італія безоглядно сміє денационалізувати німців, хорватів, словінців? Як бачимо, є конче неминуча генералізація міжнародного пакту про національні меншості. „Союз Народів” мусить боронити їх інтереси. Досі, на жаль, він виявив малу активність в цім напрямі. Німецький націоналог Г. Трутгард, автор спеціальної праці: „Союз Народів і петиції меншостей” (1931 р.), констатував у ній, що за час 1920-1931 рр. — 19 національних меншостей з 13 держав подало до Ліги Націй разом 525 петицій (з них українських було — 63), які торкалися 338 справ. З них з формальних причин було наперед відкинутими — 24 скарги, а на розгляд відповідних органів, С. Н. прийняти тільки 50 справ, заскаржених у 147 петиціях. Фактично лише частково було полагоджено відповідними органами Л. Н. — тільки 10.

Звичайно, такий результат міжнародної охорони національних меншостей є мало задовільним. Держава, вимагаючи лояльності від своїх меншостей, мусить лояльно також додержувати своїх зобов'язань щодо них. Організовані європейські національні меншості, які щороку обмірковують своє положення на конгресах у Женеві, відкинули озброєний ревізійонізм, рахуючись з існуючими політичними кордонами, й шляхом обопільного порозуміння (нормалізації) хочуть полагодити свої конфлікти з державою. Натомість держави, за малим винятком, нехтують свої зобов'язання щодо меншостей, намагаючись примусово їх засимілювати. Завдяки цьому справа меншостей є джерелом постійного напруження. Реакційний ревізійонізм, мріючи й про а о ае е, використовує їх незадоволення для своїх політичних потреб, що не мають нічого спільного з національно-визвольними домаганнями поневолених народів.

3. Проблематика національних меншостей

Оптимісти й прихильники післявоєнного status quo —

потішаються тим фактом, що тепер національних меншостей не так багато, як було до світової війни. Польський націоналог С. І. Папроцьки обчислив, що перед 1914 р. Європа мала кругло 86 міль. (23%) національних меншостей, а після 1919 р. залишилося їх усього 36 міль. (7,9%). Правда, між дослідниками цього питання немає згоди щодо статистики існуючих меншостей. Англійський знавець цієї справи Лорд І. Дікінзон (автор брошури: „Меншості”) мінімально число їх обраховує у 30 міль. Чеський демонолог І. Ауерган у своїй монографії: „Мовні меншості в Європі” (1924) підвищує його до 60 міль. (15%). Звіт конгресів європейських національних меншостей, констатує, що існує 40 міль. меншостей зорганізованих у цьому об'єднанню. Як-не-як 30 або 60 чи 40 мільйонів — це все ще імпазантне число, що етнополітично має своє безсумнівне значення. Зрештою суть справи не вичерпується лише статистичним її аспектом: абсолютними числами, або відсотками. У кожному випадку треба ці дані соціологічно конкретизувати. 25% або 1,5% це, звичайно, *quantitas negligables*, над якими статистика, оперуюча великими цифрами, легко може перейти до денного порядку. Але конкретно за ними у Франції, Іспанії або Німеччині, анонімно криються цілі народи: бретонці, баски, лужичани, яким не можна відмовити права на життя й самовизначення. Треба отже перевести клясифікацію й типізацію меншостей й держав. Можна розрізнявати три головні типи національних меншостей: 1). увесь нарід перебуває в межах одної держави (бретонці, лужичани); 2). або є поділений між двома чи кількома державами (каталонці, баски, курди), скрізь на положенню недержавного народу; національна меншість є частиною народу, що має свою державу (поляки, наміці, мадяри і т. д.). Українці належали б до цього останнього типу, коли б Радянська Україна не лише номінально, але фактично була самостійною державою. Зрештою, українці й особливо німці є прикладом політично найбільш пошматованих народів з найбільшим числом меншостей в інших державах; майже 12 міль. нараховує перша у 4 державах і 8,5 міль. друга, розпоршена в 10 чужих державах, але маюча 3 свої держави. Звичайно, що неоднакове положення меншостей кожного з цих окремих типів. Найгірші першого; куди краще останнього.

На доказ цього твердження можна навести відносно добре положення німецьких меншостей, зокрема ж у Чехо-Словаччині. Звичайно, що культурний рівень, суспільний

розвиток і господарська сила меншостей має вплив на їх фактичне положення. Чим вони вище, тим краще меншості політично забезпечені. Напр., положення каталонців і басків в Іспанії було краще за їх побратимів у Франції, не згадуючи вже про бретонців. Положення українців краще білорусів. Цікаво з цього боку порівняти німців і українців у Чехо-Словаччині. Формально Підкарпаття має забезпечену територіальну автономію, але мусить ще боротися за визнання своєї рідної мови й навіть національного імені. Натомість німці з культурного боку мають усе, крім формальної автономії. З цього можна зробити висновок, що практичне вирішення питання меншостей вимагає певної градації, яка б взяла під увагу різні шаблі національного розвитку кожної з них. Теоретично цю справу добре розв'язала советська етнополітика, її адміністративна схема незвичайно гнучка, номінально зважаючи на всі можливі комбінації націодержавних взаємин від федеративної самостійності через політичну автономію, культурну самоуправу до найнищих шаблів примітивної етногенези. Що на практиці це виглядає зовсім інакше, а часто навіть карикатурно, доводиться пояснити большевицьким доктринаризмом про що згадувалося тут попереду. Натомість англійська політична практика, яка традиційно уникає всякого теоретичного апіоризму, а вирішує всі справи, рахуючись виключно з неминучою дійсністю, де далі все більше знаходить вірний шлях до позитивного вирішення, дуже складних расово-національних відносин британській імперії. Англійська сучасна етнополітика зовсім покинула державний централізм та базується на буцімто парадоксальнім принципі, що шлях до добровільного об'єднання доміній та окраїн з Лондоном веде через визнання їх політичного й краєвого „сепаратизму”. Отже, „home rule” для всіх і скрізь. У 1935 р. лорд Р. Сесіл, мотивуючи потребу генералізації пакту про охорону меншостей, зазначив, що англійці підтримують цей постулат в ім'я засади: „Об'єднання у різноманітності”. На його думку, цей принцип так само буде творчий у політиці, як і в мистецтві та в культурі. Від цієї етнополітичної естетики далеко ще старі й нові держави, що непохитно вірять у механічний унітаризм, здійснений шляхом адміністративного централізму. В згоді з цим ідеалом вони визнають один лише спосіб вирішення національної справи, а саме: добровільну чи примусову асиміляцію меншостей. Дослід Франції показує, що антинаціональний централізм, навіть на

послугах світової культури й мови, банкрутує перед сучасною націогенезою приспаних народів. Практика Пруссії, Угорщини й Туреччини довела, що й брутальне насильство безсиле зломити живий і популярний спротив іногородців.

До речі, „Нова Туреччина” Кемалю Ататюрка, що звузила колишню Отоманську Імперію до майже етнографічних її кордонів, — зробила цікаву спробу полагодження іншонаціональної спадщини, а саме: шляхом обміну своїх (грецької, болгарської, а тепер і румунської) меншостей за побратимів у цих державах. Це була досить болюча операція для обох контрагентів. Сумнівно, чи можна порадити цю потягнуту хірургію для загального вжитку в Європі.

У справах меншостей рішальним контрагентом є держава. Від неї головно залежить етнополітична практика. Модерна й культурна держава краще дає собі раду з меншостями (Фінляндія, Чехо-Словаччина, Естонія, Латвія), ніж неофеодальні її колеги (Німеччина, Італія, Югославія, Польща). Зрештою не слід забувати тези, яку Т. Г. Масарик висунув у „Новій Європі”: „Поневолений нарід, на його думку, — і в найкультурнішій державі буває політично гнобленим, а економічно й суспільно використовуваним. Звідци батько чехо-словацької самостійності робить етнополітичний висновок, що „кожен свідомий нарід змагає до власної держави”.

Завданням етнополітики є саме обґрунтування нової політичної системи (я її називаю — націократія) та сконструювання нового типу держави, де чужі меншості були б зведені до практичного можливого мінімуму, а натомість максимально було б забезпечене здійснення політичної соборності для кожного народу. Не слід однак забувати, що це справа не тільки державних кордонів, але політичної психології. Воля й самостійність народів здобуваються не лише боротьбою й війною, але також порозумінням і миром. Не завжди політика національного максималізму є найдоцільніша, а головно найреальніша, як про це вимовно повчає історія визвольних змагань багатьох народів (напр., мад'яр, ірляндців, бурів).

30. СПРОБИ СИНТЕЗИ МІЖ ДЕРЖАВОЮ Й НАЦІЄЮ

Не можна тут обминути однієї справи, дуже цікавої та актуальної саме з етнополітичного боку. Маю на увазі змагання деяких держав післявоєнної доби до витворення національної синтези або соборності шляхом вужчого об'єднання чи то досі кордонами пошматованих частин тієї самої нації, чи то споріднених близьких племен. Слід пригадати, що перед 1914 р. деякі східні й середньоевропейські народи жили по сусідству в двох або й трьох державах. Завдяки цьому вони підлягали впливу не лише різних політичних режимів, але й неоднакових культурних, суспільних і господарських відносин. Напр., поляки були поділені між Росією, Австрією й Німеччиною; українці між Росією та Австро-Угорщиною; румуни так само, але мали ще свою державу; югославський сербо-хорватський елемент був не тільки політично, але й національно та адміністративно дуже пошматований. Річ ясна, що ця політична вівісекція, оскільки вона тривала десятки а то й сотки років, не могла залишитися без впливу на ці народи, спричиняючи серед окремих їх частин психо-національне відчуження, яке щодо поляків, констатував на початку цього століття літературний історик В. Фельдман, й яке яскраво виявилось в молодих національно-об'єднаних державах, гальмуючи процес їхньої політичної консолідації.

Варто тому зупинитися тут на двох прикладах післявоєнних спроб такої націо-державної синтези, а саме: в Югославії та в Чехо-Словаччині, де цей процес виявився особливо яскраво.

1. Югославія

Під цим оглядом незвичайно складною є справа югославської держави. З історичних і політичних причин у розвитку південних слов'ян дійшло до наявної національної трипартиції, тобто внутрішнього поділу на три частини. Передовсім культурно роз'єдналися й національно розійшлися серби й хорвати, що мають одну спільну мову. У зв'язку з історією югославська етногенеза давно вже розщепилася. Сербо-хорватський дуалізм був головно зумовлений культурними різницями між цими двома народами. Звичайно, в цьому напрямі діяли географічні моменти та зв'язані з ними господарські обставини. Зрештою впливала на це

дуже політична історія, що державно пошматовала сербо-хорватське населення. Не слід забувати, що сербів і хорватів роз'єднувала насамперед релігія: православ'я й католицизм. А це значить, одночасно, що й культурно вони належали до різних світів. Також іслям не залишився на них без впливу. Отже, з релігійного боку вони були поділені на три частини. З мовного — на дві, бо словінці під цим оглядом літературно осамостійнилися. Сербо-хорвати послуговуються двома абетками — кирилицею й латинкою, що культурно також їх роз'єднує. Але найгірше югославська єдність була перед світовою війною пошматована з політично-адміністративного боку, бо аж на 9 частин, з яких кожна жила під іншим режимом. Сербія й Чорна гора була самостійними державами. Боснія й Герцеговіна анектованими провінціями Австроугорщини. Хорватія мала автономію під Угорщиною. Далмація творила забуту переферію габсбурзької монархії, на яку зазіхали італійці титулом історичного права, Штірія та Карінтія (із словінським головно населенням) підлягали Відню й на кількох відтинках мусіли відстоювати свою національну відрубність: головно проти німців та італійців, але також проти спроби сербів і хорватів, творячи свого роду природний міст між цими двома осередками югославської націогенези. Македонія ж виявляла наявні прямування до національного самовизначення супроти всіх балканських сусідів. Не можна отже дивуватися, що процес національної консолідації Югославії від початку зустрівся з дуже тяжкими й майже непереможними труднощами, хоча він міг спертися не лише на старших, але й на одній відносно недавній традиції. Маю на увазі т.зв. „іллїризм“, соборницьку ідеологію з-перед сто років, що постала в добу національного пробудження сербо-хорватів і мріяла про об'єднання всіх південно-слов'янських племен. Проте, новочасний історичний й головно політичний розвиток південної слов'янщини не сприяв цьому. Навіть навпаки, новочасна націогенеза привела до трипартиції цієї Югославії. Бо попри сербів і хорватів, як двох народів близняків — з яких один культурно був орієнтований на схід і балканізувався, а другий — своїми традиціями зріднився із заходом, — постала ще третя югославська нація — словінці, що культурно також належали до західного типу. Молода Югославія поки що взяла під увагу цю національну свою трипартицію. Вона назвалася „Королівство Сербів, Хорватів і Словінців“ (скорочено: С.Х.С.), визнавши так складність своєї національної

структури. На жаль, молода ця держава незабаром знехтувала цю обставину, завдяки чому дедалі все більше заплуталася у своїх змаганнях до національної консолідації.

У значній мірі завинила тут її державна політика, що не рахувалася з національною структурою Югославії й силоміць хотіла об'єднати її централістичним шляхом. За думкою Сетона-Востона, великого приятеля Югославії та одного з найкращих знавців югославської проблеми, цей „перебільшений централізм” є головною перешкодою до переведення національної консолідації цієї держави. Англійський згаданий націолог рішуче остерігає Београд від диктаторських заходів, цебто від примусової сербізації Югославії за рахунок несербського її населення, головно хорватського й македонського. Він відкидає цей пансербський централізм, що привів нарешті до диктатури, характеризуючи режим цієї останньої, як бюрократичний абсолютизм і напівфашизм. Особливо ж він заперечує новий адміністративний розподіл Югославії. „Дев'ять банатів (цебто провінцій. Б.) — каже він, — за винятком двох — остільки протиприродні, що є неймовірним, аби вони могли проіснувати довший час. Спроба викреслити історичні назви, як: Сербія, Хорватія, Далмація, Босня й т.д., з яких кожна тісно зв'язана з минувиною й героїчною історією народу, зробила дуже непопулярною цю реформу, як і з наведених так із практичних причин, всупереч протилежним твердженням представників цього режиму”. Сетон-Вотсон має рацію, коли закидає цьому режимові, що він під покришкою національної соборности фактично хоче перевести пансербську гегемонію в Югославії. Автор джерельної праці: „Югославська проблема” зауважує з цього приводу: — „Ані Австрія, ані Угорщина разом чи нарізно не були в стані розв'язати югославського питання; невдача цих їх спроб була однією з найбільших трагедій передвоєнної доби й однією з головних причин великої катастрофи, яка впала на Європу. Сербії припала ця роля й вона від самого початку мала покладати свої надії на матеріальні сили, які незрівняно менші, за можливості колишньої габсбурзької великодержави, але лише на свої моральні й духові сили, як це робив Піємонт в Італії, граючи ролю каменяра свободи, рівности й самостійности. На жаль, впродовж 12 років (писано у 1930 р.Б.) сербські провідники засвоїли тільки методи насильства й виявили себе нездатними до переведення взаємного порозуміння... Лише відновлення вільних відносин, які

будуть визнані 8 історичними провінціями, як природна основа для югославського об'єднання й відкинення існуючого тепер перенапруженого централізму, можуть запобігти остаточному розвалу.

Сербія не має жодних виглядів на успіх, коли буде послуговуватися засобами, яких намагалися вживати Австро-Угорщина. Сербія мусить знову спертися на духовну зброю, що їй допоможе всі частини нації об'єднати під її прапором”.

Наведене зауваження Сетона-Востона з приводу Югославії має ширше й загальноетнополітичне значення. Передовсім воно цікаве з погляду питання про соборність. Бачимо, що національну соборність тяжко, якщо не неможливо здійснити шляхом механічного, державаного централізму. Скоріше навпаки: адміністративний централізм є найбільшою загрозою для національного-державного об'єднання. Децентралізація ж, як повчає приклад доміняльної-політики Англії, є вірнішим шляхом, що веде до державної консолідації. Відтак наведена цитата Сетона-Востона заслуговує на увагу, як осторога від адміністративної „геометрії”, яка нехтує історичні й етнографічні межі країн. Клясичним зразком цього може бути революційний поділ Франції на „департаменти”, що свідомо нехтував не лише історичні провінції, з яких складалася ця держава, але й географічно-природні її райони, маючи на меті цим адміністративно-механічним способом здійснення політичного ідеалу: „єдиної й неподільної” республіки.

Югославія не консолідується національно, доки не верне до Корфського пакту (з 1917 р.), що перед постановням цієї держави забезпечував трьом національним частинам повну політичну рівноправність. Звичайно, шляхом існуючої диктатури це не до здійснення. Диктатура, як політична система є великим шкідником національного самовизначення. Югославія скоріше чи пізніше примушена буде до відновлення конституційного ладу на демократичних засадах.

2. Чехо—Словаччина

Цікавішою з націологічного боку є, без сумніву, спроба національно-державної синтези в Чехо-Словацькій Республіці. Ця молода держава об'єднує два близько споріднені народи: чехів і словаків, роз'єднаних історією вже на початку

їх етногенези. Об'єктивно слід ствердити, що ця чехо-словацька спроба викazuje чималий успіх, що заслугою політичного демократизму цієї республіки, яка зуміла досі подужати диктаторські натяки як прихильників московського комунізму, так і італійського фашизму. Оскільки йде мова про змагання до національної соборності між чехами й словаками, то з націоналістичного боку є спроба дискусійною, а практично питанням майбутности, хоча прихильники чехо-словакізму уважають його вже позитивно вирішеним.

У своїх спробах політично-державної консолідації Чехо-Словачина також робила помилки. І тут гадалося напочатку, що адміністративний централізм є найкращим і найскорішим шляхом до здійснення цієї мети. Цитований англійський націоналіст Сетон-Востон, — знавець і приятель словаків (пор. його передвоєнну джерельну працю: „Національна справа в Угорщині”), — присвятив визволеній Словачині критичну студію: „The New, Slovakia”, в якій річево, на підставі особистих спостережень, з'ясував головні помилки празької політики супроти Братіслави, особливо ж у ділянці релігії, шкільництва й господарського життя”.

Істота чехо-словацького питання не полягає в тому, чи теза, що чехи і словаки — це один нарід, або одна нація з однією спільною мовою, має рацію з об'єктивного наукового боку й виправдана життєвою дійсністю. Адже ж і наука може помилятися, зокрема в громадських справах, коли вона перебуває на послугах політики. Поки що можна говорити тільки про існування об'єднаної Чехо-Словацької держави. Чи ця держава витворить згодом чехо-словацьку націю, покаже щойно майбутність.

В чому ж криється істота цього з націоналістичного боку незвичайно цікавого питання? В наслідок історичних і політичних причин чехо-словацька етногенеза майже від самого початку пішла у двох напрямках; правда, рівнобіжно, а не протилежно. Історична традиція не знає чехо-словацького антагонізму в минулому. Навпаки, ціла низка фактів промовляє за сучасну ідеологію чехословакізму. Проф. А. Пражак у своїй розвідці: „Чехо-Словацький нарід” наводить силу історичних аргументів на доказ ідеології чехо-словацької соборности. Під цим оглядом чехо-словацькі взаємини є дуже відмінні, напр., від московсько-українських, або еспано-каталонських відносин. Новочасна чеська і словацька націогенія також ішли різними шляхами й впродовж цього процесу словацька мова осамостійнилася, як

літературна й національна. Це є історичний факт, спричинений політичними обставинами, а саме потребою боротьби проти мадярських винародовлюючих змагань супроти словаків. У своїй монографії: „Чехо—Словацький розкол” (знахідки з історії словацької мови) проф. М. Годжа докладно з'ясував цю справу. Коли сучасна чеська лінгвістика формально уважає словацьку мову діалектом чеської, то фактично словацька мова існує, як жива й окрема, моючи змогу прилюдного розвитку з наукового й літературного боку. Отже, продовжується далі процес її самовизначення у зв'язку з молодословацьким післявоєнним активізмом.

Чехо-словацькі змагання до внутрішньої консолідації особливо цікаві тому, що тут розходиться про національну синтезу двох народів близнюків, які з мовного боку вже стали самостійними. Ця обставина не є проте перешкодою, бо згідно з конституцією Чехо-словацької держави обі ці мови є рівноправними та урядовими скрізь по всій її території. А взагалі, як зазначив це проф. К. Крофта, „в Чехо-словацькій республіці словаки так само, як і чехи, мають усі права державного народу; їхня мова є так само державна, як і чеська”.

Істотна різниця між словаками й чехами полягає в чому іншому. Чехи є вповні модерною нацією, що вже перед світовою війною успішно завершила свою етногенезу. Натомість словаки, завдяки утискові з боку мадярів відстали під цим оглядом й нещодавно переступили поріг новочасної націогенези. Через це чехо-словацька дилема є скоріше суспільного й господарського характеру, а відтак також культурного й зокрема релігійного, ніж мовного характеру. Це використовує сучасний словацький автономізм, що іноді навіть кокетує з політичним сепаратизмом, хоча при своєрідній європейській політичній ситуації з геологічних причин не має жодних виглядів на повну свою державну самостійність.

Якщо вона не буде органічним складником Чехо-Словацької Республіки, тоді, річ ясна, стане жертвою мадярського або польського зазіхання на неї. Лише у чехо-словацькій державі зможе Словачина національно дозріти й закінчити свою запізнену націогенезу. Демократична чехо-словацька конституція дає їй більше можливостей за територіальне відокремлення чи осамостійнення.

Популяційно словаки мають кращі вигляди за чехів. Це зазначив д-р Е. Бенеш (див. його „Промову до Словаків” у

1934 р.) й на підставі цього він критикував автономістичне гасло: „Словачина для Словаків!” На його думку, словаки не мають обмежуватися тільки Словачиною, але хотіти панувати в усій Чехо-словацькій державі. Такий бо є наказ біологічно-популяційного стану речей, що матиме свої соціологічні й політичні наслідки в недалекій майбутності. Звичайно, сьогодні ще передбачити, чим закінчаться чехо-словацькі змагання за національну синтезу, тяжко сказати, чи приведуть вони до чехізації словаків, чи до словакізації чехів? З культурного боку ймовірніша перша можливість, з популяційного — друга. Проте найімовірнішим є припущення, що в результаті цих змагань постане новий тип політичної симбіози при дальшому затриманні національно-культурного й мовного чехо-словацького дуалізму. Словацький історик д-р Рапант гадає, що чехо-словацька національна соборність є ще спірна... Сьогодні не можна ще передбачати, чи чехи й словаки витворять цілковиту спільноту (для чого, зрештою, є всі об'єктивні передумови), чи розвиток піде в напрямі двох близькоспоріднених народів об'єднаних у спільній державі для забезпечення свого дальшого непорушного поступу (за що промовляли б дотеперішні спроби й досвід)...”. На думку проф. Ал. Пражака, чехо-словацьке об'єднання є вже довершеним фактом. Д-р Е. Бенеш вірить, що чехо-словацька нація незабаром постане в наслідок існуючих біологічних й суспільних передумов. Чеський історик і дипломат проф. Крофта закінчує цікаву свою монографію: „Чехи та словаки перед їхнім державним об'єднанням” (1932) обґрунтованим припущенням, що в цій державі спільній для обох народів, потрібний і дорогий для обох, чехи й словаки розвиватимуться в напрямі до справжньої духовної єдності, підпертої певним фундаментом спільної національної свідомості, спільних національних інтересів і потреб, змагань та ідеалів, але, заховуючи, зрештою, свої відрубні ознаки”. З цим передбаченням, історично й соціологічно обґрунтованим, можна погодитися.

3. Про державну й національну соборність

Я тут зупинився на прикладах Югославії й Чехо-словащини, де соборницькі змагання виявилися найяскравіше. Фактично кожна з відновлених і національно об'єднаних держав опинилася перед дуже тяжким завданням здійснення

свої національної соборности. Напр., нова Польща й Румунія мали багато клопотів на цьому ґрунті. Налагодження кращих відносин між Варшавою, Краковом і Познанню, або між Букарештом, Молдавією й особливо Трансільванією — не було легким з огляду на значні побутові та психологічні різниці в кожній з цих країн, що довгий час існували окремим історичним і політичним життям.

Виявилось, що державне об'єднання не означає ще маханічне й автоматичне здійснення національної соборности, що ця остання вимагає попереднього плекання, незалежно від державних кордонів (коннаціоналізм) і що власне це є найкращим шляхом і запорукою для здійснення ідеалу політичної соборности, яка зрештою, при сучасному міжнародньому положенню, має певні свої межі. Але також історія і географія можуть бути чинниками, що коли не уможлиблюють, то дуже гальмують повне переведення державної соборности. Цікаво, що й великі європейські народи не здійснили цього національного ідеалу. У Швейцарії, напр., живуть німці, французи та італійці, які, річ ясна, не думають про політичну злуку зі своїми земляками в сусідніх національних державах. Тут згадувалося вже про те, що німецький нарід політично дуже пошматований. Політично він є організований в двох власних державах; позатим є державним у Швейцарії, а, зрештою, розкинений ще у восьми сереньо- то східноєвропейських державах, не рахуючи майже 7-ми мільйонної еміграції в Америці. Саме на німецькому прикладі можна добре ілюструвати питання соборности в обох її аспектах: національному й державному. Історичні й географічні причини не сприяли політичному об'єднанню німців у минулому. Красивий і державний партикуляризм т.зв. „Kleinstaaterei” (малодержавність) є типовим явищем німецького політичного життя аж до середини минулого століття, коли Німеччина почала державно об'єднуватися. Але навіть Бісмарк, що має великі заслуги під цим оглядом, не був ще соборником. Після перемоги над Австрією (в 1866 р.) він зрезигнував з Великої Німеччини, що об'єднала б також австрійських німців, розуміючи, що гегемонія Пруссії була б загрозою з боку сепаратистичного настроєної католицької Баварії, коли число католиків зросло б ще більш з прилученням австрійських німців. Не слід забувати, що релігійне ворогування між католиками й протестантами спустошило Німеччину під час тридцятилітньої війни. Релігія була чинником, що істотно

роздвоїв німецький нарід. Одночасно можна встановити також їхню культурну партикуляризацію, яку добре символізує традиційне змагання між Мюнхеном і Берліном, не згадуючи вже про Відень або Цюрих, як зовсім відрубні осередки німецької культури, що мала, зрештою, свої форпости також поза німецькою традицією, напр., у Празі або в Ризі. Ніколи мовні чи етнографічні межі німецького народу не покривалися з його державно-політичними кордонами. Історія й географія не сприяли цьому. Майже 15 мільйонів німецького населення поза політичним впливом Берліну є наявним цього доказом. Географічно положення Німеччини в середині Європи спонукало німецьку етнічну стихію до поширення, головню у східно-південному напрямі. Колонізація сусідніх, переважно слов'янських теренів, є характерним явищем германо-німецької етногенези з початком другого тисячоліття. Перед тим вона шукала виходу на захід, де незабаром з різних причин німецький „Дранг” був припинений. Політична експансія й змагання за панування в Європі є типовою ознакою німецької історії. Передовсім вона виявилася в боротьбі за опанування Італії й за утворення германської великодержави „від Східного моря до Сицилії”, що приводило до безнастанних конфліктів з папським Римом і північноіталійськими міськими громадами; другого — німецький „Drang nach Osten” намагався захопити чеські країни та Балтику, залишаючи по дорозі скрізь сліди своїх політичних прямувань. Цікаво, що ці політичні змагання німців виявилися у спробах понаднаціональних державних формацій. В дійсності й завдяки внутрішній боротьбі це сприяло красвому партикуляризму й вищезгаданій політичній „сіааеі”, — а водночас гальмувало мовне об'єднання німців, не зважаючи на формальну перемогу „Hochdeutsch” — після перекладу Біблії Лютером на цю мову. Фактично німці залишилися народом багатьох живих діалектів, які в щоденному житті мають перевагу над літературним „hochdeutsch”.

Відтак ця експансія у минулому зумовила культурний поліформізм (різноманітність) німецького народу. Вона поширила німецьку стихію далеко за етнографічні межі, розбиваючи південносхідні їх національні кордони. Це в свою чергу є великою перешкодою для створення соборної німецької держави. Сучасна Німеччина поставила це головним своїм національним завданням, яке хоче здійснити за всяку ціну. Вона, звичайно, претендує також і на країни

своєї історичної колонізації (напр., у Чехо-Словаччині або в надбалтійських державах), де, річ ясна, зустрічається з рішучим спротивом автохтонного населення. Але серед німецької людности, напр., у Баварії, відчувається старе партикуляристичне упередження й пасивний опір супроти берлінського централізму. Також в Австрії, де після світової війни спочатку був однодушний настрій за прилучення до Німеччини, але згодом і завдяки методам, якими Берлін хоче утворити соборну німецьку державу, виявився внутрішній спротив серед значної частини німецької людности проти „Anschluss”-у та змагання за державну самостійність Австрії.

Є взагалі дуже проблематичним, чи „Gleichschaltung” (зрівняння) культури й всього громадського життя взагалі, яке Берлін примусово перевів за Гітлера по всій Німеччині й радо накинув би також усім закордонним німцям є доцільною та чи сприятиме вона дальшому піднесенню досі високого рівня німецької культури? Або чи, навпаки, вона означатиме її занепад і зубожіння? Аджеж однією з найхарактерніших ознак німецької історії була власне згадана попедедньо культурна різноманітність німців. Їх здібність до витворення нових варіантів власної культури на периферії їхньої етнографічної території, а поруч з тим їх вміння синтезувати оригінально свою культуру зі сторонніми впливами сусідніх народів. Є отже питання, чи є слід і доцільно зрезигнувати з цього й добровільно втопитися в пруському морі, на що, немов, годиться значна частина закордонних німців (напр., прихильники Генляйна у Чехо—Словаччині), гіпнозованих мрійною уявою Великої Німеччини, яка має бути найбільшою великодержавою й паном Європи, але здається, ціною культурної деградації німецької нації?

Як бачимо, питання соборности націоналістично дуже складне. Немає ще на нього точно теоретичної відповіді або якоїсь загальної формули, яка б об'єднувала різні практичні аспекти цієї справи. Є природним і стихійним змаганням кожної свідомої нації за об'єднання всіх її живих частин, пошматованих чужими державними кордонами. Але немає ще народу, якому пощастило б здійснити цей національний ідеал. Тут показалося, що нація дуже динамічний елемент. Вона прямує до поширення своєї етнографічної території. В процесі історії кордони народів посувалися в той чи інший бік, звичайно, в напрямі найменшого спротиву. Сьогодні межі нації не є вчорашніми, а завтрашні ймовірно не будуть сьогоднішніми. Національні кордони не завжди покривають-

ся з етнографічними. Виправляла їх історія й геогарфія; міняли господарські й суспільні відносини. Виринає питання: в яких же самих кордонах реально здійснима державна соборність? В сучасних національних чи в історично минулих? В цьому другому випадку забракло б просто землі для здійснення соборницьких домагань усіх народів? Бо на сумежні етнографічні території було б по кілька претендентів. Або ця справа має рішати сила та зброя? Досвід історії показує, що війна є дуже непевною методою для залагодження національно спірних питань. Зрештою, що робити з відламками народу, які опинилися далеко за межами своєї етнографічної території? Конкретно, з не раз дуже численною й масовою еміграцією, яка довгий час є органічною частиною нації й не абияким чинником в її житті? Оце саме Третій з'їзд закордонних чехів констатував, що майже 2,5 мільйонів (20%) чехословацької людности перебуває поза межами своєї держави. В такій ситуації є майже 10 мільйонів італійців та не менше українців, 8 мільйонів поляків. Жодна соборна держава їх не об'єднає з географічних причин. Мають вони загинути для нації? Не конче. Поперше, врятувати їх можна шляхом коннаціоналізму, цебто національної соборности, що дозволяє об'єднання всіх живих сил народу без огляду на будьякі кордони. Після світової війни скрізь звертається на це велика увага й багато робиться в цьому напрямі. Подруге, нація може мати не конче одну, але дві й більше самостійних держав (напр. німці, французи, англійці). Врешті, можна творити кондомінія (співвладу) у територіях національно мішаних, забезпечуючи цим шляхом вільний розвиток кожної нації, що заселяють їх і де неможливе точне етнографічне розмежування.

З етнополітичного боку справа державної соборности має ще один важливий аспект. Треба не забувати, що процес політичного об'єднання нації здебільшого проходить у кількох етапах, а не нараз. Повчає нас про це історія минулого й цього століття. Пригадаймо собі, як формувалися балканські національні держави (Греція, Сербія, Болгарія, Румунія), де цей процес тривав майже сто років. Або візьмім ще типовіший приклад — державне об'єднання Італії, яка завдяки лише світовій війні придбала свою „(?)” по цей бік Адріатики та від якої добровільно відпала Савоя й Ніцца (рідне місто Гарібальді), що висловилися за державну злуку з Францією. Коли б сьогодні був влаштований плебісцит серед

закордонних німців та напр., у Чехо-словащині й в Австрії, чималих відсоток їх голосував би проти злуки з сучасною Німеччиною. Питання державної соборности не є отже справою лише патріотичних почувань; її практичне вирішення залежить від багатьох обставин: історичних, географічних і не в останній мірі від міжнародньої ситуації, цебто політичної кон'юнктури. Реальна національна політика мусить, брати під увагу всі ці зовнішні моменти. Не завжди соборницький максималізм почуттєвого характеру є найдоцільнішим і найкоротшим шляхом до здійснення національного ідеалу кожного народу. В реальній політиці остаточно рішає організована свідомо воля, а не хаотичні пристрасті чи навіть масовий захват.

4. Етнополітичні перспективи

Політична суперечність між нацією, що змагає за своє повне самовизначення, та державою, яка гальмує ці прямування, досягла тепер свого історичного вершку. Післявоєнна Європа переживає на цьому тлі гостру національну кризу, виявом якої є сьогоднішній войовничий непримиримий паннаціоналізм. Чим та як закінчиться цей історичний двобій між нацією і державою? Ми чули вже, що політична історія світу, а зокрема Європи, опинилася на порозі нової доби, яку я називаю націократією, розуміючи під цим владу нації, як державотворчого чинника. Цю народжуючуся фазу історії можна назвати націоцентричною. Конкретно це значить, що держава мусить пристосуватися до життєвих потреб нації й покласти в свою основу повне самовизначення всіх народів.

Якими політичними засобами може бути здійснений цей історичний процес? Диктатурою, що прийшла до слова головно після першої світової війни, або шляхом деморкатії, що характеризувала попередній стан політичної історії культурного світу?

Новітній досвід і зокрема югославський, а почасти також німецький свідчив би про те, що диктатура не веде до успішного полагодження цієї справи. Натомість демократія історично є найдоцільнішою методою до розв'язання національних питань і вирішення дилеми: нація-держава.

Пригадаймо собі ще раз, що під знаком демократії народилася новочасна національна ідея. Під її захистом постали й розвинулися національні рухи в Європі.

Демократія сприяла національному пробудженню й відродженню історією приспаних або забутих народів. Лише демократія й тільки вона зможе подужати сьогоднішню кризу держав, захитаних у своїх основах національним ворогуванням. Позитивно це означає цілковите відкинення централізму й зв'язаного з ним примусового винародовлення іншонаціонального населення; відтак фактичне заповнення культурного й громадського розвитку національних меншостей; заведення доцільної та плянкової децентралізації, а передовсім критичне з'ясування політичного забобону й містичної віри в можливість „чистих” національних держав. Швайцарія може бути під цим оглядом живим зразком і повчаючим прикладом. Чим більше Європа буде політично „швайцаризуватися”, тим успішніше замирення ворожої суперечності між нацією і державою, а разом краще виявлятиметься позитивне значення національного чинника, як державотворчого.

V. НАЦІОСОФІЯ

31. ПРОБЛЕМАТИКА НАЦІОСОФІЇ

Роля нації, як історичного чинника новітньої доби вимагає, звичайно, її вивчення й досліду також з філософічного боку. Дотепер це найбільш занедбана частина націології. Націософія, — як я називаю цю ділянку націології, має бути щойно заснована. Сфера її завдань чимала. В першу чергу вона має з'ясувати проблематику нації й обґрунтувати ідеологію національних рухів. Відтак вона мусить дослідити й виявити взаємини між нацією й людством, поруч із цим визначити культурну функцію й призначення нації: її історичні перспективи та ймовірний розвиток. З другого боку аналіза відносин між білою расою й кольоровим людством — це також її сфера. Окрім цього завданням націософії є вивчення національної вдачі окремих народів, а на підставі цього їхня типологія й класифікація. Звичайно, що психологія й етика народів — це так само домена націософії. Її завданням є далі критична аналіза расових ідеологій (напр., сучасного расизму), а разом і наукове з'ясування питання про т.зв. „вищість”, або „нижчість” рас (або народів). Розуміється, що націософія не може оминати так актуальної тепер справи, як сучасний повоєнний паннаціоналізм, що виявляється в дуже агресивних формах, рішуче відкидаючи провідні засади демократичного націоналізму з передвоєнної доби, трактуючи його, як вияв громадської недолужности й посивности. (Пор. відому працю д-ра Д. Донцова „Націоналізм”, що з одного боку є критичним запереченням демократичного націоналізму, а з другого спробою ідеологічного обґрунтування сучасного нео- або паннаціоналізму). Річ ясна, наукова аналіза цього паннаціоналізму є одним з найголовніших завдань націософії. Тут було попередньо зазначено, що Т. Г. Масарик віддавна цікавиться питанням націософічного характеру й визначив програму цієї ділянки націології востаннє, напр., у „Новій Європі”. Відповідний уступ з цієї праці був тут цитований (стр. 11); немає отже потреби знову його наводити. Також у своїй фундаментальній монографії „Росія та Європа”, що вийшла напередодні світової війни, Масарик, формулюючи завдання націософії, зазначив: „Мусимо звернути увагу на одне дуже важливе питання національної філософії. Ми приймаємо у всіх ділянках громадського життя розвиток, а також поступ:

еволюціонує вдача народу? Які ж причини цієї еволюції? Чи великі ці зміни? Чи є, напр., сучасний москаль у своїй істоті й щодо вдачі такий самий, як руська людина доби Івана Лютото, або Володимира Київського?”

Т. Г. Масарик у двох наведених тут квестіонарах докладно зазначив усі головні питання, які охоплюють суцільність проблематики націософії. Дехто з європейських учених спеціально цікавиться цією справою. Напр., В. Вундт, автор монументальної й багатотомової „Психології народів”, де є сила націологічного й націософічного матеріалу. Зокрема його синтетична праця: „Елементи психології народів” або спеціальна розвідка: „Нація та їхні філософії” (1915) має виразно націософічний характер. Із старих авторів у відомій праці Б. Бейджота (Behagot): „Походження нації” є деякий націософічний матеріал. Цікавішими з цього боку слід визнати французькі монографії: Г. Летурно („Етнічна психологія” та Лебона „Психологічні закони розвитку народів”. Правда, крім цитованої монографії Б. Бундта, праці цих авторів мають на увазі скоріше добу етногенезу, ніж націогенезу. Через це націософічне їхнє значення умовне й до певної міри обмежене. Шойно нарис Т. Г. Масарика „Національна філософія новітньої доби” (1905) з’ясовує проблематику нації у філософському аспекті. Чеський соціолог Ем. Халупний у своїй книзі „Національна філософія чехо-словацька” зробив цікаву спробу націософічної аналізи чехо-словацької вдачі; в передмові до цієї праці: Вдача європейських народів, зокрема німців, він дав критичний огляд дотеперішньої націософічної літератури. Зрештою, існує низка окремих монографічних розвідок, які наведені далі в покажчику літератури й характеризують під націософічним кутом типи окремих європейських народів. Напр., книга Мадаріяги про Іспанію; його ж розвідка про англійців, французів та еспанців; праця проф. Казам’яна про англійців; книга Мюлера — Франенфельс про німців. Синтетичний огляд європейських народів з цього боку дає монографія Ал. Фуйє: „Нарис психології європейських народів”.

З українських авторів М. Драгоманів, а особливо О. Потебня цікавилися народами з в націософічному аспекті, проблематикою нації з філософічного боку цікавиться Д. Чижевський, який є автором також цікавої німецької характерологічної студії про українців. Проте й взагалі, націософія — це ще започаткована ділянка народознавства.

Дотеперішній дорібок у цій галузі можна уважати лише будівельним матеріалом, що чекає на свого архітектора. На дальших сторінках читач знайде дуже конспективний огляд найголовніших питань з обсягу націософії, систематичний виклад яких не входять у програму цієї праці.

І. Людина й нація

Маю на увазі справу національної приналежності окремої людини, отже, її національність. Про неї згадувалося тут вже кілька разів. Остаточне її з’ясування з теоретичного боку належить до націософії. Це питання не таке просте, як на перший погляд може здаватися. Воно не вирішується механічно тільки походженням людини, хоч, звичайно, цей факт здебільшого має рішальне значення. Також етнографічний критерій не є ще в даному разі абсолютно рішальним, хоча, річ ясна, має дуже велике значення. Мусимо бо розрізнити пасивну національність від активної. Перша є стихійна й підсвідома; друга — свідомо й організована. Перша характеризує скоріше кінцеву фазу етногенезу; остання — є неминучою передумовою націогенезу. Модерну націю визначає саме активна національність. Довершення цього процесу залежить від національної свідомости народних мас. Нарід остільки стає нацією, оскільки всі його шари еволюціонують від пасивної (етнографічної) національності до активної (націогенетичної). Візьмімо для прикладу розвиток української національності. Як активний процес — це явище порівнюючи недавнього часу й шойно після світової війни він охопив всі частини української етнографічної території, до найзахіднішої його периферії (Підкарпаття) включно. Географічно він поширювався зі сходу на захід, де найдовше заховалася старша його форма Русь. Звідси конкретні означення — русин, руснак, угрорусин і т.д., які проіснували аж до світової війни, а за океаном і на Підкарпаттю ще й досі не перевелися зовсім. Еволюція від русина до українця проходила тут поступово через дуалістичну форму — Русь-Україна (прикметник — русько-український), заки активна українська національність перемогла русинську — пасивну й етнографічну; на сході цей процес ішов від етнографічної малоросійщини до сучасного українства.

Ще більше примітивними етапами цього розвитку можна вважати, напр. „національне” самовизначення української

людности за релігійними критеріями, напр.: православний або греко-католик; чи за локально-етнографічними: напр., лемко, бойко, гуцул, козак; або навіть за вузькотопографічною ознакою: тутешній. Адже деякі з цих „національних” означень ще й досі фігурують у статистичних звітах про перепис населення. Вони свідчать про те, що перед світовою війною активна національність було відносно мало поширена серед широких українських мас і що тільки велика революція 1917-1919 років і відновлення державної самостійності сприяли масовій націоналізації української людности на всьому його етнографічному просторі. Аналогічний перебіг цього процесу можна простежити скрізь серед усіх поневоленних народів. Під цим оглядом еволюція від пасивної до активної національності є, мовляв, націоналогічно типовим явищем.

Але це один аспект питання, яке нас тут цікавить, а саме: колективний, він з'ясує ступеневе перетворення етнографічної маси в національний колектив. Кожен масовий процес має однак також свій індивідуальний бік. Нація — це спільнота чи колектив, що складається з поодиноких людей (індивідів). Колективне перетворення народу в націю немислиме без активного національного усвідомлення його окремих індивідів. З націософічного боку саме це питання дуже цікаве. Воно було б зовсім просте, коли б етнографічні території були виразно розмежовані, коли б народи творили географічні відрубности, коли б не було національно мішаних країн. Тоді б справа національної приналежності просто вирішувалася походженням. Батьки рішали б про національність дітей, батьківщина (рідний край) — все лишалося б територіяльною підвалиною для певного народу, а згодом — нації. Але в дійсності все це не так просто, бодай на периферіях етнографічних областей, де населення, звичайно, з національного боку буває перемішане. Крім цього процес міграції людности в наслідок господарських і суспільних причин також порушує національну однаковість етнографічних територій, ускладнюючи перебіг національного самовизначення окремих людей. Мішані подружжя, як вислід цього, гальмують, згідно розбивають вплив родини, як націотворчого чинника, особливо в тому випадку, коли жоден з батьків не асимілюється а залишає активною свою національність. Виникає питання, як з національного боку в цьому випадку самовизначається. Ймовірно, що по лінії національності даного краю й того з батьків, що родом з

нього. Але не виключена можливість, що діти засвоюють рідні мови обох батьків і до певної міри також їхні національні ознаки. Будуть вони двонаціональні? Можлива двонаціональність взагалі?

Візьмім інший приклад: національна родина на чужині. Діти ростуть у чужому суспільному оточенні. Припустимо, що батьки не втрачають національного активізму. Вони виховують дітей у національному дусі. Діти знають рідну мову, але паралельно засвоюють мову нової батьківщини. Який вплив її з національного боку? Чи вислідом цього мусить бути конче національна асиміляція? Історія дає на це різні й навіть протилежні відповіді. З одного боку вона неначебто промовляє за скорішу чи пізнішу асиміляцію в таких випадках. Напр., у Відні на кожному кроці можна зустріти німців з прізвищами, що явно зраджують чеське їхнє походження. Але багато чеських і польських діячів з німецькими прізвищами. Є чимало видатних французів з польськими іменами, але є поляки з французькими. З другого боку ми є свідомі ренаціоналізації емігрантів, напр., в Америці й особливо в Канаді: правда, там еміграція, напр., українська, живе скупчено й організовано. Націоналізація винародовлених вищих верств серед усіх поневоленних народів — це загальне явище; напр., у Фінляндії, Балтиці, Каталонії, Фіндрії, Чехії, Югославії також і в Україні. В. Антонович у своїй відомій сповіді ідеологічного обґрунтування цей поворот до свого народу його винародовленої еліти. В. Ліпінський продовжував цю тардицію реукраїнізації спольщеної шляхти в Україні.

Є ще одне питання у зв'язку з темою цього параграфу, про яке слід тут згадати, а саме: чи може бути людина анаціональна, цебто безнаціональна? При практичного значення воно не має, бо таких людей в дійсності обмаль. Але теоретично й саме з націософічного боку воно цікаве, хоча деякі націологи виключають таку можливість. Напр., Р. Бек (Böckh) каже, що „кожна” людина належить до якоїсь нації. Але психологічна теорія нації, напр., проф. Овсяненко-Куліковський припускає можливість існування анаціональної людини. До цього типу можна було б зарахувати, скажім, давніших прихильників космополітизму, універсалізму або первісного інтернаціоналізму, що заперечували націю, або уважали її нижчим і дочасним тільки етапом людської соціогенези. Ідеологічно анаціоналізм відстоює анархізм, більшовизм і комунізм, трактуючи істоту нації в соціально-

клясовому аспекті, фактично змагає до безкласового й понад- або безнаціонального суспільства. В „Комуністичному Маніфесті” К. Маркс проголосив, що пролетаріат не має батьківщини. Автор „Капіталу” під цим оглядом помилявся. Ж. Жорес довів (у своїй розвідці „Батьківщина й робітництво”), що це не так і що, навпаки, пролетаріат у розбудові та самивизначенні нації був, а дедалі все більше стає дієвим чинником. Національна активізація робітництва, а за ним селянства зумовили самовизначення поневолених народів. Не можна отже ці два класи зараховувати до типу безнаціональних людей. Перед їх громадським усвідомленням вони були, правда, національно пасивними або анонімовими чинниками народотворчого процесу. Але активізуючи громадськи, ці низи національної піраміди відіграють рішальну роль в перебігу новочасної націогенії, як про це була вже тут мова.

Анаціоналізм є спорадичним явищем скоріше серед соціальної еліти. Мені пригадується, напр., цікава заява проф. Я. Бодуен-де-Куртене перед великою війною: «Je suis sans foi et sans nation» (я є без віри і без нації). Автор цієї формули був поляком французького походження, якому довелося професорувати головню в Росії. Його ідеологічний анаціоналізм можна з'ясувати отже походженням, фахом й особистим поліглотизмом (він був лінгвістом, знав і послуговувався кількома мовами), а, врешті, науковою і громадською його діяльністю в кількох різнонаціональних середках.

В кожному разі особиста анаціональність — це незвичайно рідке явище, що може бути пояснене винятковими обставинами, як у попередньому випадку. Натомість бінаціональність (двонаціональність) — це явище більше поширене, зокрема на початках націогенії якогось народу. До цієї категорії можна зараховувати, напр., жидів, що перебувають на роздорожі між асиміляцією й сіонізмом, або давніше — українців польської культури, фінів — шведської, басків — еспанської, флямандців — французької й т.д. В цих випадках приспана своя національність активізувалася в процесі національного відродження, ступнево перемагаючи культурну чужу національну приналежність. Індивідуально двонаціональність виникає іноді на ґрунті різнонаціональності батьків або перебування з дитячих років у чужому національному оточенні. У цьому випадку вона може бути дожиттєвим явищем. Статистично беручи, біонаціоналізм

теж досить рідка річ. Загалом і нормально людина буває мононаціональна. Її національна приналежність зумовлюється походженням (національністю батьків) плюс національним характером середовища, серед якого вона живе (батьківщина, рідний край). Первісно ця національність стихійна й підсвідома, цебто пасивна. Згодом, коли людина стає громадянином, вона усвідомлюється також з національного боку, суб'єктивно рішаючи про свою національність. Рюмелін гарно з'ясував цю думку, кажучи: „— мій нарід, це ті люди, яких я уважав своїм народом, яких я визнаю своїми, з якими я почуваю себе зв'язаним нерозірвальними ланками”. Саме під час націогенези кожного народу цей процес проходить масово. Модерна нація — це громадський колектив, усі члени якого є національно усвідомлені й організовані.

2. Головні течії національної ідеології

Хоча нація вповні розвинулася щойно в новітній добі, проте й у давніших фазах культурного розвитку людства можемо знайти вже національні елементи. Напр., ще в старовону виник космополітизм протинаціональний у своїй істоті, але поруч з цим у той час зустрічаємося також з підкремлюванням своїх племенних, а далі народних своєрідностей, цебто і з зародковими проявами пізнішого націоналізму. Свою національність люди відчували, а потім почали усвідомлювати нег'ативно, тобто в сенсі протиставлення себе до чужинця. Антична доба означала чужинця, цебто, не свого, як „варвара”. У старобулому Орієнті жидівський релігійний месіянїзм витворив прототип новочасного національного себеобожування, звідси постали інші прояви національного ексклюзивізму (напр., національне самозакохання, тоже, свого роду колективний „нарцисизм” або добре відомий й популярний тепер „святий егоїзм”).

Філософський космополітизм старої доби має свою аналогію в універсалізмі католицької держави в середньовіччю, що ідеологічно був так само протинаціональний. Щойно від ренесансу й особливо реформації, які започаткували добу в історії Європи, можна встановити появу активного народотворчого чинника, який підготував пізнішу націогенезу нашого континенту. Рік 1789, цебто вибух Великої французької революції, — як це вже попередньо тут кілька

разів зазначено, можна вважати історичними зворотом та межі етно- та націогенези.

Але щойно ХІХ ст. (слухно назване „століттям нації”) вся Європа була стихійно захоплена хвилею національного пробудження — відродження. Це звичайно сприяло поглибленню національної ідеології та проблематики. Коли давніше, й особливо у ХVІІІ ст., переважав уселюдський космополітизм, тепер провідна роля припала романтичному націоналізмові. Згодом соціалістичний інтернаціоналізм, після певної еволюції (К. Маркс, Ф. Енгельс з одного боку, М. Драгоманів, Жорес, О. Бавер, К. Реннер з другого) — вирівнює суперечність між анаціональним космополітизмом та однобічним романтичним націоналізмом.

Треба сказати, що романтичний націоналізм з перед сто років був у своїй істоті демократичним і революційним. Немає у цьому нічого дивного: адже, як ми це бачили, нація є легітимною дитиною новочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленим суспільним станам (робітництву й селянству), цим самим сприяла національній активізації приспаних народів, соціально представлених тільки закріпаченим „*misera plebs*”, бо вони втратили вже або не витворили ще своїх суспільних верхів. Не забуваймо, що кріпацтво селянства остаточно зникає в Середній Європі після 1848 р. (в царській Росії проіснувало навіть до 1861 року). Справедливо тому революція 1848 р. була названа „весною народів”, від неї бо датується інтенсивний національний ренесанс по всій Європі.

Романтичний націоналізм середини минулого століття був наскрізь гуманітарний, приймаючи без застережень шляхетну національну філософію Гердера, цього „архієрця чистої людяности” який наприкінці ХVІІІ ст. інтуїтивно відчув історичне призначення нації в майбутньому розвитку людства. Зокрема національне пробудження й відродження слов'янських народів проходило під великим впливом гердеризму. Гердера слід отже уважати духовним батьком і першим каменярем націософії. Романтичний націоналізм ХІХ ст. ідеологічно ніс на собі тавро „Молодої Італії”, що була зразком для „Молодої Європи”. Дж. Мадзіні розробив проблематику цього молодого націоналізму, що формувався під впливом ідеологічної тріади Великої Французької революції („свобода, рівність, братерство”) і мріяв про визволення всіх народів; стояв на позиціях міжнародного солідаризму; визнавав етичні норми; мовляв, „чиста справа

потребує чистих рук” (М. Драгоманів).

Цей первісний націоналізм іноді зраджує ознаки месіянізму, але історично не був ані агресивним, ані імперіялістичним, його роля, як політичного чинника у новітній історії Європи, була поступова, а не реакційна; творча, а не деструктивна; словом за означенням Манчіні цей націоналізм справді був „святою й божеською засадою”. Йому завдячує „Молода Європа” своє національне самовизначення. Він розбудив з національної нестями приспані та забуті народи й вивів їх на кон історії.

Світова війна, як ми бачили, дуже сприяла поглибленню й поширенню цього націоналізму. Засада й право на самовизначення народів були визнані офіційною дипломатією. На жаль, мир завів сподівання багатьох народів. В наслідок цього ми є свідками тяжкої, кризи націоналізму після війни. Новий націоналізм істотно різниться від свого попередника з минулого століття. Ідеологічно він перейшов на діаметрально протилежне становище. Він майже цілковито заперечує й відкидає генетичний зв'язок з молодоевропейським націоналізмом. Він творить свою власну філософію та ідеологію; зовсім інакша є його етнополітика. Тому, на мою думку, слухніше його назвати нео- або паннаціоналізмом.

3. Паннаціоналізм, як переходова криза націоналізму

Світова війна й пізніші революції, що у своїх наслідках не задовольнили визвольних змагань усіх поневолених народів, знехтувавши їхнє право на самовизначення, спричинили кризу передвоєнного націоналізму та сприяли появі сучасної його форми, цебто за мою термінологією паннаціоналізму. В ньому слід розрізняти два різні аспекти: з одного боку ревізіонізм переможених держав, як напр., Німеччини або Угорщини, що під покришкою національної засади, хочуть відновити свій історичний „статус посідання” з-перед 1914 р. (пор. стор. 40-41), та змагання недержавних і поневолених народів, обійдених Мировою Конференцією й знову закріпачених, як напр., український народ, що опинився в гіршій ситуації, ніж польський після віденського миру 1815 року. Оскільки ревізіонізм перших є переважно зовсім безпідставним, бо наявно суперечить засаді самовизначення народів, остільки невдоволення й спротив других психологічно є зрозумілим, хоча вияви цього неоціоналізму

не все доводиться уважати доцільним. На них, без сумніву, відбивається тавро загальної післявоєнної психози. Річ ясна, що у своїх сучасних формах цей паннаціоналізм є явищем переходовим. Є багато підстав уважати його виявом як теперішньої кризи взагалі, так і кризи націоналізму зокрема.

Цей нео- або паннаціоналізм хоче бути спробою не так нового світогляду, як скоріше світовідчужання. Він програмово є емоціональний, а поруч з тим і вороже антираціональний, бо свідомо ірраціональний. Цікаво, що в його ідеології переважає заперечення, доказом чого часто вживання „анти” — при визначенню його ідеології. Маю перед собою новітнє видання „Доктрини фашизму” (1935) Б. Муссоліні, — програмової публікації, яка найкраще змальовує істоту й націософію сучасного паннаціоналізму. Отже, вже у вступному її розділі будівничий сучасної Італії з наголосом підкреслює антиіндивідуальний, антиліберальний, антисоціалістичний характер своєї політичної доктрини, одночасно стверджуючи авторитарний, корпоративний та тоталітарний її дух. Б. Муссоліні в одній із своїх промов (7.IV.1926) спеціально зазначив наявну антитезу між цим паннаціоналізмом та колишнім націоналізмом. „Ми, — казав він, — репрезентуємо зовсім нову засаду в світі, повну, рішучу та статочну антитезу демократії, плутократії, масонства; одним словом для всього світу безсмертних засад — 1789 року”. Я наводжу цю цитату, як дуже характерну з боку ідеологічного визначення неонаціоналізму. Є зайвим критикувати своєрідне й упрощене соціологічно та філософічно розуміння засад 1789 року (демократія поруч із плутократією та масонством). Зрештою, Муссоліні сам відчуває незручність такої інтерпретації духової спадщини Великої французької революції, бо в ній же праці він кількома наворотами застерігається від можливого й виправданого закиду реакційності на адресу його доктрини, констатує, що фашистська держава не є реакційною, але революційною й що фашизм не мріє про відновлення стану речей з-перед 1789 року.

Слід констатувати, що ідеологія фашизму, як й інших паннаціоналістичних доктрин, не відзначається послідовністю думок; слухніше, навпаки, характеризує її під цим оглядом наявний еклетизм. Напр., Муссоліні з одного боку заперечує демократію, а з другого — уважає фашизм „найчистішою формою демократії, бо демократії не квантитативної, яка базується на числовій більшості, але

квалітативної, що має на увазі якість людей, цебто принцип еліти й випливаючого з цього приводу меншости. Фашизм, — він характеризує, як демократію організовану, централізовану, авторитарну”. Або візьмемо інший зразок ідеологічної плутанини в доктрині фашизму, як її викладає Б. Муссоліні.

Він іронізує над містичним культом того „божества”, що називається „нарід”, але це не перешкаджає йому згодом у зверненні до англійського загалу” (з 5.I.1924) констатувати, що „фашизм є безпосередньою маніфестацією народу”. Таких ідеологічних суперечностей можна знайти чимало в теоретичних міркуваннях також інших лідерів сучасного паннаціоналізму.

Але є ідеологічні моменти типово характерні з націософічного боку для паннаціоналізму. Це напр., культ боротьби, бо головного двигуна соціальної динаміки. Конкретно, обожування війни й рішче заперечування думки всесвітнього та перманентного миру, як найвищого ідеалу людського поступу. Фашизм, — за думкою Б. Муссоліні „сприймає життя, як боротьбу...”. Ця концепція відкидає „міт щастя й безнастанного поступу”, а передовсім з погордою ставиться до „вигідного життя”. Поруч з цим вона акцептує героїзм самопожертви до культу смерти включно. Немає нічого дивного, що паннаціоналізм усіх напрямків обожує війну й погорджує миром. Фашизм, — каже Муссоліні, — „відкидає пацифізм, що маскує втечу від боротьби й боязкість перед самопожертвою. Війна й тільки вона відносить до найвищого щабля напруження всіх людських сил і надає відзнаку шляхетности народам, що мають відвагу стати до неї обличчям”.

Д. Донцов на вступі свого трактату: „Націоналізм” також з патосом підкреслює момент боротьби й культу війни, найхарактернішої ознаки свого неонаціоналізму. За його думкою, весь світогляд XIX ст. завалився. Всі його провідні засади були переможені сучасною історією. „Лише один закон вийшов недоторкнутим з катастрофи. Це закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував в початках історії народів і держав.

Коли я згадую тут ідеолога українського націоналізму, то мушу при цій нагоді зазначити, що власне він різко й виразно розрізняє цей сучасний неонаціоналізм від його попередника з минулого століття, що за його думкою, не пережив катастрофи світової війни. Спробою обґрунтування світогляду

цього нового націоналізму й є саме згаданий попередньо трактат Д. Донцова. „Як певний світогляд, — каже цей автор у передмові, — протиставляє своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізму XIX вік, націоналізмові упадку або провансальства” (Підкр. ориг. Б.). Як бачимо з продовження наведеного уступу, Д. Донцов включає до цього „упадкового націоналізму” майже все, що дала українська націософія в минулому столітті. До цього типового провансальства я зачисляю, — каже він, — виймаючи з нього те, що треба вийняти дивну мішанину Кирило-Методієвства й Драгоманивщини, легалістичного українофільства й народництва з їх крайніми течіями: марксизма й комунізма з одної сторони, „есерівства” і радикалізма — з другої, нарешті — з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом. Ці напрямки різнилися між собою не в одним відношенні, навіть поборювали себе взаємно, але тим не менше всі вони корінилися в тім самім світогляді, якому, як світоглядіві упадку, протиставляю тут інший йому засадничче ворожий (Підкр. ориг. Б.).

Не місце тут для полімічної критики. Цитую автора „Націоналізму” на доказ, що його концепція націоналізму цілковито розходить з тим, що давніше так називалося й що отже для уникнення зайвої плутанини у самих основних поняттях доцільне було б розрізнити навіть у назві ці дві зовсім суперечні фази: в історії як національних змагань, так й їх ідеології, цебто націософії. Через це, на мою думку, краще залишити назву націоналізм для старшого його типу з минулого століття, а сучасну, після воєнну, його фазу назвати нео- або паннаціоналізмом. Це з історичного ідеологічного боку буде навіть логічним, бо справді суперечить існуючим поглядам на еволюцію, що якась явище або процес починається з „упадкових” форм, щоб розвинутися до вищих. Дегенерація, цебто занепад-звичайно буває на кінці, а не на початку розвитку.

Другою симпатичною ознакою націоналізму є надзвичайний культ держави, що доходить до своєрідного панетатизму. Як з етно— так й націософічного боку це факт дуже цікавий. Слід на ньому зупинитися. На сторінках цієї праці послідовно проводиться думка, що сучасна доба історії є націоцентрична. Характеризує її боротьба між нацією й державою за політичний провід. В цьому сенсі я доводжу, що світ і людство прямують до націократії, цебто до перемоги нації над державою й пристосування цієї останньої до життєвих потреб

народів. Це значить, до удержавлення націй, як завершення самовизначення народів, зокрема недержавних і поневолеваних. Під цим оглядом націократія не є етатократією, що була виявом державного абсолютизму попередньої доби. Правда, кризв націоналізму щодо цього почалася вже була в другій половині XIX ст., коли виявилось, що тип чистої „національної держави” не до здійснення й коло засада молодоевропейського націоналізму, що нація творить державу була в політичній практиці (напр. і головно в Угорщині та в Пруссії) перевернена догори ногами, цебто зформульована в зовсім протилежному сенсі, а саме: держава творить націю. Цим, звичайно, відчинялися двері до примусової асиміляції іншонаціональних меншостей й фактично заперечувалося право на національне самовизначення недержавних народів.

Цікаво, що сьогодні Італія, яка в минулому столітті дала, як ми бачили, найкращих ідеологів молодоевропейського націоналізму й вела рішучу боротьбу проти антинаціонального етатизму, стала ідеологічно на шлях крайнього панетатизма. Б. Муссоліні у своєму тут цитованому вже на попередніх сторінках трактаті — особливо підносить цей державний авторитаризм зовсім у дусі обожудання держави у філософії історії Гегеля. Він персоніфікує націю в державі, але пріоритет дає державі, як націогенетичному чиннику, замість того, що в дусі націократії уважати державу вислідом визвольних і самостійницьких змагань нації. „Не нація, — каже він, — творить державу, як це було в старій концепції, концепції натуралістів, що була базою для публіцистичних міркувань про національні держави XIX ст. Навпаки, держава творить націю, що дає народові свідомість його власної моральної єдності, спільної волі, а отже й творче існування...”. Муссоліні не вважає національну свідомість, базовану на мовно-літературній відрубності, націогенетичним чинником. Для нього держава, — що спрямовує й поширює цю свідомість згори, є рішальним фактом під цим оглядом. Ніхто не буде заперечувати значення політичного отже й державного моменту, як першорядного в процесі сучасної націогенези. Адже самостійництво й соборництво є найвищим виявом національних змагань кожного народу. Але наведена концепція Муссоліні — це щось інше. Визнаючи державу за творця нації, а не її діло, вона властиво перекреслює засаду й право народів на самовизначення, як націогенетичного принципу. Вона дає право державній нації

вितворення недержавних народів в її складі. Фактична національна політика сучасної Італії пішла цим шляхом, оскільки вона веде безоглядну примусову асиміляцію іншонаціональних меншостей (югославських, німецької), до італізації прізвищ та імен словінців, хорватів. Звичайно, це жодна націократія, але абсолютистичний панетатизм, гірший за деспотизм Меттерхіна, проти якого виступила сто років тому „Молода Італія”, — цей каменяк первісного й творчого націоналізму. Але що особливо вражав в паннаціоналізмі, це не так його доктрина або ідеологія, як політична практика.

Під цим оглядом паннаціоналізм багато дечого засвоїв із тактики большевизму, що в здійснюванні своїх засад не мав жодних моральних скрупулів, виходячи з аморалістичного становища, що „мета освячує засоби”, цебто що партії для здійснення її завдань „усе дозволене”. Правда, ідеологічно Муссоліні не є прихильником програмового аморалізму. Навіть, навпаки, у своєму трактаті він раз-у-раз підкреслює етичність своєї доктрини. Бо, за його думкою, моральна концепція „охоплює всю дійсність, як також і людську діяльність, що над нею панує. Жодна людська акція не уникне перед моральним осудом; нічого на світі не може бути позбавлене вартості, яку мають усі речі з морального боку”. Це теорія. Практика фашизму, як каже цитований автор, — кермувалася іншим гаслом: „Me ne frego”, яке тяжко на літературну мову перекласти, але сенс якого означає повну байдужість до засобів тактики. Муссоліні дабачає в цьому гаслі вияв етоїстичної філософії та „ підсумок певної етнополітичної доктрини: це заклик до боротьби, прийняття ризику, що виникає з неї: це новий стиль італійського життя” (підкреслення моє. Б.). Річ ясна, що в цей новий стиль „легко вкладається терор і насильство, як засоби до здійснення провідних ідей паннаціоналізму. Зазначаю знову, що під цим оглядом паннаціоналізм там, де запанував у державі, пішов слідами большевизму, що перший відчинив навістіж двері для масового терору й програмового аморалізму. Зрештою з цього боку спільним знаменником між большевизмом і паннаціоналізмом є диктатура, як політична система державного мистецтва.

Цікаво, що деякі інші варіанти сучасного паннаціоналізму відверто признаються й до ідеологічного аморалізму. Так напр., український паннаціоналізм, ідеолог якого Д. Донцов висуває „аморальність”, правда, в лапках, як одну з вимог свого вольового націоналізму. Цей його „аморалізм” має

бути запереченням існуючих моральних категорій, які автор „Націоналізму” відкидає в душі своєї доктрини. Націоналістичний „аморалізм” визнає своїм „учителем і попередником” Макіявелі, автора славетного „Володаря”, як підручника політичної та громадської етики. Може не так різко, проте не менш виразно зазначає „аморалізм” націоналістичної доктрини другий ідеолог українського паннаціоналізму, М. Сціборський, що у своїй „Націократії” (1935) зробив спробу усистематизування цієї доктрини. За думкою цього автора, вибір засобів у визвольній боротьбі не повинен себе обмежувати ніякими „загальнолюдськими приписами справедливості”, милосердя й гуманізму... М. Сціборський є під цим оглядом прихильником етичного релятивізму, що найкраще відповідає націоналістичному максималізові, провідним гаслом якого є „Нація понад усе” (До речі, цитована книга згаданого автора названа „Націократія”, під чим він розуміє концепцію „державно-політичного й соціально-економічного устрою, що її заступає організований український націоналізм”. Крім спільної назви, ця концепція націократії не має нічого спільного з моїм її розумінням, як воно з’ясовано далі на сторінках цієї праці. Як я розрізняю націоналізм і паннаціоналізм, так, на мою думку, слід було б розрізняти й демократичну націократію від автократичної паннаціократії.

Найяскравіше виявився аморалізм паннаціоналізму в сучасній німецькій націософії, що зовсім відкинула етичні застереження. Так, напр., О. Шпенглер, автор сенсаційного „Занепаду західного світу” у своїй пізнішій праці: „Роки рішення” (*Jahre der Entscheidung*, дуже поширеної в Німеччині, особливо ж серед молоді, просто пише: „Історія людства — є історія війн”; „людина це хижак...”. Коли я називаю людину хижакком, то не знаю, кого цим образив: людину чи звіря? Аджеж великі хижакки є найшляхетнішими тваринами найкращого типу”. Є зовсім логічно, коли цитований автор цю свою расо- й націософію остаточно формулює в такій тезі: „Варварство є те, що я називаю сильною расою: отже вічно войовниче в типі людини-хижака” (підкр. моє. Б.).

Це майбутє найкращий вияв ідеології сучасного паннаціоналізму. Він свідомо й програмово хоче бути не „homo-”, а „zoo” — філософією. Це поворот до науки Гоббса, що динаміку первісної соціогенези зводить до двох тез: „людина людині вовк” та „війна всіх проти всіх”. Цей

націоналістичний імперіалізм передбачав австрійський поет минулого століття Фр. Грільпарцер у своєму славетному афоризму: „Vom Humanität, durch Nationalität, zur Bestialität” (Від людяності через національність до звірства). Проте й без огляду на сучасні іноді зовсім некультурні прояви післявоєнного націоналізму та його антигуманістичну ідеологію, немає підстав для песимізму — Грільпарцер. Паннаціоналізм наших днів є переходовим явищем, викликаним світовою війною й революцією. Це або дитяча хвороба молодого націоналізму поневолених народів, що борються за своє національне самовизначення, або анахроністичне змагання розбитих і переможних великодержав за повернення їх історичного „стану посідання” з-перед 1914 року. фанатизм сучасного паннаціоналізму свідчить про те, що національна ідея досягла тепер своєї кульмінації. Тому я сучасну фазу історії називаю націоцентричною. А завжди так бувало, що коли якась ідея досягла свого вершка, боротьба за її здійснення переводилася з нечуваним фанатизмом, що не цурався жодного насильства. Пригадаймо, як XV-XVII ст., вся Європа горіла в пожежі релігійного фанатизму й кривавилася у жакливих війнах (напр. тридцятилітній). Але цей релігійний фанатизм минув: перемогла релігійна толеранція. Все людство сьогодні з пієтизмом згадує жертв цього релігійного звірства, що мученицько гинули тоді з вірою в перемогу релігійної справедливості, толеранції та рівноправності. Мине й сучасний паннаціоналізм, коли в практичній політиці переможе засада національного самовизначення й коли настане доба національної толеранції, цебто творчої націократії, що істотно розв’яже національну проблему, витворить передумови до співжиття й співпраці всіх народів, а таким чином зведе у нівець сучасний паннаціоналістичний фанатизм з його антигуманітарною ідеологією.

32. ПАНРАСИЗМ І ПАНКОНТИНЕНТАЛІЗМ

З огляду на характер і завдання цієї праці, неможливо тут з’ясувати, хоча б і загально всіх питань, що належать до ділянки націософії. Доводиться отже обмежитися визначенням найважливіших з них. Слід тому звернути увагу на дві проблеми під націософічним оглядом, без сумніву, великого значення. Називаючи їх: панрасизмом і панконтиненталізмом. Перший з них був впливовим націогенетичним чин-

ником у минулому столітті; другий починає бути політично активним головно після світової війни.

1. Панрасизм

Панрасизмом загально можна назвати ідеологічні течії, що підкреслюють значення „раси”, або племінного споріднення, як націотворчого чинника. Найпопулярнішими під цим оглядом можна уважати дві загальновідомі ідеології: пангерманізм і панслов’янізм. Перша з них була виявом експансивних змагань об’єднаної німецької держави в другій половині XIX ст.; одним з варіантів цього пангерманізму доводиться визнати німецький наступ на Схід або т.зв. „Drang nach Osten”.

Панслов’янізм є подекуди більш складне явище, бо в ньому переплітаються два зовсім протилежні напрями, а саме: русофільство менших слов’янських народів поза межами колишньої імперії, цебто в Австро-Угорщині та на Балканах, які побоювалися за свою майбутність у початках свого національного пробудження, та у московській великодержаві добачали свого природного оборонця. Відтак це був панрусизм офіційного царського „слов’янофільства”, що використовувало політично згадане русофільство позаросійських слов’янських народів для своїх імперіалістичних змагань супроти Балканів і колишньої Австро-Угорської монархії.

Культурний „австрослов’янізм” чехів у середині XIX ст., особливо ж ідеологія „слов’янських взаємин”, як її пропонував Ян Коллар, є типовим проявом слов’янофільства поневолених слов’янських народів, що національно прокинулися, стали на шлях свого відродження й в племінній спільноті добачали чинника, який pomoже їм подужати їхню початкову національну кволість.

Ця „расова солідарність” є типовим явищем зрештою для всіх поневолених народів тогочасної Європи. Сюди можна, напр., зарахувати панлатинізм славетного провансальського поета Фр. Містрала, що навкруги літературно-мовного руху, молодого провансу т. зв. фелібризму „хотів об’єднати решту романських народів, від каталонців на Заході до румунів на Сході. Їхня культурна співпраця мала здійснити заповітну мрію поета — його „Соняшну імперію” з Провансом і Марселем на чолі цієї панлатинської конфедерації. Також скандинавізм підкреслював племінну спільноту данців, шведів і норвежців у добі, коли політичні шляхи північних

народів були вже розійшлися й останній з тієї трійці норвежці під проводом свого великого національного поета Б. Бернсона розпочали рішучу боротьбу за свою державну приналежність. Подібний рух можемо констатувати й серед кельтів. Їхні панкельтські свята є саме класичним прикладом використання ідеології плеємінної спільноти на послугу національного відродження поневолених народів, в даному разі; ірландців, кімрів, бретонців і шотландців.

Цей романтичний панрасизм не має, розуміється, нічого спільного з теперешнім німецьким расизмом. У своїй істоті він був сутокультурний і гуманітарний; не мав жодних імперіялістичних змагань і відкидав тактику національного примусу. Цілковито протилежним під цим оглядом був як згаданий царський панслов'янізм, так і німецький пангерманізм. Перший надживав ідеї слов'янської спільноти для замаскування своїх панросійських великодержавних змагань. Другий істотно був тевтонським пангерманізмом, провідною засадою якого супроти ненімецьких народів було відоме гакатистичне гасло — „випити”. Переможена у світовій війні Німеччина не зрілася цих своїх пангерманських мрій. Вимовно про це повчає твір відомого німецького соціолога От. Шпана: „Справжня держава” (1921), де автор проти сучасної ненавчесто „балканізації” Європи, радить лише один лік: „васальне підпорядкування південних і східних народів (конкретно: греків, югослов'ян, чехо-словаків, поляків) гегемонії німецької великодержави, покликуючись при цьому на історичну традицію.

Вже в розділі: „Нація й раса” була звернена увага на те, як поняття раса неслухно зловживається національними ідеологіями. В дійсності це є символічний елемент, під яким не раз розуміються зовсім різні речі. Ми бачимо саме, як плеємінна спільнота ототожнюється з мовою. Напр., болгари походженням своїм споріднені з народами угро-фінськими (передовсім із зирянами й мадярами) расово на підставі мови зараховуються до слов'ян; дуже мішані з антропологічного боку румуни з цієї самої причини вважаються приналежними до народів романських або латинських. В обох наведених випадках „расовою” ознакою є мова. Але відновлений сучасний панісламизм об'єднує різноплеємінні народи в Азії та Африці на підставі релігії, як свого роду расової ознаки. Іноді в цій функції „расового” означувача виступає територія. Під цим оглядом дуже цікавим є, наприклад, паніберизм. Маю на увазі національно-автономічні рухи поневолених

народів (або провінцій) Еспанії, що спрямовані проти мадрридського централізму і змагаються за вільну спілку запіренейських „інородців” та „окраїн”. Після весняної революції в 1931 р. в Еспанії цей паніберійський спротив виявився дуже бурхливо та стихійно. Він допоміг каталонцям, — каменяркам паніберизму, — здобути державну автономію. Він активував політично басків; його революційний відгомін захопив Галісію й роз'ятрив революційно Андалузію. Еспанська контрреволюція є власне анахроністичною спробою, коли неподужання, то бодай загальмування цих сеператистичних національних і територіяльних змагань за Піренеями.

2. Панконтиненталізм

Георгафічно беручи, паніберизм є лише льокальним виявом цього територіяльного типу. Після світової війни можна констатувати політичні рухи, зглядно з ідеологією в континентальних розмірах. Я загально низиваю це явище панконтиненталізмом, вважаючи спільною характерною його ознакою: прямування та змагання до політичної гегемонії того чи іншого континенту.

1. Панамериканізм

Найстаршим серед цих рухів є, без сумніву, — панамериканізм. Він постав у зв'язку з т. зв. доктриною „Монрое”, якою З'єднані Держави Америки забезпечили себе різко й виразно проти можливих контрреволюційних інтервенцій Європи, загрожуючих самостійності молодих американських демократій. Ця доктрина була проклямована 2 грудня 1823 р. Джемсом Монрое, тогочасним президентом З'єднаних Держав Америки, звідки загально прийнята її назва. Гасло її — „Америка для американців”. Істота цієї ідеології була з'ясована в такій програмовій заяві: „Нашою першою й основною тезою має бути засада, що ми не хочемо ніколи втручатися в європейські справи. Наша друга теза каже, що ми відкидаємо кожне втручання з боку Європи в наші американські справи”.

Щойно наприкінці XIX ст. цей панамериканський рух скристалізувався й обхопив обі частини згаданого континенту. Перша панамериканська конференція відбулася в 1889-90 рр. у Вашингтоні, що став відтак осередком цього

руху. Тут бо заложена була головна централя „панамериканської унії”. Досі відбулося вісім панамериканських конгресів, а саме: крім згаданого першого у Вашингтоні, II-тій (1901 р.) в столиці Мехіка; III-тій (1906 р.) у Ріо-де-Жанейро; IV-тій (1910) у Буенос-Айрес; V-тій (1923) у Сан-Яго (Чилі); VI-тій (1928) у Гавані; VII-тій (1933) — в Монтевіде й VIII-тій наприкінці 1936 р. знову в столиці Аргентини.

Панамериканізм у процесі свого розвитку з руху захисного щодо небезпеки з боку Європи, тож політичного в першу чергу, стає континентальною ідеологією, що обіймає повний комплекс усіх інтерконтинентальних взаємин, як торговельно-господарського, так і культурного характеру. Він має свій власний орган: „Бюлетень Панамериканської Унії”, що виходить у трьох мовах (англійській, іспанській й португальській); видає інформаційні публікації про американські держави та країни, що належать до цього об’єднання, яке нараховує вже 21 членів та є свого роду американським Союзом Народів. Вашингтонська централь цього руху має дуже гарну американологічну бібліотеку, що числить понад 90 000 публікацій. У добі післявоєнній, коли Нова Європа переживає тяжку кризу, що своїми наслідками відбивається далеко поза межами нашого континенту й вплив якої відчувається також за океаном, можна констатувати звавшу активізацію панамериканського руху, головню завдяки творчій ініціативності та рухливості президента Рузвельта.

2. Панафриканізм

Сто років пізніше панафриканізм, як прояв національного пробудження чорної раси. На попередніх сторінках цієї праці, де говорилося про муринський рух у З’єднаних Державах Америки та про етногенезу автохтонного населення Африки, була вже мова про початки панафриканського руху й причини, що його викликали, як також і про ідеологічні його основи. Досі відбулося вже шість панафриканських конгресів. Вони докладно розробили проблематику й програму цього руху, як з расового, так і соціального, господарського й культурного боку. В ньому провід мають американські мурини. Але панафриканізм поза чорною расою самовизначення й визволення якої є головним завданням, має на меті теж долю свого кольорового людства, добре розуміючи, що солідарність небілих рас у боротьбі проти гегемонії над нами

білих народів є передумовою успіху та перемоги перших в їх визвольних змаганнях. В заклик у Панафриканського конгресу до світу накреслюється шлях політичного визволення всього кольорового людства в колоніях європейських великодержав такими словами: „Вихідною точкою розумної адміністративи для поневолених народів (маються на увазі кольорові автохтони в колоніях. Б.) має бути признання їм політичних прав. Є неминучим, щоб по всій земній кулі була заведена демократія. Користування громадськими правами не є ані виявом божської милості, ані привілеєм декого з вибраних, бо це є природне явище, що має бути визнаним як притаманно всім народам на землі. Вже завтра без ускладнень та за допомогою й під доглядом культурніших націй можна дати всім народам Азії, Африки, Америки та Океанії автономію.

Є отже зовсім слушним вимагати, щоб культурні нації, чи то з причини своєї ігноранції, чи то егоїзму, не ставили перепон відсталим народам на шляху до їхньої волі й добробуту.

Панафриканізм у згаданій заяві сконкретизував відтак свої вимоги щодо „чорного” континенту. Він добачає два можливі способи поладження африканського питання. Африка буде розділена між двома чи трьома європейськими великодержавами. В такому разі ці мусіли б признати „тамтешньому, як чорному, так і білому населенню зовсім однакові громадські й суспільні права”. Коли б з цих чи інших причин таке вирішення даної справи було б неможливе, тоді довелося б взяти на увагу „засновання одієї єдиної африканської великодержави на підставі миру та взаємної доброзичливості. Така великодержава, збудована на основі загальної культури, мала б бути цілком автономна й суверенна щодо її внутрішньої політики, мистецького розвитку, незалежності в справах торговельних і промислових. Від самого початку її існування вона мала б зайняти своє місце, як повноправний співчлен у світовому Союзі Народів”.

На дальших чергових панафриканських конгресах, яких досі відбулося шість, ідеологія й проблематика цього руху були ще докладніше та конкретніше з’ясовані, а також його програма та домагання. Ось, напр., на III панафриканському конгресі, що відбувся восени 1923 р. в Лондоні та Лісбоні, між іншим, були поставлені такі вимоги: ч.1) право голосу в урядових установах на землях чорного населення; 2) реформа й демократизація судівництва; 3) право на землю й природні

багатства; 4) вільне навчання й шкільництво всіх ступенів; 5) врахування права питомого населення в Африці замість дотеперішнього упривілейовання лише білої раси; 6) скасування невільництва кольорової людности. IV панафриканський конгрес, що засідав у Нью-Йорку (в 1927 р.), знову підкреслив вгорі наведені домагання, доповнивши їх вимогою основної реформи господарсько-супільних відносин в Африці на користь тубільного населення. Крім цього він висунув засаду повної рівноправности культурних людей без огляду на їх походження й расову приналежність. IV Панафриканський Конгрес, що дійшовся вліті 1929 р. на Ямайці, незвичайно докладно й вичерпно сконкретизував ще раз усі основні постулати цього молодого, але дуже активного руху. Ця програма вимог „чорного сіонізму” обіймає 17 точок, з яких наводжу тут найголовніші: 1) повна політична й соціальна воля чорної раси; 2) представлення й з'ясування цієї справи перед Лігою Націй, як міжнародної расової проблеми; 3) організація власного високого шкільництва й конкретно засновання 3 муринських університетів: у З'єднаних Державах Америки, Західній Індії та в Африці; 4) реформа й плянова господарська політика скрізь, де жива автохтонна чорна людність; 5) заснування у головних політичних центрах усього світу (Вашингтоні, Лондоні, Парижі, Женеві, Римі, Берліні, Токіо, Китаю, Західній та Південній Африці) муринських амбасад для репрезентації чорної раси та захисту її прав; 6) організація щоденної муринської преси в цих осередках для ознайомлення та пропаганди справ чорної раси; 7) плянова організація й переведення ідеї соборности чорної раси; 8) складення світового соціального кодексу цієї раси; 9) опрацювання програми всебічного визволення чорної людности; 10) зібрання коштів у квоті 600 мільйонів доларів на здійснення згаданого пляну впродовж 10 років; 11) обрання проводу світового об'єднання муринів та Африканської Ліги; 12) обрання 12 делегатів, як представників чорної раси до Женевського Союзу Народів.

Звичайно, скрізь у всіх заявах панафриканського руху рішуче таврується лінчування їх земляків у З'єднаних Державах Америки, як прояв дикунства білої раси. Борючись за визволення чорної раси, мурини ведуть цю акцію під прапором емансипації всієї кольорової людности. На своєму з'їзді у 1930 р., де головню конкретизувались громадські й суспільні домагання американських муринів щодо З'єднаних

Держав Америки, один уступ конгресової революції був спеціально присвячений визвольним змаганням кольорових народів по всьому світі. „Ми вітаємо, — казалося там, — Ганді та вільну Індію, ми здоровимо боротьбу в Китаї супроти його зовнішніх та внутрішніх ворогів. Ми шлемо наші симпатії Єгиптові; ми простягаємо руки на доказ приязні чорним народам сусідньої Південної та Західньої Африки. Ми вітаємо господарську незалежність кольорових народів Західньої Індії та Середньої й Південної Америки”.

Ідеологами та каменярами панафриканізму є головню північно-американські мурини: цитований вже тут видатний письменник і вчений Б. Е. Бургардт-Дюбуа, організатор та секретар перших панафриканських конгресів, автор кількох джерельних праць про муринське питання. Крім нього доводиться згадати Р. Р. Матопа, що між іншим написав одну з кращих інформаційних книг про муринів під заголовком: „Що думає негр?” Останніми часами на чолу панафриканського руху висунувся М. Гарвей, — апостол „чорного сіонізму”, цебто Великої Етіопії, як соборної панмуринської держави в Африці. У своїй славетній промові на IV Панафриканському Конгресі в Нью-Йорку М. Гарвей не без поетичного захвату змалював візію майбутньої Африки та рубя поставив питання про справу розкріпачення чорної раси. Подаю тут кілька провідних думок із загальної його промови, що яскраво характеризує як світогляд, так і світовідчування цього Вашингтона чорної раси. „Ми, як мурини, — казав він, — проголошуємо: що є добре у наш час для білої людини, є так само добрим і для мурина. Біла раса жадає волю, свободу та демократію. За цю волю, свободу, демократію вона заливала Європу кров'ю впродовж чотирьох з половиною років. В що криваву війну, що велася за утримання прапору цивілізації й свободи, вона втягла понад мільйона чорних людей з Африки, Західньої Індії та Америки, які боролися також за те, щоб світ міг користатися з надбань культури. Ми билися, як люди; ми билися чесно; ми билися славно; але коли була здобута перемога, ми залишилися позбавленими своєї волі, своєї демократії та тих славних привілеїв, за які ми билися. І коли ми не хочемо, щоб знову була війна, ми мусимо організувати 400-мільйоневу силу, аби прапор демократії замаєв над великим суходолом Африки... Ми, як нарід, не хочемо нічого, що належить іншим. Але інші хочуть забрати нам те, що є наше... Коли англієць уважає Англію своєю рідною країною; коли для француза

Франція є його домівною, коли американець дивиться на цей континент, як на свою країну, тоді настав час, щоб ми, мурина, уважали Африку нашою батьківщиною. Коли Європа та Америка є для білої людности, Азія для жовтої, тоді іменем Бога Африка мусить бути домівною чорного населення. П'ять минулих століть ми вмирали за кого? За чужі раси. Настав час, щоб мурина вмирала за свій нарід... Ми мусимо написати конституцію..., що має вести й правити долею 400 мільйонів людей. Цю конституцію, подібну до конституцій найбільших світових демократій, ми мусимо боронити до останньої каплі крові...

Земляки, дозвольте мені сказати вам, що настав час для муринів змобілізувати їхні сили — 400 мільйонів душ — для кривавої війни. Прийшов час і є нині справедливо, щоб мурина розпочала боротьбу за здобуття Африки... Ми не маємо жодної людини. Все, що ми хочемо, як раса, це місце під сонцем. 400 мільйонів — це забагато, щоб бути позбавлено цього права. Коли 60 мільйонів англійців мають це право, коли 80 мільйонів німців можуть його мати, коли 7 мільйонів бельгійців користуються ним, я не знаю, чому ми не можемо мати місця й великого простору під тим самим сонцем. Коли ви вірите, що Африка мала б бути великодержавою під доглядом муринів, тоді вставайте й заспівуйте національний гімн нашого народу: „Етіопія, країна наших батьків”. Хай він залунає з тисячі гір, як заклик сурми до бою!”

Ця „Деклярація прав і конституція муринів”, складена М. Гарвеєм на зразок „*magna charta libertatum*” — інших історичних народів, починається протестом проти насильств білої раси, а відтак підкреслює оці провідні засади: 1) рівноправність усіх людських рас з вимогою признання всіх прав для муринів, як „вільних громадян Африки, що є батьківщиною усіх негрів”; 2) расова зверхність усіх людських племен, особливо ж з господарського, суспільного боку; 3) зокрема цікава точна цієї декларації, де говориться: „Ми віримо у вільну Африку для чорних народів всього світу в душі гасел: — „Європа для європейців!”, „Азія для азятів!”, — ми підносимо клич: „Африка для африканців!”, — як тубільних так і закордонних; 4) право на самовизначення рас; 5) право чорної раси на Африку; 6) відкинення окупації й використання Африки чужими займанцями; 7) заклик до світу, щоб він визнав провідників муринського руху легальними представниками чорної раси. Залишаючи кілька

дальших точок загального характеру, слід звернути увагу на два останні пункти, де виразно зазначається, що на майбутнє мурина не сміють воювати за справу чужих ворожих рас і підноситься рішучий протест на адресу білої раси, що послуговується муринами, як „гарматним м'ясом” у своїх війнах.

Вичерпно ідеологія панмуринізму з'ясована у збірнику статей і промов, а головню провідних думок М. Гарвея: „*Phylosophy and Opinions of Marnes Gervey*”. — Також муринський річник: *Negro Year Book* — 1923 систематично інформує про панафриканський рух, стежачи за ідеологічним його розвитком і стисло зазначаючи фактичні його надбання.

3. Паназіятизм

Після світової війни починає прокидатися свідомість континентальної відрубності й соборності також в Азії. У 1924 р. відбувся в Наґасакі I Паназійський Конгрес. На ньому Сун-Ят-Сен, батько Молодого Китаю, у програмовій доповіді: „Азія та Європа” з'ясував ідеологічні основи азійської континентальної й расової спільноти. Він виразно зазначив істотну різницю між азійською та європейською культурою з одного боку, а з другого між світоглядом цих двох континентів. З провідними думками цього програмового викладу читач мав уже нагоду ознайомитися у розділі про етногенетику Азії. Лишається отже схарактеризувати з націософічного боку цей паназіятизм Сун-Ят-Сена. Він дуже нагадує „слов'янську взаємність” поневоленних слов'янських народів на початках їхнього національного відродження. Цей паназіятизм підкреслює моральний елемент, як рішальний чинник згаданої ідеології.

Але поруч цього гуманітарного паназіятизму поневоленних азійських народів і країн, існує водночас його двійник так само, як поряд згаданого культурного слов'янофільства пригноблених слов'янських народів, лютував завойовницький царський панрусизм, прикриваючись назовні маскою визвольницького панслов'янізму. Маю на увазі агресивний японський паназіятизм, що пляново й свідомо прямує до господарської гегемонії й політичного протекторату над азійським суходолом. Першими об'єктами цих японських прямувань є Далекий Схід. Заснування „самостійних” держав Маджу-Коу та Мен-Коу, спроба опанування і підпорядкування північного Китаю також є яскравими прикладами цього

японського паназіятизму, перекладеного на мову реальної політики. Японія використовує китайську революційну завірюху для закріплення свого політичного впливу й проводу на Далекому Сході. Токіо вживає всіх зусиль, щоб у цьому найсхіднішому закутку азійського суходолу, де питома націогенія знаходиться в початкових фазах, під панконтинентальним гаслом: „Азія для азійців!” — подужувала дотеперішню господарську перевагу там європейських великодержав. Коли ж Японія водночас поборює Молодий Китай, то робить це під покришкою большевицької небезпеки. Справді, вплив московського комунізму дуже відчувається в Південному Китаї. Перед своєю смертю Сун-Ян-Сен прилюдно заявив симпатії до революційного ленінізму й заповів перемогу в недалекій майбутності радянського ладу у своїй батьківщині.

Японія не поділяє паназійської ідеології Китаю так, як її зформулював Сун-Ян-Сен у Нагасакі. Проти цієї концепції паназіятизму вона висуває свою, істотно протилежну. У 1934 р. в Японії було засновано паназійське об'єднання: „Дай-Айя-Кіютай” (Велика Азія). Це, мовляв, азійський провідник покійного московського панслов'янізму. Згадане об'єднання „Д.А.К.” замасковано проводить паняпонські пляни щодо азійського континенту. До головних завдань цієї установи належать систематична пропаганда японської культури та мови по всьому азійському суходолі; практично поширення скрізь в Азії японських торговельних впливів і підприємств. Одним із перших досягнень „Д.А.К.” було „осамостійнення” Маджу-Коу. Передбачається „визволення” інших азійських народів і країн під протекторатом і доглядом Японії. (Сто років тому царська Росія подібним способом „визволювала” балканські християнські народи, виступаючи в ролі протектора самостійности Греції, Сербії, Болгарії, Румунії). Відтак „Д.А.К.” має на меті обмеження, коли не цілковиту ліквідацію політичних і господарських впливів як Європи, та і Америки в Азії. З цього погляду паназіятизм нагадує попередньо згадану „Монрое-Доктрину” в її застосуванні до Азії. Д.А.К. ідеологічно виразно зголошується під прапор панконтиненталізму. Його каменярі тієї думки, що час національних держав уже на все відійшов до минулого; натомість майбутнє належить великим континентальним політичним об'єднанням, як Паназія, Пансовети, Паневропа, Панамерика. Д.А.К. присвячує особливу увагу ідеологічному вихованню азійської молоді, що об'єднана в окремі спільці

„Молода Азія”. У 1935 р. в Токіо відбувається перший її конгрес. Він мав бурхливий перебіг і був прилюдною маніфестацією цього нового паназійства. Його програмовим гаслом був клич: — „Відродження азійських культур”. У ньому брали участь представники майже всіх азійських народів та країн: Індії, Персії, Афганістану, Індокитаю, Сіаяу, Китаю та навіть Туреччини. Згаданий конгрес мав яскраво японфільський та протиевропейський перебіг. Поруч більшовизму, що відіграє роллю головно національно-революціонізуючого чинника в сучасній Азії, змальований тут азійський паняпонізм є, мовляв, автохтонізуючим фактором монгольської націогенії, що після світової війни стихійно захопила жовту расу.

4. Паневропа

Цікаво, що Європа, яка впродовж останніх століть мала культурний і політичний провід у всьому світі, найпізніше виявила свої панконтинентальні прямуювання. Світова війна відсунула цей суходіл на другий плян історії. Цей факт був приводом Р. Н. Куденгове-Калергії до написання програмового твору „Паневропа” (1923), що була першою спробою ідеологічного обґрунтування паневропеїзму. Автор згаданій праці слушно зазначає на вступі, що коли сьогодні весь світ політично прямує до континентального об'єднання, Європа єдина перебуває в стані політичного роз'єднання й майже державної атомізації. В цьому, на його думку, й полягає істота „європейського питання”, яке він зясовує таким чином: „Чи може Європа, політично й господарсько пошматована, втримати свою самостійність і забезпечити для себе мир супроти все дужчим позаєвропейським великодержавам або чи вона може бути приневолена для порятунку свого існування перетворитися в союз держав? Його відповідь на цей запит така: „В жодному разі не є можливе, щоб ця європейська дрібнобуржуазність могла постійно втриматися попри чотирьох великих світових держав майбутности: поруч британської та російської, американської та східноазійської”. Сьогоднішня Європа є зовсім осамітнена. Вона не може сподіватися жодної допомоги ані зі Сходу, ані зі Заходу”. Росія хоче її завоювати, Америка хоче її купити”. Вигляди Європи після світової війни малонадійні, бо вона стала полем бою для цілої землі. Європа мусить тому рятуватися, доки ще не пізно. Її порятунком —

„Паневропа”: політичне й господарське об'єднання всіх держав від Польщі до Португалії у державну спілку”. Куденгове-Калергі слушно звертає увагу на те, що само поняття Європи вимагає з'ясування й точного визначення. Європа, каже він, не є жодним політичним поняттям. Частина світу, що так називається, — уявляє із себе хаос держав і народів; це пороховня міжнародних конфліктів; реторта майбутньої світової війни”. Паневропа ідеологічно є базована на засадах політичної демократії. Тому східня її границя посунена до Польщі, включаючи цю країну. Східній кордон, — каже автор, — не має бути визначений Уралом, але політичною границею між Росією й демократичними прикордонними державами. Росія буде європейською державою. Вона не належатиме до Європи. З другого боку також Англія, — серце великобританської імперії, — виключена з цього паневропейського проєкту, з причин географічного характеру. Конкретним здійсненням паневропеїзму мають бути „Злучені Європейські Держави”, як практичне розв'язання „європейського питання”.

Восени 1926 р. у Відні відбувається перший і досі єдиний паневропейський конгрес. Не зважаючи на всі зусилля Куденгове-Калергі та заходи покійного французького державного діяча Ар. Бріана, який у 1930 р. заініціював політичне об'єднання Європи через Союз Народів, — паневропейська ідея не знайшла досі ширшого відгому серед європейських народів. Передовсім, в порівнянні з іншими континентами. Європа не є точно визначеним поняттям. Ідеолог паневропеїзму слушно це стверджує, кажучи: „поняття Європи постало із сумішки географічних, політичних і культурних елементів”.

Перед війною Європа уявляла із себе культурну, а до певної міри також політичну спільноту. Світова війна розбила цю спільноту, а політично деградувала Європу. „З центру світу Європа була відсунена на його периферію... Сьогодні Європа не є осередком світу ані з політичного та господарського, ані з культурного боку! Світ емансипувався від Європи.

В цьому саме полягає основна різниця між паневропеїзмом і іншими панконтинентальними рухами, про які тут мова була попередньо. В Америці, Африці та Азії панрасові й панконтинентальні змагання є проявом політичного та національного пробудження й піднесення, отже їхньої молодости. В сучасній Європі ми є свідками чогось протилежного. Європа пережила свою політичну весну сто

років тому. Сьогодні вона відчуває на собі тягар осені, є в стадії політичного занепаду. Тому вона все кохається у своїй минулості. „Обличчя Європи, — каже Куденгове-Калергі, — є обернено назад, замість уперед”. Деякі сучасні спроби її відмолодження у своїй істоті орієнтовані на давно минуле: Фашизм — на античний Рим та середньовічну Італію (корпоративізм); гітлеризм — на старих германів з культом прагерманського міту; навіть московський більшевизм, неначебто революційна утопія, задивлена вперед, властиво є базований на прамарксистичній концепції з-перед сто років („Комуністичний Маніфест”).

Ідеолог Паневропи політично базував її на засади політичної демократії й через це географічно, як ми бачили, на східній її сторожі поставив Польщу. Майже п'ятнадцять років, що минають від появи „Паневропи”, трагічно скорегували його віру в європейську демократію. Східній форпост Паневропи — Польща — опинився між цим на протидемократичному фронті. В протигагу большевицькій диктатурі на Сході, постали фашистівська та гітлерівська на Заході. Демократію зрадила також західня сторожа Паневропи — Португалія. У різних відтинках диктатур запанували скрізь в Середній Європі (крім Чехо-Словаччини) та на Балканах. Політично всі ці європейські диктатури чи півдиктатури орієнтовані антидемократично: вони мріють про політичну реставрацію; відкидають новоевропейський „Status quo”. Їх ідеалом є повернення не лише „Status quo ante bellum”, але стан речей пару сот і навіть тисячу років. Звичайно, ця сучасна Європа стихійно й непримирно антипаневропейська.

Цим пояснюється неуспіх дотеперішньої пропаганди паневропеїзму. Європа в теперішній ситуації органічно не може прийняти паневропеїзму. Це наявний мінус нашого континенту в порівнянні з Азією, Африкою та Америкою. Але полюсом Європи є її довершена націогенія. Куденгове-Калергі має рацію, коли каже: „не народи Європи є спільними, але їхні політичні системи”. Історичним завданням Європи є отже знайти творчу синтезу між її національним індивідуалізмом і континентальним інтегрізмом, чого конче вимагають господарські потреби, й що для економічного самовизначення нашого суходолу є крайньою неминучістю.

Як бачимо, існують під цій час континентальні рухи, що є спробою політичного й господарського об'єднання людства у

великі територіяльні комплекси, як, напр., Америка, Східня Азія, Британська імперія, Советський Союз. В межах великих господарсько-політичних об'єднань, що обіймають споріднені або близькі між собою народи, має людство досягнути вищого щаблю свого розвитку, заховуючи вільним свій національний поступ. В деяких з цих майбутніх об'єднань можна добачити спроби потужної консолідації панконтинентального типу, як напр., у панамериканізмі; або в панбритизмі, що є спроба своєрідного об'єднання великої британської імперії, яка переходить навіть за межі панконтиненталізму й в дійсності має трансконтинентальний характер. Лише Європа якнайменше виявила досі здатності у цьому напрямі. Паневропеїзм покищо — політична утопія. Його програм — „Європейські Злучені Держави” — це музика майбутнього, не знати навіть як далеко. Правда, каменярь Паневропи не втрачає надії. Його оптимізм виправдується вірою в те, що „кожен великий історичний процес починається як утопія, а кінчається як дійсність”.

З українського становища можна закинути паневропеїзму те, що він знехтував українське питання й без належних підстав визнав Велику Україну на поталу євроазійській Росії. Автор Паневропи не зрозумів і не доцінив як слід європейської традиції в історії України та історичне значення України, як заборона Європи проти Азії. Без України Паневропа, беручи на увагу активізацію Молодої Азії та спроби самовизначення Евразії, буде мертвонарадженою дитиною. Не Польща, але Україна мусіла б бути східньою сторожею майбутньої Паневропи.

33. НАЦІЯ Й ЛЮДСТВО

Одним із головних завдань націософії є з'ясування взаємин між нацією й людством. Загальний національний ренесанс у минулому столітті є неспірним фактом так само, як активізація національних рухів скрізь у зв'язку із світовою війною. Проте не раз доводиться чути зауваження, що, мовляв, увесь цей розцвіт національних прямувань та змагань у новітній добі є, так мовити, епізодом у сучасній історії, бо людство неначебто простує тепер непохитно в напрямі до анаціонального або наднаціональних об'єднань панрасового або панконтинентального характеру. В наслідок цього, народи, які досі не здобули своєї державної самостійности, засуджені історією на поталу, бо вони,

мовляв, нездатні до культурного поступу; асиміляція їх є отже природним і неминучим супроводом сучасного технічного прогресу; а інтернаціоналізація людських взаємин в інтерконтинентальних розмірах не сприяє буцім то кращим виглядам відсталих народів, над якими майбутня історія скоріше чи пізніше прийде до денного порядку.

Слід тут з'ясувати цю справу й відповісти на питання, чи справді положення цих історією приспаних народів є так безнадійне та чи новочасний національний ренесанс, що захопив народи всього світу, є лише хвилевим покращанням стану пацієнта, перебуваючого вже в агонії, чи примусова або непримусова їх асиміляція є неминучим лихом, яке виключає для них можливість повного національного самовизначення?

Соціологія, звичайно, не може передбачати, що станеться за пару соток чи тисяч років. Але, вивчаючи минуле й порівнюючи його з сучасним, вона має змогу робити деякі припущення щодо напряму історичного розвитку сучасних націогенетичних прямувань. Я назвав нашу добу націоцентричною, щоб таким чином підкреслити історичне призначення нації під цей час. В цьому сенсі я говорю про націократію, як найближчу фазу в історії людства. Через це необхідним є з'ясування взаємин між нацією й людством, щоб зрозуміти та зорієнтуватися в історичних тенденціях нашої доби.

Здебільшого, нація й людство трактується як свого роду протилежність. Звідци висновок, що інтенсивний розвиток людства автоматично майже проводить до анаціональної інтеграції на полі культури й політики. Інакше кражучи, що цей процес водночас означає спрокволий, але неминучий занепад національної диференціації в недалекій будучині. На цьому становищі сходяться метафізичний космополітизм, первісний романтичний інтернаціоналізм та абстрактний універсалізм, що відкидають або нехтують націю, як історичного чинника, вага якого зростає наявно в новітній добі. Проте в дійсності між нацією й людством, не має істотної суперечности так само, як нема її між одиницями й суспільством. Людське суспільство існує через поодиноких людей й без них чи поза ними було б неможливе. Нація є природною й реальною організаційною формою людства. Це вже інтуїтивно розумів каменярь модерного націоналізму Гердер (пор. його „Ідеї до філософії людства”, що є властиво першою спробою модерної націософії, — з'ясував питання взаємин між нацією й людством під соціологічним оглядом,

слушно відкидаючи тезу про супечність і протилежність між ними. Людство бо є творчою синтезою індивідуально викристалізованих й національно цілковито самовизначених народів.

Соціальна інтеграція (об'єднання) та диференціація (різничковання) — це два паралельні напрями людського розвитку, що один одного доповнюють, а не виключають. „Людство, — каже Масарик, — не є щось понаднаціональне, воно уявляє із себе організацію поодиноких націй... Між національністю та інтернаціональністю немає жодної протилежності, але, навпаки, існує погодження. Національна засада діє водночас з інтернаціональним принципом (міждержавність). Залежно від того, як європейські нації індивідуалізуються, вони прямують до господарського й комунікаційного об'єднання та наближаються одна до одного передовсім у ділянці технічної культури. Але індивідуалізація та централізація проявляється так само в духовному обміні ідей і культур (знання чужих мов, переклади). Європа й навіть людство об'єднуються”.

Немає підстав дивитися на людство й націю як на протилежні поняття, що одне друге виключає. Цікаво, що й націософія „Молодої Європи” виходила також з цього погляду на дану справу. У маніфесті „Молодої Італії” кажеться, напр., „Людство — це об'єднання батьківщини. Людство — це союз народів з метою мирно й з любов'ю виконати своє завдання на землі. Але хто є поневолений, має, звичайно, природне право на революційний спротив. Жодна батьківщина не сміє перебувати в кріпацтві, тиранію мусимо ненавидіти й поборювати мечем та кров'ю”.

Консолідація людства шляхом об'єднання народів проте не є зовсім рівнозначним будь-якою національною та культурною одноманітністю як це гадають деякі дослідники. Цим питанням цікавиться також К. Кавтський у своїй розвідці: „Визволення Народів”, дев'ятий розділ якої має такий симптоматичний наголовок: „Одноманітність світової культури”. Цей видатний соціолог гадає, що боротьба проти асиміляції, яка дедалі все більше загрожує молодим народам, є зовсім безнадійна. Асиміляція бо, за його думкою, є природним наслідком культурного поступу. К. Кавтський гадає, що сучасний економічний розвиток спричинює інтернаціоналізацію культури, а це є рівнозначне з денациональною асиміляцією. Капіталізм зумовлює все зростаючу культурну монотонію та нівелізацію. Є, зрештою,

законом еволюції, що поступ монотонізує все, навіть природу. „Не диференціація, але засимільовання народів!” — так звучить націологічна прогноза К. Кавтського: „не прилучення мас до національних культур, але до європейської культури, яка дедалі більше стає світовою, така мета соціалістичного розвитку”.

Націософія цього марксістського ідеолога в даному випадку є помилковою щодо її тез, так і висновків. Кавтський соціальну монотонію трактує за аналогією з усе дужчою монотонією в природі. Але проти цього твердження можна піднести закид, що між біологією й соціологією є велика та істотна різниця, через що кожна аналогія між біологічними й суспільними явищами має лиш метафоричне значення. К. Кавтський у своїх міркуваннях з цього приводу неслухно плутає форму, зміст і дух культури. Європейська або світова культура неможливі без націй та їх своєрідних і відрубних культур. Як була мова пепередньо, культура є критичною ознакою самобутності нації. В призмі власної культури істотно виявляється індивідуалізм нації, її власне обличчя. Істотно національне в культурі того чи іншого народу стає надбанням світової культури, збагачує її. Світова чи європейська культура є творчою синтезою національних культур. Це немов культурна веселка, що відбиває різні кольори поодиноких національних культур. У своїй істоті, своїм духом справжня культура є світовою. У своїх культурних проявах вона — національна. Там, де нею нехтується, або навмисно калічиться, вислідом є не створення справжньої культури, але її механічна фальсифікація, та навіть кастрація, як, напр., у сучасних диктаторських режимах, де примусова нормалізація культурного життя у всіх ділянках без виїмку приходиться до культурного застою й занепаду. Бо творча культура може жити й розвиватися тільки в атмосфері вільної критики, прилюдної свободи, а не політичного примусу. Через це спроби плекання „пролетарської” культури під Советами, нацистичної в Німеччині та фашистівської в Італії, — є здебільшого сизифовою працею. Справжня культура є й може бути лише культурна. Все інше є культурною в лапках на послугах тієї чи іншої політичної доктрини. Гайне й Гете нерозлучно зв'язані з німецькою культурою всупереч остракізму їх сучасною Німеччиною. Совети, висунувши теоретичну тезу (Сталіна): „культура національна щодо форми, але соціалістична щодо змісту”, практично використовують рідну мову тільки як доцільний

засіб для думкової большевізації всіх народів Радянського Союзу. Зайво казати, що цей шлях не приведе до витворення й розвитку нової чи нових культур, але в дійсності означає псевдосоціалістичну кастрацію молодих народів ССРСР, що культурно прокинулися та стали на шлях свого національного самовизначення. Бо, як це добре знає й советська націологія, — „національна форма культури є точно зумовлена самою істотою даного народу” (Ш. Альджанов). Сучасна Москва фактично поборює культурне виявлення національної істоти підлеглих їй народів, бо як іронічно зауважив представник советських тюрків (Арслан Зубудай) „радянським народам” дозволено, правда, щоб вони писали вірші „національною мовою”; вимагається однак, щоб ці поезії своїм змістом та по суті були проявом пролетарських тенденцій...”.

Дуже сумнівно, щоб цей шлях привів до справжнього національного самовизначення советських народів, — бо нація — це щось ширше за пролетаріат; — скоріше це є безнадійна спроба Москви перетоплювання численних народів Радянського Союзу у нову „советську” націю, що було лише етапом до пізнішого змосковчення. Ми є бо свідками пробудження й народження большевицького російського патріотизму та націоналізму, про що тут вже загадувалося попереду.

Цікаво зазначити, що коли розходиться про москалів, советська преса й публіцистика розуміє націю інтегрально, а не в пролетарському лише аспекті. Під цим оглядом незвичайно симптоматична вступна стаття в „Правді” (15.І.37) під заголовком: „Великий російський народ”, де, між іншим, знаходимо таке національне „вірую” московських большевиків: „Ми любимо свою батьківщину, ми любимо свою мову: мову велику, могутню, мальовничу. Вона стає тепер міжнародньою мовою. Поступові люди вивчають її. Ми пишаємося іменами Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Белінського, Добролюбова й Чернишевського; Менделєєва, Сечанова і Павлова. Ці прізвища разом з іменами Ломоносова, математика Добачевського, винахідника радіо — Попова, героїчних мандрівників — Пржевальського, Миклухи-Маклая, хоробрих мореплавців — Лаптевих, Лежнева, Седова й багатьох інших творять нашу національну славу й ми з повним правом пишаємося ними. Ніщо не може стати проти творчих сил відродженого народу, який будує свою державу. Такий народ є здатний до великих чинів

героїзму, чуда!”

Саме ця цитата з большевицького чоловічого органу стверджує непохитність тези про національну культуру, як підвалину культури взагалі. Культури повної, мовляв, інтегральної, а не якоїсь обрізаної для лише партійного вжитку. Ніхто не боронить московським большевикам плекати культ російської нації, що зраджує наявні ознаки національного месіянїзму; але ніхто не зможе перешкодити іншим усім народам ССРСР піти шляхом їхнього власного національного розвитку та визволити з примусових лабет „пролетарського” націоналізму, в яких тримає їх советський режим.

Саме цей приклад советської теорії та практики в справі, про яку тут іде мова, ще зайвий раз стверджує перемогу національної засади, як організуючого чинника людства й заперечує небезпеку культурної монотонії світу. Так довго, як живуть і розвиваються народи вільно й незалежно, не існує така загроза. Творча й жива нація є вічним джерелом культурного поступу усього людства. Не забуваймо, що архітвори національного мистецтва є водночас шедеврами світової культури; що національні генії належать до пантеону всього людства. Музика Вагнера або Шопена, що вийшла з нетрів національної стихії, здобула весь світ. Безсмертна поезія українського велетня Т. Шевченка, пересякнена національним патосом, промовляє своїм уселюдським духом до серця кожного народу. Б. Бернсон, великий норвежський поет, читався з великим захопленням в усій Європі... Архітвори національної різьби й малярства всіх часів і народів є вічними й світовими своєю вселюдською красою.

Світу отже не загрожує ще жодна одноманітність, але, навпаки, й завдяки сучасному національному ренесансу людство йде назустріч весняному розцвіту нових національних культур. Сучасні змагання й боротьба за національне самовизначення народів не є отже жодною культурною реакцією, але безсумнівним поступом у процесі людської історії... Бо ця боротьба не є боротьбою проти інтернаціоналізму людськості, але боротьбою проти поневолювачів, які зловживають держави для нівелізації й примусової асиміляції. Людство не прямує до одноманітності, але до єдності, з допомогою якої щойно буде можливим осамостійнення націй, їх органічне об'єднання, спілка всіх народів Європи, а врешті й об'єднання всього людства (Т. Г. Масарик).

34. НАЦІОКРАТІЯ

„Народи пани”, оборонці історичного „стану посідання” не хочуть жодним способом погодитися та визнати факт національного відродження т.зв. „неісторичних” народів. Спочатку вони нехтували його і загалом відкидали. Відтак почали шукати якихсь чудодійних ліків, щоб спинити або принаймні загальмувати поступ національних рухів. Нарешті, коли все це не помогло, вони зайво намагалися здискредитувати визвольні рухи поневолених народів, обкидаючи їх болотом всіляких наклепів і брехливих обвинувачень. Все це однак зайве й безсиле. Бо історія сприяє тепер еманципації бездолених народів, яких досі вона нехтувала й приспала. Під прапором сучасного паннаціоналізму людство простує до націократії, цебто до політичного панування націй у близькій майбутності.

В дотеперішній історії людства чергувалися досі церква та держава, як провідні чинники політичного розвитку. Сьогодні на зміну їм приходять нація, що у своїх змаганнях за політичне самовизначення народів виступає проти курателів держави, яка нехтує їх самостійницькі прямуючі. Народи, що національно прокинулися нещодавно або тепер, борються за своє помітне самовизначення та свободу. Це особливо є характерним для сучасної Європи, де культурна націогенія майже скрізь є вже закінчена. Але й поза Європою, головню в Азії, подекуди також в Африці, словом, скрізь, де національно прокинулися кольорові народи, висувається домагання расової рівноправності, а отже й права цих народів на самовизначення. Ці національні змагання по всьому світі є прологом до нової фази вселюдської історії, яку називаю націократією.

Живемо в добі її народження так, що можемо стежити за перебігом її творення. Було б, проте передчасним вже нині хотіти сконкретизувати реальні її форми, як щойно завтра стануть політичною дійсністю. Сьогодні є можливим щойно передбачати головні напрямні цього процесу.

Націократія має витворити новий тип держави, досить гнучкий, щоб у нього вклялися самостійницькі змагання кожного культурного народу. Націократія мусить знайти живу форму для здійснення права народів на їхнє самовизначення. Історично її завдання полягатиме в тому, щоб нині хронічний конфлікт між нацією й державою полагодити й зліквідувати раз на все. Вона мусить

синтетично, примирити автономізм, згідно з сепаратизмом національно свідомих народів з централізмом й автократизмом держави. Головно розходиться тут про погодження засад „волі та організації”, як слушно це констатує автор „Паневропи”. „Це замирення, — каже він, — внутрі мусить виявитися в якнайдалі ідучій автономії, а назовні — в якнайвільнішій федерації”. Ентополітично сучасний світ прямує непереможно до цього виходу з сучасного націо-державного напруження. Особливо англійська державно-адміністративна практика є під цим оглядом дуже повчальна своїми практичними досягненнями та успіхами; совієська система — своєю теоретичною гнучкістю. Про що в даному разі влучно спостеріг Куденгове-Калегрі, кажучи: „Європа мусить розуміти, що диференція без інтеграції приводить до занепаду та що її аналітична політика має бути доповнена також політичною синтезою”. Звичайно, це правило має силу не лише для Європи, але для всього світу, оскільки він перебуває в стані національної кристалізації та індивідуалізації.

Сучасний паннаціоналізм, захоплений ідеалом всебічної національної автаркії (самодостатності), зовсім забув та свідомо нехтує цю потребу міжнародної синтези поруч зовсім виправданого змагання кожного народу до повного його самовизначення. Проте національний егоїзм, що відкидає неминучу потребу міжнароднього порозуміння та співпраці, передовсім шкодить інтересам свого народу. Масарик має рацію, коли каже: „Одиниці так само, як і народи не існують для того, щоб тільки виконувати свої героїчні завдання. Нарід, що живе лише для себе, був би так само бідолашним, як людина, яка живе тільки для себе. Без віри в ідеї та ідеали життя як одинців, так і народів лише животінням”.

Також національний егоїзм у господарській ділянці, що особливо після війни виявився дуже сильно у різних народів (спроби здійснення економічної автаркії), — цілковито розчарував і не сповнив сподівань. Ця програмова господарська ізоляція у великій мірі спричинила трагічне поглиблення світової кризи після війни. Не підлягає сумніву, що вихід із цієї сучасної скрути є можливим єдино шляхом відновлення світової економічної політики між усіма країнами та народами. Регіоналізм у світовій економіці, що останніми часами набуває впливу в міжнародніх взаєминах, може бути тим мостом, по якому зубожене теперішнє людство вийде із сутічок національної автаркії на шлях

міжнародної співпраці й порозуміння. Взагалі без шанування засади взаємин та господарської взаємозалежності всіх народів неможливим є переведення політичної націократії.

Не слід забувати, що шлях до націократії зовсім не піде напростень, але навпаки, що він буде дуже плутаним і тяжким. Двобій між нацією й державою буде дуже безоглядним, заки держава пристосовується до нової системи націократії, цебто поки кожен нарід, національно усвідомлений здійснить і забезпечить своє політичне самовизначення. На цьому шляху до націократії неминучі ще криваві війни та революції. Бо людство, на жаль, ніколи й ніде не навчилося нічому з досвіду минулого всупереч відомому античному твердженню, що „історія є учителькою народів”. Історичні факти доводять ясно, що навіть світові культури, як французька чи англійська, не в стані були цілковито засимілювати недержавні й поневолені народи, як бретонці, флямандці, кімри. Острів лужицьких сербів і після соток років не потонув у німецькому морі. Проте панівні народи продовжують свою сизифову працю, марно намагаючись засимілювати та зденационалізувати іншонаціональні елементи, перебуваючи під їх політичною гегемонією. До них пожна застосувати речення Ніцше: „Може ще десь існують народи і стада, але не в нас, мої брати! Тут є лише держави! Що це таке? Держава — це найхолодніша серед холодних потвор. Холодно вона бреше також; і ця брехня вилазить з її пащі! Я — держава, я — нарід!” Націократія буде запереченням цієї традиційної брехні та виправлення її в цьому сенсі, що замість твердження — „я — держава, я — нарід”, гаслом її буде: „Я — нація, я — держава”.

Заведення націократії вимагатиме попередньо духовного й морального переродження людства та народів. Треба буде зрезигнувати з культу абсолютної державної суверенності та примиритися з голою дійсністю, що право на самовизначення мають усі національно усвідомлені народи без будьякого винятку. Треба буде обмежити „святий егоїзм” народів; речиво проаналізувати й скритикувати їхній національний месіанізм, цебто віру в якесь спеціальне призначення та нарцисизм, тобто романтичне їх самозакохання. Доведеться зректися мрії про світову гегемонію тієї чи іншої панівної нації. Відкинувши забобон про „інферіорність” одних та суперечність других народів, або рас. Слід буде усвідомити собі, що кожна нація або раса у відповідному для себе природному й суспільному оточенні може розвинути у гарну квітку людства.

Сучасна паннаціоналістична психоза згодом мине так само, як минув релігійний фанатизм, що на початку нової доби руйнував Європу кривавими війнами та вкривав ватрами живими палених „еретиків”. Коли ми сьогодні перечитуємо чорну хроніку цих страшних подій, нам тяжко не раз зрозуміти, через що та або інша віра могла викликувати у тодішніх людей такі кровожадні інстинкти та лютий фанатизм. Так само наші внуки з жахом читатимуть історію кривавих подій, заподіяних сучасним паннаціоналізмом. Релігійна толеранція є сьогодні політичною аксіомою серед культурних народів. Для наших нащадків такою самою аксіомою буде національна толеранція.

Від войовничого паннаціоналізму через конструктивний і творчий націоналізм веде шлях до націократії. Хоре сучасне людство прокинеться із своєї післявоєнної психози, щоб у відворотному напрямі пройти відому тріяду Грільпарцера „від звірячості, через націоналізм до людяності”. Бо у своїй істоті націократія — це визвольні, незалежні народи, добровільно об’єднанні у континентальні та світові спілки з одного боку й відновлене організоване людство з другого. Щойно в добі націократії відроджені народи здивують світ наймогутнішим своїм твором — „ІХ симфонією” людської історії.

25.ІІ. 1937

Показчик літератури

Більшість джерел до цієї праці вже згадані в тексті. Звичайно неможливо тут навести всю націоналістичну літературу, яка дуже велика, особливо ж спеціальна. Натомість, майже немає праць підручкового характеру, що пояснюється тим, що націоналізм не є ще остаточно уконституована із складенням показника літератури, що відповідав би потребам педагогічного та дидактичного характеру. Я наводжу тому далі всю головнішу націоналістичну літературу, як загального, так і спеціального характеру. Тому, що наші слухачі розкинені по цілому світі, подана література на різних мовах. З технічних причин і для обмеження користування цим показником, він складений в алфавітному порядку. Праці інформаційного та збірного характеру подані в кінці цього списку джерел.

D'Auriac J.: La Nationalité française. 1913.

Anerhan J.: Jazykové menšiny v Europě. 1924.

Bagehot: Ursprung der Völker. 1885.

Bauer O.: Nationalitätsfrage und Sozialdemokratie. 1908.

Benda J.: Discours à la Nation européenne. 1933.

Bluntschli: Die nationale Staatsbildung und der moderne deutsche Staat. 1870.

Boas Fr.: Rasse und Kultur. 1922.

Бочковський О. І.: Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації. 1926.

Його ж: Національне пробудження, відродження, самоозначення. 1931. (з показником головної новітньої націоналістичної літератури).

Його ж: Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямивання. 1916.

Його ж: Т. Г. Масарик, національна проблема і українське питання. 1930.

Його ж: Боротьба народів за національне визволення. 1932.

Boczkowski H. I.: Grundlagen des Nationalproblems (Einführung in die Nationalologie). 1936. (З докладним показником літератури на головних мовах).

Boehm M. H.: Das eigenständige Volk (Volkstheoretische

Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften). 1932.

Le Bon G.: Lois psychologiques d'évolution des peuples.

Borschak El.: Le mouvement national ukrainien en XIV siècle. 1931.

Brunhes J.: (C. Vallaux). La Géographie de l'histoire. 1921.

Calderon G. F.: Les démocraties latines de l'Amérique. 1913.

Chalupný Em.: Národní filosofie československa 1935.

Chamberlain H. S.: Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts.

Condehove-Calergi R. N.: Pan-Europa. 1923.

Чехович К.: Олександр Потебня (Український мистецько-лінгвіст). 1931.

Чижевський Д. М.: Нариси з історії філософії на Україні. 1931.

Daneš J. V.: Puvod a zanikání domorodcu v Australii a Oceanii. 1924.

Його ж: Země a vývoj lidstva. 1926.

Deckert E.: Panlatinismus, Panslavismus und Panteutonismus in ihrer Bedeutung für die politische Weltlage. 1915.

Deniker J.: Les races et les peuples de la terre. 1900.

Delafosse M.: L'âm nègre. 1922.

Дообчевський Р.: За право мови. 1934.

Delafosse M.: Civilisation négro-africaines. 1925.

Dillon D. J.: The peace Conference. 1921.

Донцов Д.: Націоналізм. 1926.

Драгоманів М.: Чудацькі думки про українську національну справу. 1891.

Його ж: Историческая Польша и великорусская демократия. 1882.

Duhamel M.: La question bretonne dans son cadre européen. 1929.

Febvre L.: La terre et l'évolution humaine. 1922. (З вичерпуючим показником антропогеографічної літератури).

Fichte G.: Reden an die deutsche Nation.

Fiedlinger Zd.: Demokracie a otázka národnosti. 1932.

Finot J.: Le préjugé des races. 1921.

Fischer E.: Rasse und Rassenstehung bei Menschen. 1927.

Foullée Al.: Esquisse psychologique des peuples européens.

Fried Al. H.: Pan-Amerikanismus.

Frobenius L.: Kulturgeschichte Afrikas. 1923.

Garcev M.: Philosophy and opinions. 1923.

Gaulis B. G.: Le nationalisme en égypte. 1935.

Van Genepe: Traité comparatif des nationalités. I. 1927.

Goldeman S.: Jüdische Galutwirtschaft. 1909.
 Gumpłowicz L.: Der Rassenkampf. 1909.
 Hamerus Fr. H.: La race dans la civilisation (Une Critique de la doctrine nordique). 1935.
 Handelsman M.: Rozwój narodowości nowoczesnej. I. 1927.
 Hartmann L. M.: Il risorgimento (Le basi dell'Italia moderna. 1815-1915).
 Hauser Hl.: Zentraler Gegenstand der Soziologie. 1923. Volksals Naturtatsache, geistige Gestalt und Willensschöpfung. 1934.
 Herbert I.: Nationality and its problems. 1920.
 Hertz Fr.: Rasse und Kultur. 1915.
 Hitler Ad.: Mein Kampf.
 Hrdlička: Vývoj lidstva. 1921.
 Huntington: Civilisation and Climate. 1915.
 Iltis H.: Rasa ve věde a v politice. 1935.
 Joachimnes P.: Vom deutschen Volk zum deutschen Staat (Eine Geschichte des deutschen Nationalbewußtseins). 1916.
 Johanet P.: Le principe de nationalité. 1918.
 F. Zilka: Dějiny svetovych naboženství. 1924.
 Kautsky K.: Rasse und Judentum. 1914.
 Його ж: Die Befreiung der Nationen. 1917.
 Kirchhof Al.: Zur Verständigung über die Begriffe Nation-und Nationalität. 1905.
 Kielleén R.: Die politischen Probleme des Weltkrieges. 1915.
 Його ж: Der Staat als Lebensform. 1917.
 Його ж: Grundriss zu einem System der Politik. 1920.
 Його ж: Die Grossmächte und Weltkriese. 1921.
 Kohn K.: Geschichte der nationalen Bewegung im Orient. 1926.
 Його ж: Nationalismus und Imperialismus im Vorderen Asien. 1931.
 Krotta K.: Čechové a Slovaci před svym statim sjednocenim. 1932.
 Lazamian L.: Ce qu'il faut connaitre de l'âme anglaise. 1927.
 Левинський В.: Народність і держава. 1919.
 Його ж: Соціалістичний Інтернаціонал та поневолені народи. 1920.
 Ленін В. И.: Национальный вопрос, т. XIX.
 Його ж: О Китае. 1926.
 Lefurneau G.: La psychologie ethnique (Mentalité des races et des peuples). 1910.
 Luschan F.: Völker, Rassen, Sprachen. 1922.

Maderlaga S.: España. Ensayo de historia contemporanes. 1931.
 Його ж: Anglais, Français, Espagnois. 1930.
 Mancini P.: Della Nationalità come fondamente del diritto delle Genti. 1851.
 Pi-y-Margail: Los Nacionalidades. 1920./IV
 Marques-Rivière I.: La Chine dans le monde. (La révolution chinois de 1912 à 1935). 1935.
 Masaryk T. G.: Národnostn/ filosofie doby novější. 1905.
 Його ж: The small Nations in the European Crisis. 1916.
 Його ж: Světová Revoluce. 1925.
 Matiegka J.: Puvod a počátky lidstva. 1924.
 Maul O.: Das Wesen der Geopolitik. 1936.
 Meinecke F.: Weltbürgertum und Nationalstaat. 1920.
 Meillet H.: Les langues dans l'Europe Nouvelle. 1918.
 Миллюков П.: Національний вопрос. 1925.
 Mises L.: Nation, Staat und Wirtschaft. 1919.
 Mitscherlich F.: Der Nationalismus Westeuropas. 1920.
 Мицюк О.: Евразійство. 1930.
 Muir K.: Nationalism und Internationalism. 1918.
 Його ж: National selfgouvernment: its growth and principles. 1918.
 Musli Al.: Poust a Oasa (Nová Arabie). 1934.
 Його ж: Lev ze kmene judova (Nova Habeš). 1935.
 Його ж: Dar Nilu (Novy Egypt). 1935.
 Його ж: Mezi Eufratem a Tigridem (Novy Irak). 1935.
 Müller-Freienfels: Psychologie des deutschen Menschen und seiner Kultur. 1922.
 Mussolini B.: La doctrine du fascisme. 1935.
 Neumann Fr.: Mitteleuropa. 1915.
 Neumann Fr.: Volk und Nation. 1888.
 Oncken H.: Nation und Geschichte. 1935.
 Oppenheimer Fr.: Der Staat. 1907.
 Pahe W.: Afrika zwischen Schwarz und Weiss. 1937. (3 покажчиком новітньої літератури про Африку).
 Панейко В.: З'єдинені держави Східної Європи. 1922.
 Pittard E.: Les races et l'histoire. 1922.
 Radl Em.: Rassove theorie a národ. 1918.
 Його ж: Narodnost jako vědecky problem. 1929.
 Renan E.: Qu'est ce nation?. 1882.
 Renuer K.: Das Selbstbestimmungsrecht des Nationen. I. 1918.
 Rolland R.: Mahatma Ghandi. 1924.
 Його ж: Quinze ans du Combat. 1935.

Roosevelt Th.: Pan Amerikanismus.
 Rose J. H.: Nationality as a factor in modern history. 1926.
 Її ж: The Development of the European Nations (1879-1914). 1926.
 Rudesco C. A.: Etude sur la question des minorités de race, de langue et de religion. 1929.
 Ruppin A.: Soziologie der Juden. I, II. 1931.
 Сафаров І.: Національний вопрос и пролетаріят.
 Savicki P.: Šestina světa (Rusko jako zeměpisny a historicky celek). 1933.
 Schoell F. L.: La question des Noirs aux Etats Unis. 1923.
 Siegfried A.: Die ethnische Krise der Vereinigten Staaten. 1927.
 Їого ж: La crise de l'Europe. 1935.
 Simar: Etude critique sur la formation de la doctrine des races au 18-ième siècle et l'expansion au 19-ième siècle. 1923.
 Semple E.: Influences of geographic Environment. 1911.
 Станкевич В.: Судьбы народов России. 1921.
 Старосольський В.: Теорія Нації. 1922.
 Сталин И.: Статьи и речи об Украине. 1936.
 Silberstein L.: Výstavba narodnosti/kultury S.S.S.R. (Наведені головніші джерела советської націоналістичної літератури). 1937.
 Strasser M.: Völker und Kulturen von Anbeginn bis heute in vergleichender Vorstellung. 1936.
 Smitko: Zarys pojęć o narodzie. 1910.
 Szerer M.: Idea narodowa w sociologii i w polityce. 1922.
 Сціборський: Націократія. 1935.
 Steinmetz S. R.: De nationaliteiten in Europa. 1920.
 Lotrop Stoddard: The rising tide of Color. 1921.
 Їого ж: Le Nouveau Monde de l'Islam. 1923.
 Tagore Rabindranat: Nacionalism. 1919.
 Тимашевський В.: Мова і національність. 1912.
 Tresquir L.: L'Irlande dans crisis universelle (1914-1917). 1918.
 Truhard H.: Völkerbund und Minderheiten-Petitionen. 1931.
 Thurtwald R.: Die menschliche Gesellschaft in ihren ethno-soziologischen Grundlagen. (I-V). 1931-35.
 Целевич В.: Нарід, нація, держава. 1934.
 Vallaux C.: Geographie sociale. Le sol et l'Etat. 1911.
 Valter E.: Die Rassen und Völker. 1927.
 Vendryes J.: La language. (Introduction linguistique à l'histoire). 1921.
 Vergin F.: Das unbewusste Europa. (Psychoanalyse der

europäischen Politik). 1931.
 Voloe G.: Historia del movimiento fascista. 1935.
 Wasilewski L.: Skład narodowosciowy państw europejskich.
 Seton-Watson R. W.: Racial problems in Hungary. 1908.
 Їого ж: The Southern-Slav question and the Habsburg Monarchy. 1911.
 Їого ж: The new Slovakia. 1924.
 Weil G.: L'Éveil des Nationalités. 1918.
 Weyr Fr.: Soudobý zapas o nove mezinárodní právo. 1918.
 Winkler W.: Handbuch der europäischen Nationalitäten. 1929.
 Wirth A.: Rasse und Volk. 1914.
 Woltmann L.: Politische Anthropologie. 1903.
 Wundt W.: Elemente der Völkerpsychologie. Die Nationen und ihre Philosophie (Ein Kapitel zum Weltkrieg).
 Wenozienen I. H.: Nationalism in modern Finland. 1931.
 Zangwill J.: Das Nationalitätsprinzip. 1919.
 Формы национальных движений в современных государствах. 1910.
 Zimmer: Nationality and government. 1919.
 Les Aspirations autonomistes en Europe.
 Verhandlungen des II. deutschen Soziologentags.
 L'Europe fédéraliste (Aspirations et réalités). 1927.
 З цитованого на вступі цієї праці циклу лекцій про націю влаштованих чеським філософським товариством у Празі (в 1918 р.), крім згаданої в цьому покажчику студій проф. Радля про расу, вийшли друком оці нарисы:
 Dvorsky V.: Národ a puda. 1919.
 Hoch K.: Ethika mezinárodních styků.
 Kallar J.: Národ, právo a stát. 1919.
 Matiecka I.: Plemeno a národ. 1919.
 Поза тим ще згадати новітню чеську публікацію:
 Tři přednášky o nacionalismu. (J. Slavík, Z. Nejedlý, J. B. Kozák).
 Nation und Nationalität (Jahrbuch für Soziologie) III. 1927.
 Ethnopolitisher Almanach (Einführung durch die europäischen Nationalitätenbewegungen).
 Die Nationalitäten in den Staaten Europas. 1931-32.
 Національне питання (На допомогу партнаванню. Журнал Культпрону ЦКП (6) у ч. 1-2, 1930-31).
 Национально-культурное строительство в Р.С.Ф.С.Р. Сборник статей под ред. А. Р. Рахимбаева. 1933.
 Національне питання на Сході Європи. (Матеріали і документи). 1925.

ЗМІСТ

Передмова	5
I. Проблематика, завдання та початки науки про націю (націологію)	6
1. Національне пробудження й відродження Європи	6
2. Перші спроби національної ідеології й території (Фіхте, Палацький)	7
3. Національне питання й наука	9
4. Наука про націю чи розподіл проблеми нації між окремими науками? (Ф. Й. Нойман, П. Сорокін, Р. Челлен, С. І. Папроцькі)	10
5. Деякі особливості нації, як об'єкту наукового дослідження (Нарід і модерна нація. Термінологічний хаос. Складність істоти нації. Ед. Еллінек)	13
6. Чи є можлива й виправдана наука спеціальна про націю? (Спеціалізація соціології. Соціологія й нація. Потреба й виправданість націології. Наука про релігію)	16
7. Престорія й каменярі націології І. Г. Гердер. Німеччина. Австро-Угорщина. Італія. Італійська „триїця”. Манчини та Маміяні. Польща. Каталонія. (Фр. Пі-й -Маргаль). Франція. Е. Ренан. Англія. Росія (Герцен, М. Бакунін). Україна й націологія (М. Драгоманів).	21
8. Війна й національна справа. Уряди й визвольна боротьба. Націографічна література. Об'єднання й конгреси поневоленних народів. В. Вільсон.	35
9. Т. Г. Масарик і початки націології	38
10. Р. В. Сетон-Вотсон та його націологічні праці про Австро-Угорщину. (Огляд головних праць цього автора. Націологічне здемаскування Австрії)	42
11. Націологічна програма тижневика: „Нова Європа”. Погляд цього часопису на справу українську та на Росію. Критика в ньому методів Мирової Конференції)	46
12. Поширення націологічних студій під час світової війни. Націологічна акція Німеччини. Зомбарт. Ф. Ноймана „Осередня Європа”. Німецькі націологічні праці. Націологічні мотиви в німецьких антропогеографічних публікаціях. К. Реннер. Зразки французької, американської та англійської націологічної літератури	52
13. Шляхами розвитку націології після війни. Пробудження кольорового людства. Ревізіонізм. Німеччина. Журнали й публікації. Конгреси європейських національних меншостей. Австрія. Польща. Чехо-Словаччина. Франція. Англія. СРСР. Російська еміграція й національне питання. (П. Мілюков). Евразійство. Італія. Жидівський Науковий Інститут. Націологія й еміграція. Каталонія й Україна. Каталонці. Українці. Українська еміграція й націологія.	64
14. Націологія та її архітектоніка. Нарід і нація. Етнологія й націологія. Архітектоніка націології. Потреба організації й координації націознавчих дослідів.	96

II. Складники й будова нації. Етно- й націогенетика	101
16. Загальний огляд всесвітньої етнології (Народотворення). Людина й суспільство. Розподіл соціо- й етнології за континентами.	
III. Суспільна структура а нації	
19. Підстави для розрізнення етно- й націогенези	161
20. Вплив суспільної складні на формування й розвиток народу	166
21. Що таке нація?	175
IV. Елементи нації	
22. Раса й нація	180
23. Нація й територія	205
24. Нація й мова	229
25. Нація і культура	239
26. Релігія та нація	245
27. Нація — як психоволонтаристична спільнота	275
III. Етнополітика	
28. Проблематика й завдання етнополітиків	
29. Нація і держава	
30. Спроби синтезу між державою й нацією	276
IV. Націософія	
31. Проблематика націософії	289
32. Панрасизм і панконтиненталізм	304
33. Нація й людство	318
34. Націократія	324

INHALT

Vorwort 5

Problematik, Aufgaben und Anfänge der Lehre über die Nation 6

Nationales Erwachen und nationale Wiedergeburt Europas 6

Erste Versuche einer Ideologie und Theorie der Nation (Fichte, Palacký) 7

Die nationale Frage und die Wissenschaft 9

Die Lehre über die Nation oder Aufteilung des Problemfeldes Nation auf einzelne Wissenschaften? (F. J. Neumann, P. Sorokin, R. Challen, S. I. Paprozki) 10

Einige Eigenschaften der Nation als Objekt wissenschaftlicher Forschung; (Das Volk und die moderne Nation. Terminologisches Chaos. Die Schwierigkeit des Begriffes Nation. E. Jellinski. 13

Ist eine spezielle Lehre über die Nation möglich und gerechtfertigt? (Die Spezialisierung der Soziologie und Nation. Erfordernis und Rechtfertigung der Lehre über die Nation. Religionswissenschaft) 16

Vorgeschichte und Begründer der Lehre über die Nation Deutschland (I. G. Herder). Österreich-Ungarn. Italien. Das italini-sche Dreigestirn. Mancini und Mamiani. Polen. Katalonien (F. Pi-y-Margal) Frankreich (E. Renan) England, Rußland (Herzen, M. Bakunin). Die Ukraine und die Lehre über die Nation (M. Draho-maniv) 21

Krieg und Nationalstaatlichkeit. Regierungen und Freiheitskampf. National-geographische Literatur. Vereinigungen und die Kongresse unterdrückter Völker. W. Wilson 35

T. I. Masaryk und die Anfänge der Lehre über die Nation 38

R. W. Seton-Watson und seine nationalwissenschaftlichen Arbeiten über Österreich-Ungarn. (Übersicht über die Hauptwerke dieses Autors. Die nationalwissenschaftliche Demaskierung Österreichs). Das nationalwissenschaftliche Programm der Wochenzeitung „Neues Europa“. Die Kritik dieser Zeitschrift an den Methoden der Friedenskonferenz 46

Die Ausweitung der Lehre über die Nation während des Weltkrieges. Die nationalwissenschaftliche Aktion Deutschlands. Sombart. F. Neumanns „Mitteleuropa“. Deutsche nationalwissenschaftliche Arbeiten. Nationalwissenschaftliche Motive in anthropologisch-geographischen deutschen Publikationen. K. Renner. Beispiele französischer, amerikanischer und englischer nationalwissenschaftlicher Literatur. 52

Die Ausweitung der Lehre über die Nation nach dem Krieg. Das Erwachen der farbigen Bevölkerung. Der Revisionismus. Zeitschriften und Publikationen in Deutschland. Kongresse europäischer nationaler Minderheiten. Österreich. Polen. Tschechoslowakei. Frankreich. England. UdSSR. Die russische Emigration und die nationale Frage (P. Miljukow). Eurasien. Italien. Das jüdische wissenschaftliche Institut. Die Lehre über die Nation und die Emigration. Katalonien und die Ukraine. Die Katalanen. Die Ukrainer. Die ukrainische Emigration und die Lehre über die Nation 64

Die Lehre über die Nation und ihre Architektur. Volk und Nation

(Ethnologie und die Lehre über die Nation). Die Architektur der Lehre über die Nation. Die Notwendigkeit der Organisation und Koordination nationalwissenschaftlicher Forschungen 69

Ethnische und nationale Genese 101

Allgemeiner Überblick über die globale ethnische Genese (Die Entstehung eines Volkes). Mensch und Gesellschaft. Die Aufteilung der sozialen und ethnischen Genese nach Kontinenten. Europa. Asien. Der Bolschewismus und das nationale Erwachen der farbigen Bevölkerung. Afrika. Die Problematik der ethnischen Genese in Lateinamerika und das Indianertum. Die Indianisierung Mexikos 107

Nordamerika. Die Indianer. Die Negerfrage. Zur Geschichte der amerikanischen Neger. Die Abschaffung der Sklaverei in den Vereinigten Staaten. Beschaffung amerikanischer Neger nach ihrer Befreiung. Der erste Weltkrieg und der Panafrikanismus. Das Streben der farbigen Bevölkerung nach rassischer Gleichstellung und der Panafrikanismus. Allgemeine nationalwissenschaftliche Folgerungen aus der ethnischen Genese der Neger in Amerika. Die ethnische Genese der Vereinigten Staaten. Kanada. Die kanadischen Ukrainer. 121

Australien und Ozeanien. Australische Ureinwohner und Gründe ihres Verfalls und Aussterbens. Die wissenschaftliche Bedeutung der australischen ethnischen Genese und die panpazifische Bewegung. Die Europäisierung der Maoris und der Aufstand des neuseeländischen Volkes. Der Wunschtraum eines „weißen Australien“. Ergebnisse einer globalen Betrachtung der ethnischen und nationalen Erwachen des farbigen Teils der Menschheit 142

Nationale Analytik. (Die gesellschaftliche Struktur einer Nation) 161

Grundlagen einer Unterscheidung von ethnischer und nationaler Genese. Zur Einteilung von Völkern in geschichtliche und „ungeschichtliche“. Warum unterscheiden wir ethnische und nationale Genese? Volkszugehörigkeit oder Nationalität. 161

Der Einfluß gesellschaftlicher Gruppen auf das Entstehen und die Entwicklung eines Volkes. Ethnische und nationale Genese als fortschreitende Vergesellschaftung der Einwohner. Zwei Typen von Volk (ethnische und nationale Genese). Stadt und Dorf. Die sozialistische Struktur einer Nation. 166

Was ist eine Nation. Definition und Analyse des Begriffes Nation nach S. Rudnyckij, P. Mancini und E. Renan. 175

Elemente einer Nation. Rasse und Nation. P. Tominar. G. A. Gobino y Lapuge. G. S. Chamberlain. D. Woltmann. Die Sozial-Anthropologie (O. Ammon). Deutscher Rassismus (G. Günther). Antisemitismus. Der jüdische Ansatz — die Schaffung von Gemeinschaften. Folgerungen. 180

Nation und Territorium. Land und Menschen. Territorium und ethnische Genese. Vom geographischen Determinismus zum geographischen Relativismus. Geographische Typisierung und anthropologisch-geographische Spezifikation. Der Osten Europas aus anthropologisch-geographischer und aus national-ethnographischer Sicht. Die „Mechanik“ ursprünglicher Beziehungen zum Boden. Nationalsprachliche Grenzen und natürliche Grenzen. Die ukrainische Problematik aus ursprünglich-historischer und

anthropologischer Sicht. Das Territorium im Licht der Lehre über die Nation.	205
Nation und Sprache. Muttersprache und fremde Sprache. Nation ist nicht deckungsgleich mit Sprache. Sprache und Rasse. Schlußfolgerungen.	229
Nation und Kultur. Kultur als Kriterium nationaler Eigenständigkeit. Die Verbindung zwischen Kultur und Nation.	239
Religion und Nation. Religiöser Universalismus und Nationalismus. Die Reformation und der Beginn der Entstehung von Nationen in Europa. Der Einfluß der Religion auf die Genese von Nationen.	245
Nation als psycho-voluntarische Gemeinschaft.	275
Ethnische Politik. Problematik und Aufgaben ethnischer Politik. Was ist ethnische Politik. Nation und Partei. Nation und Staat. Selbstbestimmungsrecht der Völker. Die Anliegen nationaler Minderheiten. Die Problematik nationaler Minderheiten. Die Synthese von Nation und Staat. Jugoslawien. Tschechoslowakei. Über staatliche und nationale Einheit.	276
Nationalphilosophie. Problematik einer Nationalphilosophie. Mensch und Nation. Hauptströmungen nationaler Ideologien. Pannationalismus und die vorübergehende Krise des Nationalismus.	289
Panrassismus und Pankontinentalismus. (Panamerikanismus. Panafrikanismus. Pan-Europa).	304
Nation und Menschheit.	318
Natiokratie.	324
Anhang: Literaturverzeichnis.	328
Inhalt ukrainisch.	334
Inhalt deutsch.	336